

Valuch Tibor

Mindennapi történeteink

Válogatott társadalomtörténeti tanulmányok

Valuch Tibor
Mindennapi történeteink

VALUCH TIBOR

■ Mindennapi
történeteink

Válogatott társadalomtörténeti
tanulmányok

Kronosz Kiadó

Pécs, 2020

Jelen elektronikus kiadvány a Kronosz Kiadó gondozásában
2020-ban megjelent nyomtatott kötet változatlan kiadása

pdf ISBN 978-615-6048-55-4

A borító az alábbi képek felhasználásával készült:

Előlap balról jobbra: 7878 [Prostituált], 1966. Adományozó: Fortepan;
84632 Ózdi Áruház, 1976. Adományozó: Magyar Hírek Folyóirat; 104525
[Fürdőszoba], 1963. Forrás: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári
jelzet: HU.BFL.XV.19.c.10; 67315 Csepeli Kerékpár- és Varrógépgyár,
kerékpárgyártó üzem, Budapest, 1958. Adományozó: Magyar Rendőr **Első fül:**
30070 [Kirakat], 1955. Adományozó: Fortepan; **Hátsó fül:** 17975 Az Állami
Áruház kirakata, Budapest, 1954. Adományozó: Magyar Rendőr

© Valuch Tibor

© Kronosz Könyvkiadó Kft.

Tartalom

Előszó	7
--------------	---

EMBEREK, GONDOLATOK, ÜGYEK

A nemzeti azonosságtudat néhány sajátossága	
Magyarországon 1945 után	13
A piaci szocializmus. Közelítések, értelmezések, értékelések	25
„Kéz kezét mos...”. Szocialista összeköttetések a Kádár-korszakban	47
Szigorúan ellenőrzött nyilvánosság. A sajtó és a (tömeg)kommunikáció	
működésének néhány sajátossága a szocialista korszakban	56
Generációk a történelemben és a társadalomban. Generációs	
politikai attitűdök és részvételi minták történeti-szociológiai	
megközelítésben	69

HÉTKÖZNAPI HELYZETEK

„Mosdunk, fürdünk, fogat mosunk...” A tisztálkodási és a testápolási	
szokások változásainak néhány jellegzetessége 1945 után	97
Nők és társadalom a 20. század második felében Magyarországon	107
„És nem szégyellik magukat”. Korszakváltó évtizedek a test	
és szexualitás történetében	129
Csepel bicikli, Caesar konyak, Symphonia, Trapper farmer. A fogyasztás	
és a fogyasztói magatartás változásai a szocialista korszakban	137
„Szegény gazdagok”. Vagyonosodás és gazdagság a szocialista korszak	
Magyarországon	157

A MUNKA VILÁGA

„Enni és lakni is kellene...” A nagyüzemi munkásság életkörülményeinek néhány sajátossága Ózdon a második világháborút követő évtizedekben	169
Munkás – társadalom – történet. Közelítések és fogalmi kérdések	210
A munkáslét Magyarországon a második világháborútól az 1960-as évek végéig	223
A jelenkori munkástörténetírás Kelet-Közép-Európában. Historiográfiai közelítések	245
Munkásgenerációk nyomában. Az anyakönyvek, mint a magyar nagyüzemi munkásság társadalomtörténetének forrásai	263
A tanulmányok eredeti megjelenési helye	273

■ Előszó

A történelemnek sokféle értelmezése van, s ez teljesen természetes. Hiszen a múltról szóló lehetséges elbeszélések száma többé-kevésbé megegyezik a múltat azonos időben és helyen, de korántsem mindig azonos módon megélők számával. Ezen túlmenően bármennyire is szeretné, a történész sem képes a múltat a maga teljességében megragadni, csak arra törekedhet, hogy a tudomány eszközeinek segítségével és szabályainak maradéktalan betartásával alkosson egy olyan történeti elbeszélést, ami tárgy- és ténytudásának okán is minél jobban közelít az egyes emberek, csoportok, társadalmak múltjáról szóló emlékezetéhez. Ami ennek következtében alkalmas és esélyes lehet arra, hogy az adott közösség kanonizált múltképévé, történelmévé váljon. Az, hogy a múltjáról szóló, versengő történeti elbeszélések közül melyik válik a legszélesebb körben elfogadottá, nagyon sok mindentől függ, többek között attól is, hogy az egyes emberek mennyiben azonosulnak a történeti/történelmi elbeszéléssel a saját, megélt személyes történelmük, tapasztalatuk alapján. Részben ezért, részben pedig saját kutatási tapasztalataim birtokában tartom egyre fontosabbnak a személyes történelem, a magántörténelem és az élettörténetek vizsgálatát, úgyis, mint a történelem megértésének a lehetőségét.

Mindenknek van történelme, mindenkinek van története, saját történelme, s mindaz, amit megélünk életünk során, valamilyen módon a történelem részévé válik. Nem feltétlenül és nem minden esetben a világot alapvetően formáló nagy történeti változás része az, ami az egyes emberrel az életében történik, ám a cselekvő részvétel, a mindennapi élet eseményei, döntései is befolyásolják a „nagy” történelmet, a civilizáció változásait, legalább a személyes színtereken és lokális szinten. S ezeknek a személyes történelmeknek az elemzése és értelmezése nélkülözhetetlen a történelmi változások megértéséhez.

A jelen kötetben közölt írások elsősorban nem a politika vagy a nemzet történetével foglalkoznak, hanem a politikát formáló és a nemzetet alkotó hétköznapi emberekkel, helyükkel, szerepükkel, gondolkodásukkal, szándékaikkal, változásaikkal együtt úgy, ahogyan résztvevői voltak a második világháborút követő háromnegyed évszázad magyar társadalmának. Az ő mindennapi történeteiket,

a mindennapi történeteinket elemzik az itt összegyűjtött írások, amelyek 2007 és 2017 között jelentek meg különböző folyóiratokban és tanulmánykötetekben.

Bár első pillantásra talán egymástól elég messze álló témának tűnik a nemzeti azonosságtudat változásainak, az államszocialista korszak „szocialista összekötéseinek”, korrupciós technikáinak, a tisztálkodási szokásoknak, a generációs átalakulásoknak és stratégiáknak, a nők társadalmi helyzetének, a szexualitásnak, a fogyasztásnak, a gazdagságnak és a vagyonosodásnak, valamint a munka világának a társadalomtörténeti vizsgálata, mégis kapcsolatot teremt köztük az ember, aki ismétlődő hétköznapi rutinjaival is a történelem legfontosabb szereplője.

A kötet három tematikai egységének tehát egyértelműen van belső logikája és tartalmi kapcsolódása, hiszen az „Emberek, gondolatok, ügyek” témaköréhez tartozó írások az értékrend, a közgondolkodás, a nyilvánosság, a társadalmi magatartásformák kérdéseit vizsgálják, amelyek valamilyen formában, nyilvánvalóan hatottak a „Hétköznapi helyzetekre”, napi rutinokra, a nemek közötti viszonyokra, a szexuális kultúrában is megjelenő mentalitásváltozásokra, a fogyasztási szokásokra és a vagyonosodási stratégiákra éppen úgy, mint „A munka világa”-ra, a munkáslet hétköznapi gyakorlatára és feltételeire. Ezek a tanulmányok számomra nemcsak egy-egy kutatási folyamat összegzését, hanem egy tanulási folyamat részét is jelentik, aminek révén nemcsak a léptékváltás lehetősége teremtődött meg, hanem közelebb kerülhettem a mindennapi, személyes történelemhez mint lehetséges történeti megközelítésmódhoz is.

Azokban az években, amikor az itt közreadott tanulmányok készültek, kiváló helyeken kutathattam és taníthattam, remek kollégákkal dolgozhattam együtt. A leghosszabb ideig a többszöri megszüntetési kísérlet után, 2019-ben politikai döntéssel végleg felszámolt 1956-os Intézet, illetve az ELTE TáTK Történeti Szociológia Tanszéke adott szellemi otthont számomra, majd a 2010-es években, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontjának Politikatudományi Intézete biztosította a nyugodt kutatómunka feltételeit, s némi debreceni kitérő után, 2015-től az egri Eszterházy Károly Egyetem Történettudományi Intézete és Doktori Iskolája teremtett inspiráló oktatási lehetőséget számomra. Mindkét intézetnek hálas vagyok az ösztönző kollegiális közegért és azért is, hogy e kötet megjelenéséhez támogatást nyújtottak. Hiszen e könyv nem jelenhetett volna meg a Társadalomtudományi Kutatóközpont – az MTA Kiválósági Központja – Politikatudományi Intézetének, valamint az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatása nélkül. Szerencsés vagyok abban a tekintetben is, hogy immár negyedszázada kutathatok és taníthatok párhuzamosan, s kihasználhatom azokat az

előnyöket, amelyeket ez a kettős kötődésű léthelyzet kínál. Társadalomtörténész-ként természetes számomra az interdiszciplinaritás. Így kutatóként és egyetemi oktatóként is egyaránt a „hivatásos határsértő” léthelyzetében érzem igazán jól magam, aki a különböző tudományterületek – történelem, szociológia, néprajz, statisztika – határmezsgyéin mozogva igyekszik kérdéseket feltenni és a lehetséges válaszokat megfogalmazni különböző társadalmi változásokkal, jelenségekkel, eseményekkel, történeti folyamatokkal kapcsolatban. Ezekben a tanulmányokban is benne van a felfedezés öröme és kihívása, a megértés vágya és a rendszerezés szándéka. Mindazok, akik kézbe veszik és elolvassák ezt a könyvet, eldönthetik majd, hogy törekvéseim mennyire voltak sikeresek.

Debrecen, 2020. március 3.

A szerző

■ Emberek,
gondolatok,
ügyek

■ A nemzeti azonosságtudat néhány sajátossága Magyarországon 1945 után

Magyarországon a 20. század második felében alapvetően a történelmi fordulatok, az ismétlődő rendszerváltozások következtében jelentősen átalakult a nemzeti azonosságtudat politikai, kulturális és társadalmi feltételrendszere. Más célok és más feltételek bizonyultak meghatározónak 1945–1949 között, az ötvenes évek első felében, a Kádár-korszakban és a rendszerváltás után.

Ezek közül a szocialista korszak okozta a legtöbb problémát, hiszen ennek különböző szakaszaiban változó módon, de általában nehézséget jelentett az azonosságtudat megélése, a nemzeti hovatartozás nyílt vállalása és kifejezése. Állandó konfliktusforrást okozott – a mindennapokban és a közéletben – a nemzethez való viszony, hiszen a kommunista párt internacionalista politikája és ideológiája számára állandó veszélyt és kihívást jelentett, ha különböző társadalmi csoportok markánsan, határozottabban kifejezésre juttatták nemzeti elkötelezettségüket. Az egyes emberek és társadalmi csoportok számára pedig a nemzeti kötődés kinyilvánítása eltérő mértékben ugyan, de politikai és egzisztenciális fenyegetettséget jelentett. Hiszen könnyen nacionalistának bélyegezték például azt, aki az ország nemzeti ünnepén szóvá tette a vörös zászlók túlsúlyát a köztereken a nemzeti trikolor rovására, vagy aki kifejezte aggodalmát a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek sorsa miatt.

Tanulmányomban a nemzeti azonosságtudat változásainak fél évszázados történeti folyamatát tekintem át, a legfontosabb kérdésekre koncentrálni. „A nemzeti identitás tudáskészlete megközelíthető egyrészt a tudás legkülönbözőbb történeti, politikai, kulturális komponensei felől, másrészt vizsgálható abban a politikai és intellektuális folyamatban, amelyben ez a tudáskészlet átalakul és változik, illetve amelyben a különféle szereplők alakítják, újraírják, átformálják a tudás szövetét. Harmadrészt a tudást megjelenítik az olyan reprezentációk, mint a nemzeti szimbólumok, tárgyak, szövegek és események.”¹ A történeti és

¹ Örkény Antal: A magyar nemzettudat változása az elmúlt évtizedben. In: *Nemzet a társadalomban*. Szerk. Fedinec Csilla. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2004. 7–28. Id. 9.

nemzettudat változása szorosan összefüggött az értékrendszerben – többnyire politikai-ideológiai kényszer hatására végbement – átalakulásokkal, ezért ezeknek a kérdéseknek a vizsgálata nem vagy csak nehezen választható el egymástól. Az adott időszakban a nemzeti azonosságtudat történeti változásainak folyamata két síkon, két nézőpontból látszik célszerűnek vizsgálni: az egyik nézőpont a hatalomé, a politikáé, a másik a társadalomé, a mindennapi életé.

Vesztes ország, vesztes nemzet – a háború utáni évek

A hatalom és a politika számára az első kihívást kétségtelenül a második világháborúval, illetve annak következményeivel való szembenézés jelentette. Meg kellett értetni, el kellett fogadtatni a társadalom különböző csoportjaival a vesztes helyzetet és ennek következményeit. A romokban heverő ország működőképességének megteremtéséhez, újjáépítéséhez bizonyos mértékig szükség volt a nemzeti mítoszok felidőzésére – például „a magyar nép tehetsége folytán képes leküzdeni a katasztrófákat” – és a kapcsolódó hívószavakra. Ugyancsak problematikus kérdés volt az ország szovjet megszállásának kezelése és a párizsi béketárgyalásokon követendő magyar politika elfogadtatása. A korabeli politika és propaganda egyrészt igyekezett szembefordulni a reakciónak bélyegzett Horthy-korral, kiemelve azt, hogy annak nacionalizmusa és revizionizmusa sodorta katasztrófába az országot, másrészt megpróbálta kialakítani a cselekvőkész és felelősségteljes hazafiság követendő példáját. Ezen elsősorban egy a kialakult helyzetet elfogadni képes, az újjáépítésben tevékenyen részt vevő, a túlzó nacionalizmust elutasító magatartásmintát értettek. A szovjet megszállást a vezető politikusok – pártállástól függetlenül – tényként kezelték és lehetőség szerint nem beszéltek róla.

Az is látható, hogy az 1944–1945 utáni években – természetesen eltérő mértékben és formában – valamennyi politikai erő használta a nemzeti összetartozás és azonosságtudat hívószavait. Ezek közé tartozott például az üldözött és elnyomott magyarság toposza. Az üldözést ez esetben a szülőföldjükről valóban elüldözött felvidéki és erdélyi magyarok sorsa demonstrálta – akiken magától értetődően segíteni kellett –, az elnyomott magyarság jelszavával pedig a háború befejeződésével lehetővé vált társadalmi változásokra utaltak – az „ezeréves elnyomás” megszűnése – és az újjáépítésben való minél intenzívebb részvétellel buzdítottak.

A párizsi béketárgyalások időszakában nyilvánvalóan jól felfogott taktikai érdekei miatt még a kommunista párt is a nemzeti érdekek harcos és következetes védelmezőjeként, képviselőjeként igyekezett megjelenni, vagy – némi- leg másként fogalmazva – úgy tűnik, hogy a kommunista párt sem volt képes, s ekkor talán nem is akarta kivonni magát annak az össznemzeti reménykedésnek a hatása alól, hogy a vesztes háborús részvétel ellenére is lehetséges a trianoni igazságtalanságok – legalább jelképes – korrekciója, illetve az etnikai határok kialakítása felé való elmozdulás.

Társadalmi síkon ugyanebben az időben a veszteségek feldolgozása, a kismemzeti tudat és a trianoni békekötés állandósuló következményeinek elfogadása, a különböző társadalmi csoportok második világháborús szereplésének a feldolgozása, a holokauszt idején tanúsított széles körű társadalmi passzivitás megemésztése jelentette a legfontosabb problémákat. Magyarország a vesztes oldalon fejezte be a második világháborút, a fegyverszüneti egyezmény elrendelte az 1938-as, trianoni államhatárok visszaállítását, s ezt a döntést az 1947-es párizsi békeszerződés megerősítette. Ennek következtében világossá vált, hogy beláthatatlan ideig nem lehetséges az etnikai alapú határok kialakítása a térségben, fel kellett – volna – dolgozni a Trianon-traumát és el kellett fogadni a „kismemzeti” tudatot. Erre azonban ekkor nem vagy csak részlegesen került sor.

A közvéleményt megosztó egyik legkorábban felmerülő kérdés az ország második világháborús szereplésének, valamint az úgynevezett felszabadulásnak a megítélése volt. 1945-ben a háborús szerepvállalást a többség már egyértelműen szerencsétlen lépésnek tartotta, az 1938–1941-es időszak revíziós sikereinek eufóriáját és az általa táplált nemzeti büszkeséget háttérbe szorította a kudarc, a háborús veszteségek keserősége, az új megszállás miatt érzett félelem és aggodalom. A politikai propaganda által a későbbiekben gyakran hangoztatott „bűnös nemzet”, „fasiszta Magyarország” szólamot viszont kevesen tartották igaznak és jogosnak.

A második világháború befejeződését – a szélsőjobbhoz vonzódó kisebbség kivételével – az egész magyar társadalom nagy megkönnyebbüléssel vette tudomásul. Mindazok, akik számára ez a közvetlen életveszélyből való megmenekülést jelentette, természetes módon felszabadulásként élték át az eseményeket. Ugyanakkor a társadalom jelentős csoportjai a német csapatokat az ország területéről kiűző szovjet hadsereg bevonulását megszállásként élték meg. Tény: a szovjet katonák hódító hadsereg tagjai voltak, Magyarországot meghódítandó, ellenséges területként kezelték, ennek megfelelően a megszállás rendszerének kialakítását erőszakos események sora kísérte, ami a magyar társadalomban

természetes módon félelmet keltett. Sokak számára nyilván nagyon nehéz volt együtt élni azzal a kettősséggel, hogy a keleti fronton elesett rokon – a propagandaszólások szerint – „fasiszta gyilkos”, akinek még az emlékét is illett elfeledni, mert a későbbiekben az ország legfontosabb szövetségesevé vált Szovjetunió ellen hadat viselő ország katonájaként pusztult el. Ebben a szemléletben a Magyarországon elesett szovjet katona viszont – bármit tett – csakis hős lehetett, akinek az emlékét az ország szinte valamennyi településének központi terein – néhol a templomkertekben – felállított emlékművek őrizték, ahol évente két-három alkalommal ritualizált ünnepségeket rendeztek. Mindemellett a szovjet jelenlét tartóssá válása, továbbá az 1956-os szovjet beavatkozás emléke is hozzájárult a közgondolkozásban ennek a kettősségnek a tartóssá válásához.

Az ország orosz megszállása – bár erre vonatkozó kutatások nincsenek – joggal feltételezhetően erősítette a nemzettudatot legalább azon a szinten, hogy volt kivel szemben megfogalmazni a nemzeti kötődést. 1945 és még inkább 1956 után többnyire rejtetten benne volt a köztudatban egyfajta szovjetellenesség, ami úgy is értelmezhető, mint a nemzeti kötődés megőrzésének egyik formája, hiszen volt kit felelőssé tenni a magyarság „balsorsáért”, s öngazolásként lehetett mire hivatkozni a konszolidált Kádár-korszak társadalmi-politikai passzivitásának magyarázataként.

A második világháború befejeződését követő esztendőekben a háborús szerepléssel és a közelmúlttal való szembenézés jegyében komoly esélyei voltak a magyar történelmi-nemzeti tudat demokratizálódásának. Bár az is igaz, hogy néhány esztendő alatt a rögzült mentalitást, a mélyen gyökerező beidegződéseket csak részlegesen lehet megváltoztatni. A modern nemzettudat kialakulását azonban az 1948–1949-es fordulat hosszú időre elodázta, tisztázatlanul hagyva és tabusítva többek között olyan kérdéseket, mint az 1947-es párizsi békekötés által ismételtén megerősített „kisnemzeti tudat” vagy éppen a magyar zsidósághoz való viszony.

„Hazánk a béketábor erős bástyája...” – az ötvenes évek

„A második világháború után kiépülő államszocializmus átírta a nemzet fogalmát, a múlt helyett a jövővel kötötte össze és alárendelte az internacionalizmusnak, ugyanakkor az országhatárok közé is szorította.”² A negyvenes-ötvenes évek fordulójától a szovjet példát felstilizáló propagandagépezet mellett a tör-

² Szabó Ildikó: Nemzeti identitás és politikai szocializáció. *Confessio* (29) 2005/3, 26–36., Id. 28.

ténelem „újraírása” volt a politika számára a nemzettudat formálásának egyik legfontosabb eszköze. Az új hatalmi elit radikálisan és kizárólagosságra törekedve átértelmezte a nemzeti múltat, propagandisztikus módon, a végtelenségig leegyszerűsítve jókra és rosszakra osztották fel az eseményeket és a szereplőket.³ A haladó–reakciós ellentétpárt kiegészítették a kizsákmányolt és kizsákmányoló ellentétével, mindezt alárendelve az osztályharc szempontjainak, ami az internacionalizmus kizárólagosságával kiegészülve az ötvenes évek első felében, illetve ettől kezdve a szovjetizálás elfogadtatását, a nemzeti történelmi tudat lezüllesztését, gyökeres átalakítását, folytonosságának megszakítását volt hivatott szolgálni. A történelem végcél típusú értelmezésével pedig a kommunista párt hatalmának a legitimitását igyekeztek megerősíteni. Egészen pontosan azt a képzetet próbálták meg elfogadtatni a magyar társadalom különböző csoportjaival, hogy minden korábbi történelmi esemény csupán azért történt meg, hogy előkészítse a történelmi haladás beteljesítését, amit a kommunista párt hatalomra jutása és ennek révén a kommunizmus megvalósítása jelent. Vagyis – némileg leegyszerűsítve – egy sikeres, boldog, a nemzetköziségben majd feloldódó nemzeti jövőképet próbáltak meg felvázolni és elfogadtatni.

Paradox módon ebben a szemléletmódban felértékelődtek a nemzeti függetlenségi küzdelmek, elsősorban a szocialista forradalom történelmi előképeként. A dolog azért érdekes, mert Magyarország 1945 után megszállt ország maradt, formálisan ugyan független, de a politikai gyakorlatban a Szovjetunió csatlós országa, a keleti tömb része.

A szocialista korszakban nemcsak a Magyarországon élő kisebbségek számára okozott időről időre kisebb-nagyobb nehézségeket az etnikai, a nemzeti azonosság tudatának megőrzése, megerősítése, hanem a többségi nemzet számára is. 1948–1949 után ezt a problémát csak az internacionalizmus alapállásából lehetett megközelíteni. A kommunista ideológia egyik alaptétele a nemzetköziség, a nemzeti jelleg tagadása. Az internacionalista felfogás értelmében a szocializmus, majd a kommunizmus építése során a társadalom az egyenlőség és a fejlettség olyan szintjére ér el, ahol a nemzeti hovatartozás és kötődés elveszíti jelentőségét, a társadalmi fejlődés dinamikája pedig kiiktatja a különböző nemzeti identitású emberek ellentéteit. E felfogás szélsőséges értelmezése az 1956 előtti háromnegyed évtized napi politikájának részévé vált. Eközben a nemzeti érzések és hagyományok tradicionális elemeit megpróbálták kiiktatni a közgondolkodásból. Mindezt, a nemzeti kötődés radikális megtagadását, il-

³ Kósa László: A magyar nemzettudat változásai. *Európai Utas* (11) 2004/1, 13–19.

letve a nemzeti jelképek háttérbe szorítását a magyar társadalom többsége súlyos sérelemként élte meg, ami 1956 napjaiban tört a felszínre. 1956-ban fontos tényezővé vált a nemzeti azonosságtudat megerősítésének és újraélésének kísérlete. Nagyon sokan euforikus élményként élték meg azt, hogy a forradalom napjaiban szabadon kinyilváníthatták nemzeti kötődésüket, a korábbi évek látszatközösségeivel szemben a forradalom napjaiban át lehetett élni annak a valószínű közösségnek az élményét, amit a magyarság jelentett. A nemzeti érzésnek egyfajta katalizátor szerepe volt ekkor, a magyarsághoz tartozás megélése közös minimumként elősegítette a politikai célok megfogalmazását, a közös fellépés formáinak kialakítását.

A leverett forradalom után – a Kádár-korszak

A forradalom leverése után – és többek között éppen ezért – továbbra is igen elutasítóan, de a Rákosi-korszakhoz képest valamivel óvatosabban kezelték a nemzeti érzésvilág problémáit, elsősorban a kádári konszolidáció időszakában. Az értékvilágban azonban továbbra is az internacionalizmus hegemoniájának a fenntartására törekedtek. A politikában éppen az 1956-os tapasztalatok miatt erős félelmek éltek a nemzeti kérdés kapcsán. A gyakorlatban a forradalom leverését követően igyekeztek megbélyegezni a hatalmi szempontból veszélyesnek ítélt „burzsoá-nacionalista” törekvéseket, s tették ezt úgy, hogy sohasem lehetett pontosan tudni, mi a nacionalizmus és hol van az a pont, amikor a hivatalos megítélés szerint az már veszélyes tendenciákat mutat.

A korszak politikája, kommunikációja megpróbálta megváltoztatni a nemzet mint szocializációs tényező szerepét úgy, hogy első helyre állította „népünk vezető erejét”, a kommunista pártot, másodikra a „proletár internacionalista közösséget”, vagyis a szocialista országokat, s harmadikként következhetett a „szocializmust építő magyar nép”. A csoport-hovatartozásban tehát ettől fogva már nem a nemzet volt az elsődleges, hanem a párt és a szocialista tábor. Magyarország ebben az összefüggésben már nem valamiféle magányos hazaként tételeződött, hanem a társadalmi haladást megtestesítő szocialista országok közösségének a tagjaként. Mindez fokozatosan differenciáltabbá vált, megjelent a hivatalosságban a szocialista hazafiság fogalma. Eszerint az volt a hazafi, aki a kommunista párt mindenkori politikája és ideológiája iránti elkötelezettséget tartja a legfontosabbnak, s a nemzeti kötődés csak ezután következik, ahogyan a korabeli jelszó kifejezte: „A párttal, a néppel egy az utunk...”

A Kádár-korszak politikai gyakorlata e téren is finomodott, a közömbösítés, az elhallgatás és a tabusítás technikái mellett voltak többé-kevésbé határozott törekvések a nemzeti érzékenységek tiszteletben tartására, figyelembevételére, még ha ezek elsősorban a kultúrára korlátozódtak is.

1956 után, pontosabban a kádári konszolidáció időszakában a magyar szellemi életben az új gondolkodási-cselekvési stratégiák továbbra is a népiesek és az urbánusok hagyományait követve alakultak ki. „A népiek úgy vélték, hogy a levert reformidőszaknak, 56-nak demokratikus követelése az, amelyek az új helyzetben még célzásokban, még »áthallásokban« sem képviselhetők. Átmenthetőnek az 56-os örökségből a nemzeti öntudat ápolását tartották.” Önkorlátozó módon azonban ebbe nem értették bele a nemzeti függetlenség kérdését, így a „nemzeti öntudatot más nemzeti sorskérdésekre összpontosítva kellett fenntartani, erősíteni. [...] ezek között felmerült az öngyilkosságok magas száma, a születések számának csökkenése, a válások magas száma, az alkoholizmus. Mindezek feltárása erősen rejtett áthallás volt, amely arra célzott, hogy a levert, megtört, megalázott társadalom elveszítette elemi vitalitását, életkedvét. E mellett igyekeztek ébreszteni a nemzeti büszkeséget, polemizáltak a »fasiszta nemzet« öntudatot rabló eszméjével.”⁴ Az urbánus hagyományok követői ezzel ellentétben fontosabbnak tartották a levert 56-os forradalom demokratikus eszméinek áthallásos hirdetését, mint a nemzeti függetlenség kérdését. Így fedezte fel a maga számára ez az áramlat a magyar polgári radikalizmust és a szociáldemokráciát mint követendő hagyományt. Ebbe belefért a magyar nacionalizmussal szembeni fellépés, még akkor is, ha ezzel a fennálló szocialista rendszer propagandáját segítették. Vagyis a közvélemény-formáló értelmiségben tovább élt a haza vagy haladás ellentéte, ami a kor viszonyainak megfelelően nem nyilván, hanem metaforikusan fogalmazódott meg a nyilvánosságban.

Az 1956-os vereség lassú megemésztését követően a hatvanas-hetvenes évek fordulójától a társadalmi közvélekedésben egyfajta, korlátozott „nemzeti-etnikai reneszánsz” bontakozott ki, amiben fontos szerepet játszott annak a ténynek a mind szélesebb körben történő „újrafelfedezése”, hogy a szomszédos országokban jelentős számú magyar kisebbség él. Ebben nyilvánvalóan szerepet játszott az utazási szabadság növekedése, hiszen az 1956 előtti időszak hermetikus elzártságát követően a hatvanas évek elejétől már legalább a szomszédos országokba könnyebben lehetett utazni. S ez a családi és baráti kapcsolatok

⁴ Szabó Miklós: A magyar társadalmi és nemzettudat az elmúlt harminc évben. In: *Arat a magyar*. Szerk: Szalai Júlia. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1988. 24.

felfrissítése mellett nyilvánvalóan annak a megtapasztalását is lehetővé tette, miként élük meg a kisebbségben élők saját helyzetüket, nemzeti kötődésüket. A nemzeti azonosságtudat regenerálódási folyamata a nyolcvanas évek második felében érte el tetőpontját.

Magyarország nemzetiségi és a szomszédos országban élő magyar kisebbségekkel kapcsolatos politikáját az azonos szövetségi rendszerhez tartozás és a szocialista ideológia szerves részét képező internacionalizmus határozta meg. A magyar politika a fordulat éveit követően lényegében lemondott a határon túli magyarok érdekeinek képviselőtéről, az aktív kisebbségvédelmi politika kialakításáról. Ezzel átmenetileg többé-kevésbé sikeresen kiiktatta létezésüket a köztudatból. A hatvanas évek végén, tétova kísérletként az MSZMP KB megbízást adott egy történészekből, néprajzosokból, irodalmárokból álló kutatócsoportnak a kisebbségi magyarság helyzetének felmérésére, ám a megbízást visszavonták, az elkészült dokumentációt zárolták. Ezek a kérdések csak a nyolcvanas évek közepétől kerültek ismét a magyar (kül)politika formáloinak érdeklődési körébe. Ez idő tájt már a magyar társadalom is fokozott figyelemmel követte a kisebbségi sorban élő magyarság helyzetének alakulását, így a közvélemény „nyomásának” is szerepe volt a magyar álláspont korlátozott érvényű módosulásában. Az internacionalizmus társadalmi befolyása a hatvanas és hetvenes években már gyengülő volt, a nyolcvanas évekre pedig szinte teljesen eljelentéktelenedett. Az „etnikai reneszánsz”, az etnikai azonosságtudat, illetve a társadalmi érzékenység egyik legmarkánsabb megnyilvánulása volt az 1988. júniusi, százezres tömeget megmozgató, a romániai falurombolás ellen tiltakozó budapesti tüntetés.

Ugyancsak fontos a nemzeti büszkeség kérdése, egészen pontosan az: mire volt büszke a Kádár-kor magyarja? Legfőképpen arra, hogy ő a keleti blokkon belül a „legvidámabb barakk” lakója, aki úgy látta, hogy a szomszédos országokban élőkhez képest többet fogyaszthat, akinek a táborban a megszokottnál valamivel nagyobb volt az engedélyezett szabadsága, aki biztonságosabbnak és kiszámíthatóbbnak érezte a kor magyarországi viszonyait a szocialista tábor más országaihoz képest. De évtizedeken keresztül egészen a rendszerváltóásig nem lehetett büszke a történelmi múltjára, elsősorban 1956-ra.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni a nemzettudat kérdésének elemzése kapcsán, hogy Magyarországon – miként a többi volt szocialista országban – nem volt meg a demokratikus, az értékek pluralizmusán alapuló politikai szocializáció lehetősége. Ugyanakkor a formális szocializációs modellekkel ellentétben vagy párhuzamosan kialakult az informális szocializáció rendszere.

„Magyarországon az volt az egyértelmű társadalmi tudáskészlet hiányának az egyik következménye, hogy a szocializáció során a felnövekvő nemzedékekben nem épült ki a társadalomban való otthonosság érzete. A másik következményét abban látom, hogy időről időre megkérdőjeleződött a társadalomról való tudás értelmessége és értelme. Az emberek nagyon sokszor anélkül tettek eleget különböző elvárásoknak, anélkül követtek bizonyos szabályokat, anélkül nyilvánították ki önmagukat valamilyennek a különböző társadalmi helyzetekben, hogy ezek személyiségükkel harmonizáló értelme nyilvánvaló lett volna számukra. [...] A társadalmi valóság széttöredezése és a konzisztens világképek felépítésének a lehetetlenné válása irracionalizálta a társadalmi létet. Különösen a »kemény« diktatúra idején lett szabályértékű az a tapasztalat, hogy minden lehetséges és mindennek az ellenkezője is.”⁵ Ezért sem gondolom, hogy helytállóak azok a szakirodalomban helyenként olvasható vélekedések, melyek szerint a magyar társadalomban a Kádár-korszakban széles körben elterjedt az agresszív nacionalizmus, miként az sem, hogy a magyar társadalomból messzemenően kiveszett a nemzeti identitás érzése. Sokkal inkább helytállónak érzem azokat az értelmezéseket, amelyek szerint a kor viszonyai között a nemzeti kötődés vállalása kiszorult a nyilvánosságból és átkerült a magánszférába. Az internacionalizáló törekvések kétségtelenül zavarokat okoztak a magyar társadalom történeti és nemzeti tudatában, a folyton változó múlt, a történelem hivatalos ideológiai-politikai indíttatású átértékelése mélyítette az értékrendszer válságát. A hetvenes évek közepén végzett, a fiatal generációk szocializációs folyamatait elemző kutatások például rámutattak arra, hogy a megkérdezettek egyharmada összekeverte a különböző történelmi-politikai ünnepeket, 1848-at, 1919-et és 1945-öt.

Ugyanakkor – s ez is arra utal, hogy a Kádár-korszakban ha az alapcélok nem is változtak, a módszerek valamelyest finomodtak – szintén a hetvenes évek második felében reprezentatív lakossági minta alapján végzett kutatás adatai szerint a megkérdezettek 94 százaléka értett egyet azzal az állítással, miszerint jó érzés magyarnak lenni, 82 százalékuk pedig kifejezetten büszke volt a magyarságára.⁶ A nemzettudat regenerálódásának feltételei a politikai átmenetet követően csak a kilencvenes években, a demokratikus politikai intézményrendszer kialakulásával párhuzamosan teremtődtek meg. A rendszerváltozás éveiben folytatott

⁵ Szabó Ildikó: A pártállam világképe. In: *Uő: A pártállam gyermekei*. Új Mandátum, Budapest, 2000. 210–211.

⁶ Csepeli György: *A nagyvilágon e kívül... Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon 1970–2002*. Jászöveg, Budapest, 2002, 67–68.

szociológiai vizsgálatokban a megkérdezett értelmiségiek a szocialista korszak négy évtizedét egyértelműen hanyatló szakaszként értékelték, ugyanakkor a jövőre vonatkozóan optimista várakozásokat fogalmaztak meg. A többség abban reménykedett, hogy Magyarország rövid idő alatt visszakerülhet arra a fejlődési pályára, amelyen 1945-ig haladt.⁷ Ugyanennek a vizsgálatnak az alapján Csepeli György és Závecz Tibor az értelmiségi közvéleményben a nemzettudatnak öt válfaját különböztette meg: a politikai-jogi, a reménykedő, az érzelmi, a profiltalan és a népies-demokratikus nemzettudatot.

Ünnepek, szimbólumok

A politika különösen az ötvenes évek első felében radikálisan szakítani akart a nemzeti hagyományokkal, a nemzeti szimbólumok rendszerével, ami nyilvánvalóan a nemzettudat átformálásának szerves részét képezte. A Rákosi-korszakban a szovjet birodalmi tudatot kialakítani akaró jelképrendszer fontos elemei közé tartozott a nemzeti lobogó részleges átalakítása, a hadsereg egyenruhájának szovjet mintájú átalakítása, a vörös csillag középületeken való elhelyezése, az utcanevek megváltoztatása, az új országcímer bevezetése. Egy ideig tiltólistára került a *Szózat*, s a politikai vezetésben felmerült egy új himnusz megírásának a gondolata is. A nyilvános rendezvényeken ezeket gyakran az *Internacionáléval* helyettesítették vagy a nemzeti ének(ek) hatását a szovjet himnusz műsorba iktatásával, eléneklésével, elénekeltetésével próbálták meg semlegesíteni. Ez utóbbi még a Kádár-korszakban is szokásban volt. Mindez érthető módon széles körű társadalmi ellenérzést keltett. Nyilván nem véletlenül az első adandó alkalommal, az 1956-os forradalom napjaiban eltávolították ezeket, s ha csak átmenetileg is, de visszaállították a hagyományos jelképeket. A Kádár-korszak kezdeti időszakában ezeket fokozatosan a régiekre és részben újakra cserélték, így a forradalom napjaiban törvényesített Kossuth-címert 1957-ben új tervezésű címerrel váltották fel, s apró eltérésekkel, kisebb finomításokkal gyakorlatilag visszaállították a korábban érvényes szimbólumrendszert, amiben a rendszerhez kötődő jelképeknek az egyik legfontosabb feladata a hagyományos szimbólumrendszer semlegesítése volt.

⁷ Csepeli György – Závecz Tibor: Pillantás az olvasztótégelybe (Értelmiségiek nemzeti identitása és attitűdjei). *Társadalomkutatás* (9) 1991/4. 5–20.

Ugyancsak radikálisan átalakították az ünnepek rendjét: április 4-e, május 1-je és november 7-e váltak a legfontosabb állami politikai ünnepekké, olyan történelmi események dátumai, amelyekhez a magyar társadalom többségének nem volt semmiféle természetes érzelmi kötődése. Augusztus 20-át az államalapítás ünnepéből az alkotmány ünnepévé alakították, a legszélesebb érzelmi kötődéssel rendelkező nemzeti ünnepet, március 15-ét pedig törölték az ünnepek sorából.

„A történelemben nem először fordult elő, hogy egy új politikai rendszer el akarja tüntetni az előző rendszer ünnepeit. [...] A példák azonban azt mutatják, hogy ezek a törekvések minden esetben társadalmi és társadalomlélektani megrázkódtatással járnak. Nem volt ez másképp az államszocializmusban sem, noha az erőszakos beavatkozások társadalomlélektani következményei kevésbé voltak látványosak, mint a társadalmiak.”⁸ A Kádár-korszakban a nemzeti érzelmek ünnepi megnyilvánulásait szinte mindvégig gyanakvással szemlélték, bár az internacionalista elkötelezettség figyelembevételével a politikai-hatalmi rendszer nemzeti kötődését és jellegét igyekeztek azért megjeleníteni. Így például március 15-e nyilvánvalóan nemzeti tartalmakat hordozó megünneplését úgy próbálták semlegesíteni, hogy 1965-ben a Kommunista Ifjúsági Szövetség szervezésében létrehozták a „Forradalmi Ifjúsági Napok” rendezvénysorozatát, amelynek keretében összekapcsolták 1848. március 15-e, 1919. március 21-e és 1945. április 4-e – „Magyarország felszabadulása” – évfordulójának megünneplését. A szocialista rendszer létezésének időszakában április 4-e – a katonai műveletek befejezésének hivatalos dátuma – az egyik legfontosabb hivatalos politikai ünnepévé vált, amit magától értetődően elutasítottak mindazok, akik valamilyen formában szenvedő alanyaivá váltak a szovjet megszállásnak.

Ezeknek a törekvéseknek nyilván fontos tudatformáló szerepük volt, hiszen „a nemzeti ünnepek megünneplését a történelemhez vezető egyik útnak, a nemzeti azonosságtudat egyik tényezőjének tekinthetjük.”⁹ Azt, hogy ezek nem bizonyultak sikeresnek, jól mutatja, hogy 1956 után másfél évtizeddel, 1972-ben és 1973-ban éppen március 15-én került sor az első független ünneplésekre, amelyek a nyolcvanas évek elejétől rendszeresen megismétlődtek.

* * *

⁸ Szabó I.: A pártállam világgépe, i. m. 174–175.

⁹ Szabó I.: Nemzeti identitás, i. m. 34.

A 20. század második felében kétségtelenül radikálisan megpróbálták átalakítani a nemzeti-történelmi tudatot, amiben a politikai propaganda és a szocializációs mechanizmusok éppen olyan fontos szerepet játszottak, mint a szimbólumok megváltoztatása és az ünnepek rendjének átalakítása. A kétségbevonhatatlan politikai erőfeszítések azonban csak részleges sikerrel jártak, hiszen a nemzeti identitás alapelemei informális keretek között öröklődtek és tovább éltek.

■ A piaci szocializmus

Közelítések, értelmezések, értékelések¹

Heller Ágnes a *Beszélő évek* című történelmi esszesorozat 1968-as évre visszatekintő írásában így emlékezett az új gazdasági mechanizmus bevezetésére: „Az 1968-as évre nyíló szilveszter éjszakája volt az első az 1956-ra nyíló óta, amikor boldog újévet kívánva egymásnak tényleg reménykedni kezdtünk, ha sok szkepszissel és fenntartással is, egy kicsit boldogabb új esztendőben. [...] 1967-ben hirdették meg ugyanis az új gazdasági mechanizmust, amitől ha nem is vártunk sokat, de mégis valamit. [...] Január elsején indult be hivatalosan az új gazdasági mechanizmus. Mihelyt felébredtem, azonnal lementem az utcára, hogy saját szememmel láthassam azt a páratlan csodát, hogy ugyanannak az árucikknek az ára a különböző üzletekben különböző lehet. Az üzletek persze zárva voltak, így az eszpresszókra kellett hagyatkoynom. S mikor felfedeztem, hogy az egyik eszpresszóban a szimpla fekete 10 fillérrel drágább, mint a másikban, ujjongtam. Íme, beindult a piaci mechanizmus! Íme, a verseny! – Sokkal többet ezután sem tapasztaltam az új gazdasági mechanizmus működéséből.”² A történelmi hűség kedvéért hozzá kell tenni: 1968 első napjaiban a kor átlagpolgárai sem tapasztaltak sokkal több változást, mint a jeles filozófus. A későbbiekben már – elsősorban a kiegészítő jövedelemszerzési lehetőségek bővülésének köszönhetően –

¹ A kérdéskört a rendszerváltozást követően publikált közgazdasági, történelmi, szociológiai és politológiai tanulmányok alapján tekintem át. A piaci szocializmus nemzetközi elméleti – közgazdasági-filozófiai – irodalma napjainkban is meglehetősen széles körű. Az újabb keletű vitákról és elképzelésekről lásd *Market Socialism. The Debate among the Socialist*. Szerk. Bertell Ollman. Routledge, London–New York, 1998. Zárójelben meg kell jegyezni, hogy a baloldali kötődésű nyugat-európai és az amerikai politológusok, filozófusok körében az elmúlt bő másfél évtizedben igen élénk és szerteágazó viták folytak az egykor „létező” szocializmus bukásának okairól, s ehhez kapcsolódóan a piaci szocializmus fogalmáról. A viták résztvevői azonban az 1945 utáni szovjet rendszerek még reformált változatait sem sorolták a piaci szocializmus megvalósításának kísérletei közé.

² Heller Ágnes: 1968. In: *Beszélő évek. 1957–1968. A Kádár-korszak története 1.* Szerk. Révész Sándor. Stencil Kulturális Alapítvány, Budapest, 2000. 567.

a mindennapokban is érzékelhetőbbé váltak a változások, de ezek részletes áttekintése és elemzése nem e tanulmány feladata.

A magyar történettudomány és általában a magyar társadalomtudományok komoly deficitje, hogy a rendszerváltás óta eltelt közel két évtized során nem vagy csak részlegesen végezték el az 1949–1989 közötti szocialista korszak – ezen belül a gazdaságtörténet – átfogó elemzését, értékelését. Az egyetlen kivételt a közgazdaságtudomány jelenti, bár a közgazdászok többsége a kilencvenes évek átmenetét elemezve, azzal összefüggésben tért ki a kérdésre. A történettudományban – amint a következőkben is látható – csak kisebb-nagyobb újra- és részlelemzési kísérletekkel találkozhatunk, a szociológia pedig lényegében nem fordított figyelmet a korszak gazdasági és társadalmi viszonyainak (újra)elemzésére és értelmezésére.³

Feltűnő az is, hogy a konzervatív, jobbközép értelmiségi orgánumokban – *Magyar Szemle, Polgári Szemle, Valóság* – nem vagy csak elvétve kerül elő a piaci szocializmus problémaköre. Az ott publikáló történészek – M. Kiss Sándor, Schmidt Mária, Szerencsés Károly, Földesi Margit – nem tárgyalták önállóan a kérdést, a közgazdászok közül Szokolczai György és Bod Péter Ákos írásaiban fordult elő a fogalom, de náluk is inkább visszautalásként. Matolcsy György, Mellár Tamás és Diczházi Bertalan tanulmányaiban is elő-előkerül a

³ Kivétel Losonczy Ágnes *Sorsba fordult történelem* című munkája (Holnap, Budapest, 2005), amely életpályákon, családtörténeteken keresztül vizsgálta és mutatta be a legújabb kori magyar történelem változásait és társadalmi hatásukat. Rajta kívül tulajdonképpen csak Andorka Rudolf késői tanulmányai próbáltak meg érdemi válaszokat keresni: Andorka Rudolf: Társadalmi változások és társadalmi problémák, 1940–1990. *Statistikai Szemle* (70) 1992/4–5, 301–322.; Andorka Rudolf: A magyar társadalom rétegződése és mobilitása az 1930-as évektől napjainkig. In: *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk. Valuch Tibor. Osiris–1956-os Intézet, Budapest, 1995. 46–66.; Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*. Osiris, Budapest, 1997. „Az egész 1947 és 1990 közötti korszakot, különösen a hatvanas évek közepétől kezdődő időszakot modernizációs kísérletként, a Nyugat-Európához való felzárkózás kísérleteként értelmezhetjük. Magának a hatalmi elitnek a legitimációs retorikájában, propagandájában fokozatosan háttérbe szorult a szocializmus felépítésének a célja, és növekvő szerepet kapott a nyugat-európai életszínvonal elérése. Bár egyes dimenziókban sikerült bizonyos fokú modernizációt elérni, például az ország városiasodott, az iskolai végzettség emelkedett, az életszínvonal javult, a lakáskörülmények szintén stb., ez a felzárkózási kísérlet is tévútnak, kudarcnak bizonyult. Az 1980-as évekre világossá vált, hogy a szovjet modellt követve a Nyugat-Európa és Magyarország közötti távolság nem csökken, hanem növekszik. Bebizonyosodott, hogy a politikai demokrácia és a modern mentalitás nélkül nem lehet a gazdasági modernizációt, az emberi erőforrások magas szintjét és a társadalmi integrációt megvalósítani. Ennek a ténynek a felismerése volt a szocialista rendszer összeomlásának alapvető oka” – írta. Andorka R.: *Bevezetés a szociológiába*, 588.

kifejezés vagy valamilyen szinonimája, de részletes elemzése, értelmezése, definiálása nem lett munkáik és vizsgálódásuk tárgya. Ez véleményem szerint azért is érdekes, mert logikus lenne, hogy azok a társadalomtudósok (is) elemezzék és értelmezzék a szocialista rendszert és különböző periódusait, akik a magyarországi jobbközép orientációjú szellemi csoportosulások meghatározó személyiségei, s így az 1945–1989 közötti időszak legkritikusabb szemlélői.

Az is figyelemre méltó, hogy a határozottan baloldali *Eszmélet*ben sem folyt érdemi vita a piaci szocializmusról vagy az egykor létező szocializmusról, „csak” az államszocializmusról. Ez az eszmecsere viszont teoretikus keretek között maradt, a vita résztvevői filozófiai, ideológiai problémákat tárgyaltak, a megvalósult szocialista rendszerek társadalmi, gazdasági és politikai mechanizmusainak működését részletesen nem vizsgálták. A piaci szocializmus kérdését a hosszabb vitát záró írásában – a tulajdon kérdése kapcsán – Krausz Tamás érintette: „A szerteágazó vita egyik érdekes eleme, hogy a Wiener–Szigeti-polémiában felmerült az 1968-as hazai reformok értékelésének kérdése, melynek során Wiener magának a rendszerváltásnak, a tőkés restaurációnak a kezdeményeit fedezte fel, Szigeti inkább a megújulás bizonyos szocialista tendenciáit hangsúlyozta Lukácsra utalva, és egyben helyesen jelezte, hogy nem szabad a történelem egy ultradeterminisztikus vagy »túldeterminált« felfogását igazolandó, a történelmi tapasztalatokat elszegényíteni, kilúgozni. Bizonyos értelemben mindkettőjüknek igaza van, hiszen 1968 után a szocialista gondolat reneszánsza is erős impulzust kapott egy időre, gondoljunk a kultúra és az elmélet hazai fejlődésének számos összefüggésére. Megjelent a társadalmi öngazgatás irányzata, amelyet Lukács és Tőkei képviseltek (aminek ma nemzetközileg a londoni Mészáros István a legjelesebb képviselője), s noha e gondolkodásmód számos okból kifolyólag szellemileg és politikailag idegen maradt az MSZMP vezetői számára, viszont egész gondolkodási iskola bontakozott ki ennek nyomán az állami tulajdon lehetséges demokratizálásával kapcsolatban, amely »iskola« egyik legfontosabb megnyilvánulása a rendszerváltás periódusában maga az *Eszmélet* folyóirat, illetve a Baloldali Alternatíva Egyesülés volt. Ugyanakkor Wienernek is igaza volt, hiszen a piacgazdaság rehabilitálásával megtörtént az első alapvető lépés a piacgazdaság meghonosítása felé, ami valóban magában rejtette a későbbi tőkés restauráció elemeit, lehetőségét. A pártvezetésen belül mind a »dogmatikusok«, mind a »liberálisok« megegyeztek abban, hogy privilégiumaik megmentése érdekében nem nyitnak a baloldali radikális kritika, azaz az öngazgatói fejlődés irányába. Ha – Resnick–Wolff-fal szólva – a *kommunizmus* olyan rendszer, amelyben nincsenek uralmon az osztálystruktúra dimenziói, és

a nem hierarchizált közösségi termelési formák léteznek, amelyekben a megtermelt javak, a többletmunka fölötti rendelkezés, vagyis a szükséges munka fölötti résznek az elosztása a közösség dolga marad, ezzel persze nincsen vitánk, hiszen ez a tézis 15 éve »hivatalosan« is a magyar rendszerkritikai baloldal credója.”⁴ Az mindenesetre érdekes, hogy a magyar „szélsőbb” baloldal ismert személyiségei az 1968-as gazdasági reformot, a vele megindult folyamatokat a piacgazdaság rehabilitálásaként, illetve a tőkés restauráció kibontakozásaként értelmezik. Ez többek között arra is utal, hogy ideológiai előfeltevések szorításában tekintenek a magyarországi szocialista rendszer történetére, anélkül, hogy érdemi kísérletet tennének a valós társadalmi és gazdasági folyamatok megértésére.

A piaci szocializmus fogalma

Ha kiindulópontként a piaci szocializmus fogalmának meghatározásait keressük, éppúgy sokfélélt találunk, ahogy az elnevezés is változik. A különböző társadalomtudományi diszciplínák művelői a piaci szocializmus mellett széles körben használják a reformszocializmus és a reformkommunizmus meghatározást is. A magyar változatot gyakran illeték a gulyáskommunizmus, gulyászocializmus, fogyasztói szocializmus megjelöléssel. A kortárs magyar szerzők többsége – Szakács Sándortól Berend T. Ivánon át Romsics Ignácig, Csaba Lászlótól Muraközy Lászlón át Laki Mihályig – valamilyen mértékben Kornai János munkásságára támaszkodik definíciója megfogalmazásakor.

Fekete Judit politológus szerint például „a reformszocializmus fogalmával azt a modellt illetjük, amely eltér a klasszikus szocializmus modelltől annyiban, hogy némi liberalizációt visz a politikai szférába, bizonyos mértékig decentralizálja a gazdaság állami szektorának irányítását, és nagyobb játékteret hagy a magánszektornak. Ezek a változások indokolják a reform elnevezést. Ugyanakkor nem változtat az eredetin az alapvető modelljellemezők, a meghatározó jegyek tekintetében: marad az egypártrendszer, a kommunista párt továbbra is osztatlan hatalommal rendelkezik, az állami szektor domináns szerepet játszik, és a gazdasági folyamatok fő koordinátora változatlanul a központosított bürokrácia (még ha az irányítás módszerein némileg változtattak is). Az alapjellemezők megőrzésével a modell a rendszeren belül marad, erre utal a szocialista

⁴ Krausz Tamás: Megjegyzések a szocializmusvita jelenlegi állásáról. *Eszmélet* (16) 2004/64, 153–193.

elnevezés.”⁵ A szerző az 1968 utáni magyar változások sajátosságai közé sorolja a jóléti rendszerek gyorsított kiépítését is. A magyar reformszocializmus szociális kiadásainak szintje ugyan elmaradt a fejlett jóléti államokétól, de a nyolcvanas évekre megközelítette a fejlett európai országok átlagát, fokozott terheket róva a magyar gazdaságra. Részben ezekből a túlvállalásokból eredően, részben az alacsony hatékonysággal működő gazdaságnak köszönhetően „a reformszocializmus időszakában mindvégig nagy konfliktus feszült a hivatalos ideológia alapvető ígéretei és a rendszer tényleges teljesítményei között. Sőt az ígélet és a teljesítés közötti szakadék egyre nőtt a gazdasági növekedés lassulása, majd stagnálása következtében.”⁶

A használatban lévő sokféle elnevezés ellenére a piaci szocializmus fogalmán a legtöbb szerző a terv- és a piacgazdaság elemeinek valamiféle kombinációját, a parancsgazdaság visszaszorítását érti. A megvalósítás kísérletét pedig magyar viszonylatban valamennyien az 1968-at követő két évtizedhez kötik.

Közgazdasági megközelítések

A közgazdászok közül a kérdést a legrészletesebben Kornai János elemezte. Alapvető művében, a szocialista rendszer politikai gazdaságtanában a piaci szocializmus lényegét a következőképpen határozta meg: a piaci szocializmus alapeszméje az, „hogyan – miközben a köztulajdon megmarad a tulajdon domináns formájának – a piac váljék a szocialista gazdaság alapvető vagy legalábbis a bürokratikus mechanizmussal egyenrangú, a központi tervezést kiegészítő koordinátorává”.⁷ A piaci szocializmus nem maradt pusztán közgazdasági-elméleti megközelítés – szögezte le –, számos szocialista országban (Jugoszlávia, Lengyelország, Kína, Magyarország) fontos szerepet játszott a – rendszerek működőképességének a fenntartását szolgáló – reformokban. Véleménye szerint ezek közül a magyar reformfolyamat ment a legmesszebbre. A reformok bevezetését Magyarországon – éppúgy, mint más szocialista országokban – a gazdaság lelassulása kényszerítette ki. A GDP stagnálását a reálfogyasztás stagnálása vagy visszaesése kísérte, komoly egyensúlyzavarok keletkeztek, ezért a

⁵ Fekete Judit: A jóléti állam mint a modern civilizáció vívmánya: merre tovább? *Competitio* (3) 2004/2, 23–45. Id. 27.

⁶ Uo. 29.

⁷ Kornai János: *A szocialista rendszer*. HVG Rt., Budapest, 1993. 496.

társadalmi-gazdasági berendezkedést piaci elemek bevezetésével próbálták működképesebbé tenni.

Kornai szerint a változások kiindulópontja a deregulálás volt: a gazdasági jelenségek, szervezetek és intézmények kivonása a parancsgazdasági jellegű, direkt bürokratikus szabályozás hatóköréből. Magyarországon 1968-tól ez kiterjedt az egész köztulajdonú vállalati szférára. A vállalati önállóság megnövekedett, ugyanakkor a politikának és a központi bürokráciának számtalan nem formalizált lehetősége és eszköze maradt a gazdasági folyamatok befolyásolására. A reformszocializmus speciális jelensége a bürokrácia értékválsága: az új gazdasági szisztéma előtérbe állította a hatékonyság követelményét, ez viszont összeütközésbe került (kerülhetett) a szocializmus hagyományos értékeivel, a szolidaritással, a társadalmi egyenlőséggel, a garantált létbiztonsággal, a mitizált közösségi érdekekkel. Így alakulhatott ki a sajátos paradoxon: a bürokrácia egyszerre képviselte az államot, a tulajdonost és a menedzsereket, illetve mindannyiuk érdekeit, azaz a funkcióbeli elkülönülés nem érvényesült. Ebből következően állandósultak a konfliktusok a bürokratikus koordináció és a vállalati önállóság hívei között. A rendszerbe, a gazdasági szereplők viszonyaiba tehát már az indulás pillanatában beépült az állandó instabilitás. Mint Kornai írja: „A piac normális működésének egyik nélkülözhetetlen feltétele az eladó és a vevő közötti szerződés tiszteletben tartása. A piaci szocialista gazdaságban e szerződéseket rendszeresen büntetlenül megszegik”,⁸ jelentősen rontva a reformok sikerének esélyeit.

A reformgazdaságokban a korrekt üzleti tisztesség nem működött általános normaként, gyakran megszegték, mind a köz-, mind az újra megerősödő magántulajdonú szektorban. Ebben a félig deregulált gazdasági mechanizmusban nem érvényesült a magántulajdon, a piacot és a versenyt jellemző kemény munka és a takarékoság tisztelete, viszont állandó jellemzővé vált az ügyeskedés és az „üzletiesség” szelleme, a gazdaságban és a társadalomban egyaránt teret nyert a korrupció, „a szocialista összeköttetések” rendszere. Mivel az adott viszonyok között az állam vagyona megfoghatatlan az egyes ember számára, nem alakul ki a tulajdonosi szemlélet, a közvélemény jelentős része így nem ítéli el az állam becsapását és meglopását.

A piaci szocializmus elméletét és gyakorlati megvalósítását elemezve Kornai János így összegzett: elméletileg nem zárható ki, hogy a köztulajdonban lévő vállalatok és „egy tökéletesen tárgyilagos, érdekmentes központi hivatal úgy tesznek, mintha együttesen piacot alkotnának. A probléma az, hogy az elmélet

⁸ Kornai J.: *A szocialista rendszer*, i. m. 523.

hallgatólagos szociológiai és politikai feltevései irreálisak. A szocialista rendszer valóságos hatalmi struktúrája, korábbi ideológiájának túlélő maradványai és tulajdonviszonyai mellett a piaci szocializmus megvalósítására tett kísérletek kudarcot vallottak, és nem képesek robusztus társadalmi és gazdasági rendszert teremteni.⁹ Ugyanakkor a megvalósítási kísérletek előremutató szerepet játszottak, erjesztő hatást gyakoroltak a társadalomra és a vezető rétegekre is. Megrendült a hit a terv mindenhatóságában, újjáéledt a piac és a vállalkozás tekintélye, előkészítve az ideológiai talajt a mélyebb és radikálisabb társadalmi változásokhoz – írta Kornai János. A témakört érintő későbbi írásaiban ezeket az alaptéziseket követte, illetve egészítette ki.¹⁰

A közgazdászok közül – Kornai János mellett – legrészletesebben Csaba László foglalkozott a piaci szocializmus fogalmával. Fontosnak tartotta, hogy a kérdést gazdasági, társadalmi és történeti folyamatában, összefüggéseiben vizsgálja. Úgy vélte: a „hazai viszonyok megértéséhez nem elégséges a »tervgazdaság« általános vonásaira utalni, sem a korszak értékelése, sem pedig a belőle kinövő átalakulás sajátosságainak feltárása szempontjából. A Kádár-korszak ideológia-mentességre és kompromisszumokra törekvő gyakorlata ugyanis, különösebb elméleti alapvetés nélkül, sőt mi több, az elméleti alapvetést megkísérlő mindenféle törekvés ideges hivatalos elutasítása ellenére, a szovjet gyakorlat valóságos alternatívájává nőtte ki magát, amit a gazdaság és a hatalomgyakorlás minőségi jegyeiben már a korabeli elemzések is meggyőzően ki tudtak mutatni.”¹¹ Ez nem azt jelenti, hogy a gulyáskommunizmus érvényen kívül helyezte volna a diktatórikus rendszer alapvonásait, vagy – statisztikailag kimutathatóan – jobb gazdasági teljesítményt nyújtott volna a kelet-európai szocialista országokénál. Az azonban látható, hogy a rendszer másként működött Magyarországon, mint a szocialista országok többségében.

A 20. század második felében csak Magyarországon omlott össze a kommunista diktatúra, mégpedig 1956-ban. S ezért ugyancsak fontos Csaba László – Kornai János felfogásával¹² rokon vonásokat mutató – megállapítása, miszerint a „Kádár-korszak egésze ehhez az egyszeri nagy eseményhez való ambivalens viszony összefüggéseiben értelmezte magát és tetteit, beleértve a gazdasági és

⁹ Uo. 532–533.

¹⁰ Kornai János: Négy jellegzetesség. A magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben 1–2. *Közgazdasági Szemle* (42) 1995/12, 1097–1117.; (43) 1996/1, 1–29.; Kornai János: *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás*. Akadémiai, Budapest, 2007.

¹¹ Csaba László: A magyar modell. Tündöklés és bukás. *Competitio* (1) 2002/1, 2–12. Id. 8.

¹² Kornai álláspontját lásd Kornai J.: Négy jellegzetesség, i. m.

politikai mozgástér, valamint a kényszerhelyzet ügyét is”.¹³ Ennek ismeretében válik érthetővé az a kádári gyakorlat, amely az összeomlás traumájára reagálva – a megtorlások lezárultával – a fokozatos megbékélést kereste, a hatvanas évek közepétől a „megvalósítható szocialista piacgazdaság” lehetőségeinek útján is. A szerző úgy vélekedik, hogy a gulyáskommunizmust a kis szabadságok növekedése, a kiegyensúlyozottá váló élelmiszer-ellátás, a kulturális nyitás együttesen hozta létre, a jelenség nem egyszerűsíthető le a fogyasztás bővülésére. Az engedmények stabilizálták a rendszert, élhetőbb világot eredményeztek. A kommunista párt már nem a marxizmus–leninizmus eszméivel, hanem pragmatizmusával, a közemberek számára érzékelhető konkrét kis javulásokkal legitímálta önmagát. A politikai rendszer és a hozzá kapcsolódó tabuk megkérdőjelezhetetlenek maradtak, de a nyílt erőszak mindennapos alkalmazása fokozatosan megszűnt. Mindez az 1968-as gazdasági változásokkal együtt – a tervutasítás megszüntetése, a kiutalások rendszerének, a központi anyag- és műszaki ellátásnak a felszámolása – fokozatos, tartós és modellértékű eltávolodást eredményezett a szovjet modelltől – írja Csaba László. A folyamat kiteljesedésének része volt a második gazdasághoz kapcsolódó tevékenységek gyors terjedése, bővülése is. A következők közül fontos kiemelni a formális/hivatalos intézmények erózióját, a szabály- és normatagadás előtérbe kerülését, az értékrendszer átalakulását.

A hetvenes évekbeli visszalépések ellenére a „sem-sem rendszer” működőképesnek bizonyult, és alapot teremtett a nyolcvanas évek első felében a továbblépéshez is: az ország vezetése liberalizálással, korlátozott tulajdoni decentralizációval, bankreformmal, külgazdasági nyitással próbált meg kilépni az elmélyülő gazdasági válságból. Az 1985–1988 közötti változások – az állami tulajdon vállalati tanácsok kezébe adása, az ár- és bérrendszer majdnem teljes körű felszabadítása, a kereskedelmi és devizamonopóliumok megszüntetése, az értékpapírpiaclétrehozása, valamint a kereskedelmi bankrendszer felállítása – elvezettek a piaci szocialista modell legszélső határához. Ezek az intézkedések teremtették meg a békés rendszerváltás alapfeltételeit. Csaba László értelmezéséből úgy tűnik, hogy a piaci elemek beépítése, valamint a piaci jellegű mechanizmusok működésének tolerálása felgyorsította a szocialista gazdasági rendszer felbomlásának folyamatát, s egyben megteremtette a gazdasági átmenet alapjait. Ebben az álláspontban észlelhető némi visszavetítés is: a szerző a rendszerváltás gazdasági átmenete felől közelítve értelmezi a korábbi folyamatokat, immár az eredmények és a következmények ismeretében.

.....
¹³ Csaba L.: A magyar modell, i. m. 9.

Csaba Lászlóéhoz közeli álláspontot foglal el Muraközy László, a harmadik közgazdász, aki gazdaságtörténeti nézőpontból is értelmezte az 1968-as gazdasági reformot és a reform következtében elkezdődött folyamatokat. Úgy véli: „a kilencvenes évek magyar átmenete szempontjából az ország szocialista korszakából az 1968-as reform, a piaci szocializmus kísérlete az egyik legérdekesebb kérdéskör. [...] Az 1968-as új gazdasági mechanizmus bevezetésétől a szocializmus összeomlásáig, több mint húsz évig tartott a »reformkorszak«. A történelem, úgy tűnik, választ adott a reformerek nagy kérdésére, hogy a piaci szocializmus képes-e versenyképessé tenni a szocialista gazdasági rendszert, vagy nem. Ugyanakkor napjaink nagy kérdése is, hogy magára az átmenetre, s a formálódó, kialakuló új rendszerre milyen hatással volt és van Magyarországon a piaci szocializmus kísérlete mint történelmi előzmény?”¹⁴

A piaci szocializmus viszonyait meghonosító 1968-as reform előzményeit összegezve Muraközy László megállapítja: a változásokat elsősorban az tette szükségessé, hogy a hatvanas évek első felében – az ismét erőltetett ütemű növekedés következtében – komoly egyensúlyi zavarok keletkeztek a magyar gazdaságban. Az átalakítás lényeges eleme volt, hogy csak a gazdaságra korlátozódott – ott is visszafogottabb volt az eredetileg tervezettnél –, a társadalmi és politikai szféra lényegében érintetlen maradt. Az alapelképzelések szerint a tervlebontást a központilag „szabályozott piac” váltotta volna fel, a népgazdasági terv ezt a „szabályozott piacot” alakította volna ki a gazdasági szabályozók segítségével. A valóságban azonban a szabályozók a vállalatok tevékenységét határozták meg. Tervbe vették a széles körű árreformot, amelynek lényeges eleme a belföldi és a világpiacon áruk összekapcsolása lett volna, de erre ekkor nem került sor. A – Kádár-korszakban mindvégig politikailag érzékeny kérdést jelentő – fogyasztói árak dotációja még mintegy tíz éven át fennmaradt. Ugyancsak feszültséget okozott, hogy a beruházási döntések nagy részét továbbra is centralizáltan kezelték. Összességében, írja Muraközy László, az 1968-as reform mégis nagy léptékű változásokat hozott – felszámolta a tervutasítást, elismerte és kiterjesztette a többszektorú gazdaságot, bevezette (ha korlátozottan is) a termelőeszközök kereskedelmét, s megkezdődött a belső és a külső piac összekapcsolása –, de végül mégsem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. „[...] s nemcsak azért, mert következtelenül valósították meg, hanem azért is, mert magát a rendszert és annak alapvető elemeit, lényegét ezek a reformok nem tudták megváltoztatni. A bürokratikus és a piaci

¹⁴ Muraközy László: *Már megint egy rendszerváltás – történelmi tanulságok és tanulatlanságok*. Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Kar, Debrecen, 2004. 28.

koordináció összekapcsolása – miközben bizonyos pontokon javítja a rendszer működését – önmaga is újabb zavarok forrásává válik.¹⁵

A szerző a piaci szocializmus további jellegzetességei között a fogyasztás-orientált gazdaság- és társadalompolitika meghatározó szerepét emelte ki. A fogyasztás növekedését és felértékelődését a hatvanas évek végéig a korábbi erőltetett növekedés kiegyensúlyozottabbá tétele, majd a termelés reformok által előidézett bővülése tette lehetővé. A magyar viszonyok sajátossága, hogy a fogyasztás elsődlegessége a hetvenes évek második felében és még a nyolcvanas években is megmaradt, amikor gazdasági feltételei már nem voltak adottak. Ez viszont hosszabb időre beszűkítette a gazdaság mozgásterét Magyarországon.

Az ugyancsak közgazdász Mihályi Péter önálló értelmezési keretek közé helyezte a piaci szocializmust. A privatizáció folyamatát áttekintő monográfiájában¹⁶ elsősorban a nagyvállalatok működésének nézőpontjából vizsgálta a kérdést. Fontos tényezőként emelte ki, hogy – a klasszikus periódushoz képest – a vállalati menedzsment önállósága és érdekérvényesítő ereje jelentősen megnőtt, és ezt érdemben a hetvenes évekbeli recentralizálási kísérletek és törekvések sem befolyásolták. Ugyancsak fontos eltérésként értelmezte, hogy – a szovjet modellel ellentétben – az 1968-as reformot követően a vállalatok irányítási és tulajdonosi rendszere háromszintűvé vált (szereplői: a paternalista vezér, a párt- és állami bürokrácia, valamint a vállalati menedzsment).

Mihályi Péter is kiemelte, hogy a piaci szocializmus rendszerének bevezetésével eltörölték a kötelező tervmutatókat és az erőforrások központi elosztásának rendszerét. Az állami vállalatokról szóló 1977-ben elfogadott törvény már a profitmaximalizálást jelölte meg a vállalatok legfőbb feladatánaként, és kimondta, hogy az állam csak kivételes esetekben avatkozhat be a vállalatok életébe. A politikai befolyásolás eszközei és módozatai azonban a gyakorlatban változó mértékben ugyan, de továbbra is léteztek, gyakran gazdasági érdekkonfliktusok formájában manifesztálódva. Tényleges tulajdonos híján a vállalatvezetés egyre inkább a sajátjaként – kvázi birtokosként, tulajdonosként – kezelte az adott vállalatot, vállalatcsoportot.

A vállalati önállósodás mellett Mihályi Péter a piaci szocializmus másik fontos vonásaként a magánvagyonok 1968–1989 közötti felhalmozódását emelte ki. Kétségtelen tény, hogy a magánkezdeményezések legális és illegális formái 1968

¹⁵ Uo. 29.

¹⁶ Mihályi Péter: *A magyar privatizáció krónikája 1989–1997*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1998.

után fokozatosan egyre nagyobb teret nyertek a gazdaságban. A hetvenes évek második felétől nőtt a magánkisiparosok száma, általánossá vált a többes foglalkoztatás/munkavállalás rendszere, százazrek ingáztak az alkalmazotti és a „félalkalmazotti lét” határán, fusztak, másodállást vállaltak, robotoltak a háztájiban, szobát, lakást adtak bérbe, gebineskedtek. Napjainkból visszatekintve mindez két szempontból volt fontos: egyfelől segítette a vállalkozókészség elterjedését, másfelől meggyorsította a magántőkék (vagyonok) felhalmozódását. Azt nyilván nem lehet pontosan tudni, hogy valójában mekkora tőke halmozódott fel. A különböző becslések szerint a nyolcvanas évek közepén a munkaképes lakosság munkaidejének minimálisan az egyharmadát a magánszektorba sorolható tevékenységgel töltötte. Ennek révén még akkor is jelentős mennyiségű tőkének kellett felhalmozódnia, ha a tevékenységeket alacsony hatékonysággal végzik. A hétköznapi gyakorlatában azonban a kiegészítő jövedelemszerzésre fordított időt mindenki igyekezett a leghatékonyabb módon felhasználni. Sokak számára az ekkoriban – ingatlanban, gépjárműben, bankbetétben – felhalmozott tőke tette lehetővé, hogy a rendszerváltozás időszakában vállalkozásokat alapítsanak.

Történeti és gazdaságtörténeti elemzések, értelmezések

A történészek közül Berend T. Iván tett kísérletet a szocialista korszak gazdaságpolitika-történetének új elemekkel kiegészített összefoglalására.¹⁷ Rajta kívül Romsics Ignác jelenítette meg hangsúlyosabban a kérdést,¹⁸ a kilencvenes évek végén kiadott, a 20. századi magyar történelmet áttekintő összefoglalásban¹⁹ viszont a jelenség nem kapott kiemelt helyet. E könyv Kádár-kort áttekintő fejezetében mindössze egy alfejezet foglalkozik az 1968-as gazdasági reformmal, ám érdemben nem elemzi sem ezt, sem pedig a társadalmi és gazdasági következményeket.²⁰ Az erősen politikaközpontú áttekintés inkább a reformerek és a reformokat ellenzők politikai küzdelmeire koncentrálnak. Csak a piaci szocializmus nyolcvanas évek eleji gyakorlatát tárgyalva esik szó a társa-

¹⁷ Berend T. Iván: *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990*. Vince, Budapest, 1999.

¹⁸ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest, 1998.

¹⁹ Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos: *20. századi magyar történelem 1900–1994*. Korona, Budapest, 1997.

²⁰ Szerencsés Károly: A Kádár-korszak. In: Pölöskei F. – Gergely J. – Izsák L.: *20. századi magyar történelem*, i. m. 337–372.

dalmi és gazdasági hatásokról, akkor is elsősorban a magánszektorbeli gazdasági tevékenységet liberalizáló 1982-es jogszabályváltozások kapcsán, mélyebb elemzés, értelmezés nélkül.

Izsák Lajos is csupán minimalista áttekintésre szorítkozott legújabb kori magyar történelmet áttekintő munkájában.²¹ Rámutat, hogy a gazdasági változás szükségességét már az 1961–1965 között zajló második öt éves tervidőszak derekán felismerték, s az MSZMP vezetése 1966-ban elfogadta az új mechanizmusról szóló határozatot. A reform lényegi elemeként emeli ki, hogy a vállalatok nagyobb önállóságot kaptak, a gazdasági egységek maguk dönthettek a termelésről, a bérézésről és az értékesítésről. Ezzel párhuzamosan fontos változást jelentett a mezőgazdasági beruházások arányának növelése, realisabbá vált a mezőgazdaság népgazdasági szerepének megítélése. A szerző felhívja a figyelmet arra is, hogy a hatvanas évek utolsó harmadától viszonylag gyorsan, évente átlagosan 6,3 százalékkal nőtt az életszínvonal. A reform legnagyobb hiányosságát – az általános vélekedéssel egyetértően – a politikai intézményrendszer megújításának elmaradásában látja. A hetvenes évek eleji „ellenreform” legfontosabb okaként a külső feltételek megváltozása mellett a magyar belpolitikai erőviszonyok átalakulását emeli ki, jellegzetességeként pedig az erősödő recentralizálási törekvéseket említi. Ugyanakkor fontosnak tartja, hogy a gazdaságpolitikai cikcakkok ellenére javult az életszínvonal, bővült a lakossági fogyasztás. Az alapvetően politikatörténet-centrikus összefoglalás ennél részletesebben nem tárgyalja a piaci szocializmus időszakát és hetvenes-nyolcvanas évekbeli gyakorlatát.

Berend T. Iván a külső szemlélő helyzetéből²² sem változtatott lényegesen korábbi, késő Kádár-kori szocialista modernizációs-reformer álláspontján. A piaci szocializmus bevezetését a „szocialista modernizáció” keretei között, alapvetően annak egyik, gyorsabb növekedést, gazdasági és társadalmi fejlődést lehetővé tevő szakaszaként értelmezte.²³ Így fogalmazott: „Az »új gazdasági mechanizmus« álneve alatt a Kádár-rendszer egy óvatos, önkorlátozó reformba kezdett egy új szocialista gazdasági modell kialakítása érdekében. Tudatos taktikai megfontolásból nem nyúltak a politikai szerkezetekhez és az államszocializmus intézményi rendszeréhez. [...] A magyar reform sajátos módon az 1956-os forradalom romjain épült fel.”²⁴ Berend T. Iván utal rá, hogy a tervutasítások

²¹ Izsák Lajos: *Rendszerváltástól rendszerváltásig. Magyarország története 1944–1990*. Vince, Budapest, 1998. 159–167.

²² 1990 óta a Kaliforniai Egyetem tanára, Los Angelesben él.

²³ Részletesen lásd Berend T. I.: *Terelőúton*, i. m.

²⁴ Uo. 183.

megszüntetésére épülő piaci szocializmus gazdasági modelljének koncepcióját már 1957 nyarán kidolgozta a Varga István vezette bizottság, ám miután a politikai hatalom képes volt a helyzetét érdemi változtatások nélkül stabilizálni, a gazdasági reformok ügyét is levették a napirendről, s csak a kádári konszolidáció időszakában került újra elő, amikor a reformerők a politikában ismét teret nyertek. A szerző egyenesen úgy fogalmaz, hogy a sajátos piaci szocializmus kiépítése, amely később a térség egyetlen „szocialista fogyasztói társadalmának” kialakulását lehetővé tette, a magyar októbernek köszönhetően kezdődött el.²⁵

Berend T. Iván szerint az 1968-as változtatások és a kialakuló piaci szocialista kísérlet lényege:

- a tervutasítás megszüntetése (helyébe a profitérdekeltség lépett);
- az árreform bevezetése (ennek keretében a fogyasztási cikkek 50 százaléka esetében szabadpiaci árakat vezettek be, az intézkedés hatékonyságát azonban rontotta az alapvető cikkek és szolgáltatások kötött árrendszerének megmaradása);
- ugyancsak fontos lett volna a nagy állami monopóliumok felszámolása – erre azonban nem került sor;
- változatlan maradt a bankrendszer, ekkor még nem jöttek létre a kereskedelmi bankok.

A reform azonban – felemás jellege és következetlensége ellenére – felszámolta a túlcentralizált gazdaságirányítást és az elviselhetetlen bürokratizmust. A központi elosztást fokozatosan felváltotta a piac. A beruházások már nem a központi költségvetéstől, hanem a vállalatok felhalmozási képességétől függtek. A reformnak köszönhetően a vállalatok profitjának már csak a felét vitte el az adó, a másik fele beruházásra és nyereségrészesedés kifizetésére szolgált. A bankreform, az új adórendszer és a piaci szféra további bővítését a hetvenes évekre tervezték, ám ezek a lépések akkor is elhalasztódtak. A megnyírbált reformnak mégis fontos szerepe volt a kor gazdasági fejlődésében, a fogyasztói orientáció erősödésében, a vállalkozói kedv növekedésében, a magyar társadalom középosztályosodásában. „A magyar posztsztálinizmus kádári rendje tehát alternatív modellként jelent meg a szovjet típusú államszocializmussal szemben. Teljes kibontakozását az 1968. évi csehszlovák tragédia megakadályozta.”²⁶ A piaci szocializmus időszakát Berend T. Iván a posztsztálinista államszocializmus

²⁵ Berend T. Iván korábbi munkáiban elfoglalt álláspontjához képest a „szocialista fogyasztói társadalom” fogalmának bevezetése jelenti a legfontosabb új mozzanatot.

²⁶ Berend T. I.: *Terelőúton*, i. m. 189.

fogalmi keretei között értelmezte. Úgy vélte, hogy a magyar és a szomszédos országokban kialakult posztsztálinista rendszerek legfontosabb jellegzetessége a pragmatikusabb alapokra helyezett gazdaságpolitika, valamint – az akkor és ott gyökeresen új – fogyasztásorientáció volt. A korszak politikai vezetői e keretek között próbálták meg egyensúlyt teremteni a modernizációt szolgáló gyors iparosítás, a felhalmozás és a lakossági fogyasztás igényei között. Ennek köszönhetően a hatvanas–hetvenes évek fordulójára a fogyasztás előtérbe kerülésével a legtöbb országban fokozatosan háttérbe szorult a klasszikus sztálini iparosítás.

A hetvenes évek visszalépését követően a nyolcvanas évek elejétől Berend T. Iván is a második gazdaság legalizálását, a magánszektor gyors bővülését tartotta a legfontosabb mozzanatnak, amelyet a vállalati tanácsok létrehozása, a két-szintű bankrendszer kialakítása egészített ki. Berend a magyar változásokat tehát a modernizáció folyamatában és kelet-európai összefüggésben próbálta meg értelmezni. A modernizációs folyamatok sikerét kiemelve arra is rámutatott, hogy gazdasági fejlettség tekintetében Magyarország és számos más szocialista ország elmaradottsága valamelyest csökkent a nyugat-európai országok átlagához viszonyítva, de a felzárkózási kísérletek korántsem voltak maradéktalanul sikeresek. A szerző egyértelműen és határozottan speciális magyar modellként, a szovjet típusú szocializmus alternatívájaként jelenítette meg és értelmezte az 1968-as magyar gazdasági reformot és a következő két évtized gazdasági és társadalmi fejlődését. Konceptiójában fontos szerepet kap a sajátosan felvilágosult abszolutista hatalom, amely elsősorban a közjó lehetséges útjait keresve próbálta működőképessé tenni a szocialista rendszert.

Romsics Ignác sikeres és nagy hatású kézikönyvében így fogalmaz: „A gazdaságpolitika irányítóit az 1960-as évek eleje óta foglalkoztatták a növekedés alapvetően extenzív fázisából az intenzív fázisra való áttérés feladatai, azaz a termelékenység, a hatékonyság javítása, s ezáltal a minőségi vagy piaci követelményekhez való alkalmazkodás.”²⁷ A változtatások bevezetésének okai között nem említi a gazdaság hatvanas évek első felében bekövetkezett, ismételt kifulladását, amit többen is – Berend T. Iván, Szakács Sándor – a reformok kiváltó okaként emeltek ki. Utal viszont arra, hogy a hatvanas évek közepén kezdődő vitákban és egyeztetésekben ismét előtérbe kerültek a Varga István által vezetett bizottság 1957-es reformtervei, s az 1968-tól bevezetett új gazdasági mechanizmus számos ponton az ott megfogalmazott elvekre és megoldási javaslatokra épült. A piaci viszonyokhoz közelítő változtatások elemei közül a központi tervezés

.....
²⁷ Romsics I.: *Magyarország története*, i. m. 437.

szerepének csökkentését és a vállalati önállóság növelését, az árrendszer – fogyasztói árakra is kiterjesztett – reformját, valamint a bér- és jövedelemszabályozás rendszerének módosítását tartja a legfontosabbnak. A gyakorlatban mindez a központi tervutasítás megszüntetését, azaz gazdasági szabályozókkal való felváltását jelentette. „Makrogazdasági szinten tehát megmaradt a tervezésnek egy rugalmasabb változata, mikrogazdasági szinten viszont érvényesülhetett a vállalati önállóság.”²⁸ Az új árrendszer vegyes volt, egymás mellett léteztek a hatóságilag rögzített, a központilag megállapított korlátok között mozgó, valamint a piac által meghatározott szabad árak. A mindennapi élet szempontjából fontos termékek – alapvető élelmiszerek, energiahordozók – kötött árasak voltak. A hetvenes években a szabadáras termékek köre fokozatosan bővült. A központi bérmegállapítást az átlagbérrendszer váltotta fel, amely a korlátozások és a kényszerű túlfoglalkoztatás ellenére is lehetővé tette a bérek fokozatos differenciálódását. A reform eredményeként Romsics szerint „az 1968 utáni magyar gazdaság egy olyan társadalmi – állami és szövetkezeti – tulajdonra alapozott gazdaságnak tekinthető, amely a központi tervezés és a piaci automatizmus elemeit egyesítette magában. A piacgazdaság hatékonyságát nem érte el, de az addigi és a szomszédos szocialista országokban továbbra is normának tekintett tervutasításos rendszerét felülmulta.”²⁹ A magántulajdon szerepét, a jövedelmi differenciálódást és a hetvenes években felgyorsult (újra)vagyonosodást nem tartotta fontosnak, nem tesz említést róluk.

A piaci szocializmus gyakorlatát áttekintve kiemeli a mezőgazdaság terén lezajlott változásokat, közülük is a kisüzemi és családi termelés korlátozásainak feloldását, a háztáji területének növelését, a nyugdíjasok háztáji jogosultságának bevezetését (ami életképesebb méretű kiscsalások kialakulását is lehetővé tette). A hetvenes években pedig a „második gazdaság” térnyerését, illetve az idesorolható tevékenységek gazdasági jelentőségének növekedését tartja a legfontosabb jellemzőnek.

Romsics a változások eredményeit összegezve úgy véli, hogy a „magyar gazdaság 1960-as és 1970-es évekbeli teljesítménye világviszonylatban az átlagosnál gyorsabb, a szocialista országokon belül pedig átlagos volt. A világ legfejlettebb régióihoz viszonyított történelmi lemaradásunk – a szomszédos országokhoz hasonlóan – ezáltal csökkent.”³⁰ A társadalmi következmények közül a szegény-

.....
²⁸ Uo. 439.

²⁹ Uo. 439–440.

³⁰ Uo. 446–447.

ség mérséklődését³¹ tartja a leginkább figyelemre méltó változásnak. Úgy látja, ezt a garantált jövedelmi minimum elérhetővé tétele és a szociális ellátások bővülése, ezen belül elsősorban a nyugdíj jogosultság kiterjesztése tette lehetővé.

Romsics a fogyasztás előtérbe kerülését kevésbé hangsúlyozza, kiemeli viszont a mezőgazdaság szerepét a szovjet típusú szocializmus rendszerétől jelentősen eltérő magyar gyakorlatban, „modellben”.

A legújabb történeti elemzések közül Varga Zsuzsa írásai³² gazdagították számos fontos gazdaságtörténeti részlettel a reformok kidolgozásának és bevezetésének (elő)történetét. Ő elsősorban a mezőgazdaságban, az 1961-ben befejeződött kollektivizálás utáni fél évtizedben végbement változásokat elemzte: hogyan változott meg a szövetkezeti vezetés és a tagság érdekérvényesítő képessége a hatvanas évek első felében, miként vezették be az egyéni érdekelttség új elemeit (rendszeres pénzbeli juttatások, a munkaegység megszüntetése, részesművelés), milyen gazdaságirányítási változtatásokat léptettek életbe, s rámutat, hogyan váltak mindezek révén a termelőszövetkezetek – a klasszikus kolhozmodelltől egyre jobban eltávolodva – új típusú gazdasági egységgé. Írásainak lényeges megállapítása, hogy az 1968-as gazdasági reform számos eleme már évekkel korábban megjelent a mezőgazdasági szövetkezetek működésében: a hatvanas évek közepén szerepet kaptak a magánkezdeményezések és megjelent a vállalati önállóság is. Így mindaz, ami az agrárszektorban történt, gyakorlatilag a hatvannyolcas gazdasági reform előképének tekinthető. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy számos második gazdaságbeli tevékenység – háztájizás és mezőgazdasági kistermelés, bérbeadás, a szükséges eszközök és gépek (félautomata etető berendezések, csettegők) előállítás – a kisebb-nagyobb megszorítások ellenére a hetvenes-nyolcvanas években mindvégig a mezőgazdasági termelés szerves része és kiegészítője maradt.

³¹ Meg kell jegyezni: a kérdéssel foglalkozó több elemzés kimutatta, hogy lényegesen csak a mélyszegénységben élők száma mérséklődött a konszolidált Kádár-korszakban. S ugyancsak nem szabad elfeledkezni arról, hogy a civilizációs szint emelkedésével párhuzamosan a szegénység tartalma is megváltozott, s a szegénységi küszöb is magasabbra került. A kérdéshez lásd Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Magvető, Budapest, 1986.; Valuch Tibor: A „gulyáskommunizmus”. In: *Mítoszok, legendák és tévhitek a XX. századi magyar történelemről*. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Budapest, 2002. 361–391.

³² Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*. Napvilág, Budapest, 2001.; Uő: Illúziók és realitások az új gazdasági mechanizmus történetében. In: *„Hatvanas évek” Magyarországon*. Szerk. Rainer M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 2004. 99–125.

Varga Zsuzsa rámutat: „Az érdekviszonyok terén a reform bevezetésével fokozatosan teret nyert az a felfogás, hogy a szocialista társadalomnak is természetes jellemzője az elkülönülő érdekű társadalmi csoportok léte. A korábbi szocialista axióma szerint a társadalmi (az össznépi, a népgazdasági) érdekeknek kellett alárendelni az egyéni, a csoport- (a vállalati, téész-) érdeket. A reformfolyamat során viszont a csoportérdek is »szalonképessé« vált.”³³ A piaci szocializmus kérdéskörével foglalkozó szerzőkhöz hasonlóan Varga Zsuzsa is fontosnak tartja, hogy a hatvannyolcas reform elismerte a gazdaság többszektorúságát (korábban csak az állami tulajdont tartották szocialistának, a szövetkezetit nem). Ezen túlmenően pedig – igaz, kiegészítő jelleggel – elismerték a kistermelésre alkalmas magán-szektor létjogosultságát is. Ezek az intézkedések nyilván szükségesek voltak ahhoz, hogy a mezőgazdasági termelés kiegyensúlyozottan növekedhessen a hetvenes és nyolcvanas években, megalapozva az élelmiszer-ellátás stabilitását is.

Más ismert gazdaságtörténészek – például az idősebb generációt képviselő Szakács Sándor vagy a középnemzedékhez tartozó Kaposi Zoltán – a felsorakoztatottaktól jelentősen eltérő új szempontokat nem fogalmaztak meg újabb munkáikban.

Szociológiai értelmezések

A szociológusok közül Szelényi Iván a rendszerváltás társadalmi folyamatait elemezve érintőlegesen a piaci szocializmus kérdésével is foglalkozott. Ezen belül az általa reformkommunizmusnak/reformszocializmusnak nevezett időszak társadalmi viszonyait foglalta össze szerzőtársaival.³⁴ Abból indulnak ki, hogy a klaszszikus sztálinista szocializmusban a hatalom és a kiváltság legfontosabb forrása a politikai tőke, amelynek birtoklása elengedhetetlen volt a társadalmi helyzetváltoztatáshoz, (új) pozícióba kerüléshez, a pozíció megtartásához. A társadalom tagoltságát és működését jelentősen befolyásolta a lojalitás és az iskolázottság. A káderektől egy idő után megkövetelték a magasabb iskolázottságot, a magasan képzett értelmiségiektől pedig elvárták, hogy lojálisak legyenek, és politikai tőkét szerezzenek (legyenek párttagok). A sztálinista rendszer hanyatlásával Magyaror-

³³ Varga Zs.: Illúziók és realitások, i. m. 117.

³⁴ Szelényi Iván–Gil Eyal–Eleanor Townsley: Posztkommunista gazdasági vezetés (menedzserizmus). In: *Rendszerváltás és társadalomkritika*. Szerk. Krausz Tamás. Napvilág, Budapest, 1998. 153–193.

szágon a „szocialista uralkodó rend” (Szelényi Iván kifejezése) új típusú legitimáció kialakítására törekedett, ezért az értelmiség előtt megnyitotta a nómenklatúrát – már nem volt kötelező a párttagság a vezető posztok betöltéséhez –, és enyhítette a kisvállalkozással kapcsolatos szabályokat. Ennek következtében a munkások és „parasztmunkások” üzleti tevékenységekbe foghattak, és javíthattak életszínvonalukon. „Lehetőség adódott egy »paternalista legitimáció« és egy »piacgazdasági szocializmus« előállítására, amelyben viszonylagos jólétet és biztonságot garantálhattak a tömegeknek, mindezt a kispolgárok egyre növekvő száma jelképezte.”³⁵ Ugyancsak jelentős fejlemény volt a hetvenes-nyolcvanas évek társadalmi viszonyainak változásaiban, hogy a kulturális és a gazdasági tőke újra fontosabbá vált, a korábban domináns politikai tőke viszont háttérbe szorult. Csökkent az értelmiség és a bürokratikus rend közötti távolság, és megkezdődött egy olyan „szocialista vállalkozói réteg” kialakulása, amely felfelé irányuló társadalmi mobilitásához a helyi piacokat használta a bürokratikus ranglétra helyett. Szelényi Iván – felülvizsgálva korábbi elképzelését az értelmiségi osztályhatalom kialakulásáról – szerzőtársaival együtt úgy vélte, „ahelyett hogy az értelmiség átvette volna az »osztályhatalmat«, a szocialista vállalkozók egyre nagyobb teret vájtak ki maguknak a kispolgárrá váláshoz. A reformok azonban szinte önmaguktól folytatódtak, de nem azért, mert így tervezték a vezetők, hanem a társadalmi-gazdasági önmozgások tehetetlenségi nyomatékának következtében.” A reformszocializmus alatt „kettős rétegződési rendszer” alakult ki. „A bürokrata réteg és az értelmiség közötti távolság csökkent, de nem tűnt el, amint a kulturális tőkét újraértékelték, és a politikai tőke elvesztette jelentőségének egy részét. Ugyanakkor továbbra is a párttagok toborzásának és a legitimizációnak egymásnak ellentmondó elveit képviselték, és a domináns osztály két csoportja közötti küzdelem az államszocialista társadalmak stabilitását veszélyeztette. A »szocialista ranglétra« mellett a gazdasági tőke vált a társadalmi előrehaladás egyik alternatív forrásává, és a mezőgazdasági dolgozók és a munkásosztály bizonyos csoportjai ki is használták ezt a helyzetet.”³⁶ Ebben a megközelítésben új elem a különböző társadalmi tőkefajták mobilitási folyamatokban játszott szerepének kiemelése.

A másik szociológus, aki újabban részletesen elemezte a piaci szocializmus időszakát és a benne lezajlott társadalmi folyamatokat, Laki László volt.³⁷ A szo-

³⁵ Uo. 172–175.

³⁶ Uo. 175.

³⁷ Laki László: Rendszerváltások Magyarországon. In: *Társadalmi metszetek*. Szerk. Kovách Imre. Napvilág, Budapest, 2006. 39–78.

cialista korszak társadalmi folyamatait a polgárosodás/kispolgárosodás fogalmi kereteivel értelmező szociológus abból indul ki, hogy a nyolcvanas–kilencvenes évek társadalmi-gazdasági kihívásaira az éppen hatalmi pozícióban levő politikai elit csoportjai nem adtak adekvát válaszokat. Mindenekelőtt azért nem, mert nem tudták pontosan, milyen szocializmusból milyen kapitalizmusba – és hogyan – menjen végbe az átmenet. Nem voltak tisztában azzal, hogy „a szocializmusnak hazánkban is többféle gazdaság- és társadalomszerveződési formája volt, és aktuálisan a Kádár-korszak »alkalmazotti társadalmának« felemás modernizációján átesett, a magántulajdon működését is megengedő, de tőkeszegény és kifulladásra váltóztatást kellett volna kapitalizálni. Ez a szocializmusvariáns sem volt demokratikus, politikai ellenfeleit ez is üldözte, és az állam társadalom feletti kizárólagossága itt is domináns maradt, de az áru- és pénzviszonyok irányába határozottan elmozduló, a társadalmat az extenzív iparosításnak megfelelően átstrukturáló és a fogyasztást a rendszer legitimálásában felhasználó »gulyásszocializmus« volt. Nem lehetett összetéveszteni vagy azonosnak tekinteni a Rákosi nevével jelzett, államosító, padláslesópró, kitelepítő, internálótáborokat működtető, naturálgazdálkodással túlsúlyos vagy egyetemlegesen szegény szocializmussal.”³⁸ Laki László alapvetően felemás modernizációként értelmezte az általa „gulyásszocializmusnak” nevezett időszak társadalmi és gazdasági változásait. Amellett azonban, hogy – akárcsak Andorka Rudolf – hangsúlyozta a modernizáció felemásságát, felhívta a figyelmet arra is: az általános civilizációs szint emelkedése nem rendszerspecifikus változás volt, hanem a különböző társadalmi csoportok – gyakran a rendszer szándékaival ellentétes – erőfeszítésének eredményeként jött létre.

Ugyancsak a ritka szociológiai értelmezési kísérletek közé tartozik Róna-Tas Ákos monográfiája,³⁹ amelyben számos általánosan elfogadottnak tekintett megállapítást is megkérdőjelez. Úgy véli, hogy az 1945-öt követő „nagy átalakulás” egyik legfontosabb eleme a teljes körű állami foglalkoztatás rendszerének tudatos kiépítése, illetve ennek kísérlete volt. A hatvanas évek közepére azonban a kommunista vezetők többsége számára világossá vált, hogy a totális állami ellenőrzés alatt álló gazdasági és társadalmi berendezkedés alacsony hatékonyságú. A rendszer fennmaradása (elfogadtatása) gyakorlatilag megkövetelte a magánkezdeményezéseket, a – felemás – piaci mechanizmusok, valamint a rejtett

³⁸ Uo. 74.

³⁹ Ákos Róna-Tas: *The Great Surprise of the Small Transformation. The Demise of Communism and the Rise of the Private Sector in Hungary*. The University of Michigan Press, Ann Arbor, Michigan, 1997.

gazdaságbeli jövedelemszerző tevékenységek eltűrését, a magánfogyasztás lehetőségeinek bővítését. Mindez folyamatosan csökkentette a jövedelmek központi újraelosztásának jelentőségét, és elősegítette a társadalom lassú átrendeződését, amelyben a nem állami szektorból, a piacról, „kvázi piacról” származó jövedelmek fokozatosan az egyik legjelentősebb tényezővé váltak. E folyamatok kereteit az 1968-at követően kialakult, piac- és tervgazdasági elemek kombinációján alapuló gazdasági rendszer szabta meg.

A szociológiai megközelítések közül említést érdemel még Hammer Ferenc és Desseffwy Tibor esszéje,⁴⁰ amelyben a szerzők a hatvanas-hetvenes évek magyar viszonyait a fogyasztói szocializmus fogalmával próbálják meg értelmezni. Utalnak rá, hogy a fogyasztás felértékelődése némi fáziskéséssel érte el a magyar társadalmat, s a hazai viszonyok specifikuma az is, hogy a politikai hatalom a társadalmi béke, az általános politikai közömbösség és a legitimitáció megőrzése érdekében alapvető jelentőségűnek tartotta az áruellátás stabilizálását, majd fokozatos bővítését. A fogyasztói orientáció kialakulása és hetvenes évekbeli felerősödése azonban nyilvánvalóan ellentétes volt a szocialista rendszerrel, többek között azért, mert az egyéni és családi fogyasztás bővítéséhez szükséges jövedelmet alapvetően a nem államilag ellenőrzött gazdaságban állították elő. A Hammer–Desseffwy-féle koncepció az 1956 utáni hatalom és társadalom közötti „nagy kiegyezés” koncepciójának jóval alaposabban kidolgozott változata, de annak alátámasztásával adós marad, hogy a fogyasztói szocializmus valóban speciálisan magyar viszonyokra jellemző modelljéről van szó.

Politológiai értelmezési kísérlet

A politológusok közül Tőkés Rudolf tekintette át röviden a szocialista gazdaság magyarországi működésének, irányításának a történetét.⁴¹ Úgy véli: az új gazdasági mechanizmus bevezetése a Kádár-rendszer harminchárom évének legjelentősebb politikai döntése volt. „A gazdasági reform nagyon sokféle, addig látnissen létező politikai és társadalmi erőt szabadított fel, s olyan előre nem látható, összetett társadalomátalakítási folyamatot indított meg, amelyet a rendszer nem volt képes visszafogni.”⁴² A változtatásokat az erőforrások kimerülése, az extenzív

⁴⁰ Hammer Ferenc–Desseffwy Tibor: A fogyasztás kísértete. *Replika* (8) 1997/26, 31–46.

⁴¹ Tőkés Rudolf: *A kialakult forradalom*. Kossuth, Budapest, 1998.

⁴² Uo. 117–118.

iparosítás kifulladására és az ennek következtében kialakult legitimációs deficit kényszerítették ki. Tőkés szerint a reformok azért maradtak korlátozottak, felemás jellegűek, mert egyfelől nem érinthették a politikai intézményeket, másfelől a politikai vezetésnek egyidejűleg kellett törekednie a párt híveinek a megtartására és olyan engedmények bevezetésére, amelyek a párton kívüli többség érdekeit szolgálják. Ez önmagában is kényes egyensúlyi helyzetet teremtett, amelynek fenntartását a pártvezetés reformellenes csoportjainak megerősödése megnehezítette. Mindez – a külső feltételek megváltozásával együtt – a reformok 1972–1973-as leállításához, visszafogásához vezetett. A külgazdasági környezet radikális megváltozása és a belső gazdasági feszültségek hetvenes évek közepi kiéleződése azonban a hetvenes évek második felében kikényszerítette az új gazdasági mechanizmus újjáélesztését, aminek legfontosabb eredménye és következménye a „második gazdaság termelői potenciáljának liberalizálása és felélénkítése” lett. A változásokat értékelve és összegezve Tőkés Rudolf leszögezi: „Az állampárt vezetése az új gazdasági mechanizmus bevezetésével az ortodox gazdaságpolitikától merőben eltérő bátor kezdeményezésekkel próbálta meg fenntartani politikai stabilitását. [...] Ha az új gazdasági mechanizmust annak fényében nézzük, hogy eredetileg milyen makrogazdasági célokat tűzött ki, s végül milyen eredményeket ért el, akkor az egész nem volt – s nem is lehetett – más, mint kudarc. [...] Az új gazdasági mechanizmus legnagyobb és nem szándékolt eredménye az egyéni kezdeményezés jogának a visszaállítása lett, amely a magánvállalkozás révén és annak a folyamatos romboló hatásnak a nyomán vált lehetségessé, melyet a második gazdaság léte a rezsím magját alkotó politikai rétegek kohéziójára gyakorolt. A fogyasztás előtérbe kerülésének hatására elszakadtak az állami újraelosztási mechanizmus, valamint a párttagok, az új vidéki és városi középosztály és a fizikai munkások közötti szálak. Bár a piac mint működő gazdasági valóság a nyolcvanas évek végéig sehol sem jelent meg közvetlenül, bizonyos dinamikus elemei, mint például a béralkuk már a rendszer összeomlása előtt is teljesen áthatották a magán- és az alkalmazott-alkalmazó kapcsolatokat területét.”⁴³ Tőkés Rudolf elemzése is elsősorban azokéval mutat rokon vonásokat, akik valamiféle magyar modellként írták le és értelmezték a magyarországi szocialista rendszer 1968–1989 közötti működését. S ugyancsak pozitív vonása, hogy törekedett a politikai, gazdasági és társadalmi összefüggések bemutatására is.

* * *

A szakirodalmat áttekintve szembeötlő, hogy (határozottan vagy kevésbé határozottan) valamennyi szerző leszögezi: a piaci szocializmus útja járhatatlannak bizonyult. Kérdéses természetesen, hogy a megállapításban milyen szerepet játszik a rendszerváltozás és az azt követő időszak tényeinek ismerete. A reformok, változtatások bevezetése, a piaci elemek részleges beengedése, elfogadása valamivel hatékonyabbá tette a szocialista korszak gazdaságának működését, ám a részleges változások képtelenek voltak a gazdaság alapvető problémáit (például a termelés gazdaságtalan voltát, a jövedelmezőség problémáit, az egyéni érdekelttség megteremtésének és fenntartásának kérdéseit), a központi tervezés és a piaci mechanizmusok között kialakuló és időről időre elmélyülő feszültségeket orvosolni. A reformok társadalmi hatásai és következményei közül többen kiemelték a differenciálódást, a magánszektor – és ezzel párhuzamosan a vállalkozói hajlandóság – megerősödését.

A közgazdasági, történeti, szociológiai és politológiai értelmezési kísérletek többségében megfigyelhető az egymásra épülés, vagyis a különböző társadalomtudományi szakterületeken megfogalmazott szempontok, értelmezések felhasználása, ritkábban részleges újraértelmezése az alapkérdés megválaszolásakor. A bevezetésben említett hiányokon túl mind a szűkebb fogalommal, mind a korszak egészével kapcsolatban szembeötlő a tartalmas – tudományterületeken átívelő – viták elmaradása.

Az is megállapítható, hogy a piaci szocializmus fogalomértelmezésében legalább három jellegzetes megközelítés bukkan fel az elmúlt egy-másfél évtized társadalomtudományi irodalmában:

- a realista-értelmező, amelynek képviselői érdemi kísérletet tettek a fogalom és a kapcsolódó társadalmi-gazdasági folyamatok elemzésére;
- a felértékelő – ennek képviselői az alapvetően pragmatikus indíttatású, korántsem mindig koherens változtatásokat és következményeiket a modernizálódás felgyorsításaként, továbbá egy a szovjet típusú szocialista rendtől eltérő, önálló jellegzetességekkel rendelkező magyar modellként írják le;
- az elhallgató-leértékelő álláspontot elfoglalók pedig általában egységes szocialista korszakként kezelik az 1945 és 1989 közötti évtizedeket, s nem tartják fontosnak az egyes periódusok jellegzetességeinek önálló vizsgálatát.

Zárásként érdemes kimondani, hogy a kérdés töredezett feldolgozottsága ellenére a – vártnál bővebb – szakirodalmi feldolgozások számos érdekes, továbbgondolásra és megvitatásra alkalmas problémát vetnek fel, amelyek nyilván további kutatásokat igényelnek.

■ „Kéz kezét mos...”*

A szocialista összeköttetések a Kádár-korszakban

Az 1945 utáni társadalmi változások az élet minden területén megváltoztatták a társadalmi integráció és a társadalmi kapcsolatok működésének a rendszerét. A szocialista tervgazdaság szerves részévé vált a hiány, ami magával hozta a korrupció széles körű elterjedését is. A társadalmi helyzetváltoztatásokban a különböző tőkefajták (politikai tőke, vagyon, iskolázottság, kulturális tőke) szerepe folyamatosan változott, de a politikai tőke, a politikai kapcsolatok szerepe, ha – különösen a hetvenes–nyolcvanas évek fordulójától – csökkenő mértékben is, de mindvégig fontos maradt.

Tanulmányomban azt vizsgálom – a politika, a gazdaság, a társadalom és a mindennapi élet területén –, hogyan működött a kapcsolati tőke Magyarországon a Kádár-korszakban? Miként lehetett a személyes és politikai kapcsolatokat gazdasági és társadalmi előnyökre váltani? Mi volt a korrupció szerepe a hétköznapi életben?

A tőkefajták szerepe a társadalmi helyzetváltoztatásokban

A Kádár-korszak első felében még folytatódott az a folyamat, aminek értelmében a gazdasági tőke birtoklása és a magántulajdon fokozatosan elveszítette szerepét a társadalmi szerkezet kialakításában, ezzel párhuzamosan pedig a politikai tőke jelentősége felértékelődött az egyes emberek és csoportok pozíciószerezési törekvéseiben. A hetvenes évektől viszont az egyre erőteljesebben „duálissá” váló gazdasági viszonyok¹ között a gazdasági tőke és a magántulajdon fontossága las-

* A tanulmány a Békés Megyei Levéltár által 2008. szeptember 19-én szervezett „Az ismeretlen közelmúlt” című konferencián elhangzott előadás alapján készült.

¹ A hatvanas–hetvenes évek fordulójától egyre kiterjedtebbé vált a kiegészítő jövedelemszerzés Magyarországon. Az aktív keresők egyre nagyobb része egészítette ki főállású jövedelmét háztáji gazdálkodással, fuszással, feketén végzett munkával, másodállásban végzett tevékenységek révén. Ennek következtében a gazdaságnak és a jövedelemszerzésnek az államilag

san ismét növekedett, bár megszerzésének lehetőségei korlátozottak maradtak, a politikai tőke strukturáló szerepe folyamatosan csökkent, a kulturális tőkék jelentősége ellenben felértékelődött. Ez az itt vázlatosan összefoglalt, összetett viszonyrendszer lehetetlenné tette az ötvenes-hatvanas években az uralkodó politika „proletarizációs” törekvéseinek folytatását, ugyanakkor olyan társadalmi átrendeződést indított el, amely nem két-három nagy létszámú, azonos kritériumok alapján, többek között pusztán a gazdasági tőkéhez való viszonya alapján leírható társadalmi osztály, hanem számos, kulturális, gazdasági és politikai tőkével eltérő mértékben rendelkező, viszonylag kis létszámú társadalmi csoport kialakulását eredményezte.

Személyes és politikai kapcsolatok társadalmi és gazdasági előnyökre váltása

A szocialista társadalmi-politikai diktatórikus rendszer jellegénél fogva az intézményes egyéni és kollektív érdekérvényesítés intézményes formái háttérbe szorultak, s ezzel párhuzamosan az informális eszközök és viszonyrendszerek felértékelődtek és előtérbe kerültek. A párttagságból, a politikai elkötelezettségből hosszú idő keresztül számos társadalmi előny származott. Példaként megemlíthetjük, hogy a párttagok és a pártonkívüliek közötti különbségtétel csak a hatvanas évek közepétől kezdett enyhülni. Hosszas viták után ekkor született határozat arról, hogy párttiszségek kivételével pártonkívüliek is betölthetnek bármely gazdasági, társadalmi és politikai pozíciót. Ennek ellenére azonban még éveken keresztül előnyt élveztek a párttagok egy-egy kinevezés elbírálása során. Másfelől a párttagsági könyv birtoklása még a hatvanas években is gyakran ugrásszerű társadalmi helyváltoztatást tett lehetővé, akkor is, ha az érintettek sem a szükséges iskolázottsága, sem a szakképzettsége nem volt meg az adott feladatkör ellátásához. A politikai kapcsolatrendszer révén ugyanakkor sikertelenség esetén is volt lehetőség a felelősségre vonás és a pozícióvesztés elkerülésére. A jó – politikailag elkötelezett és ideológiailag megbízható – káder ugyanis nem vesztetett el, csak „átalakult,” vagyis ha valaki nem vált be például közigazgatási vezetőként, attól még lehetett vállalati igazgató.

ellenőrzött szektorai mellett kialakult egy kvázi piaci területe, ami egyre nagyobb szerepet játszott a mindennapokban. Ez a közkeletűen második gazdaságnak nevezett szegmens jelentette a második pillért a korabeli magyar gazdaságban.

A szocialista rendszer hierarchiájában megszerzett pozíció sajátos megkülönböztető életvitelt, s ennek megfelelően kiemelkedő egzisztenciát jelentett. Kiváltságok sora kovácsolta egybe az új elitet, amelynek létszámára a kinevezések rendje alapján is következtethetünk. A legfontosabb politikai pozíciók ellenőrzését az uralmon lévők számára a „nomenklatura jog”, korabeli nevén a „káderhatásköri jog” biztosította, az a kiváltság, hogy a legmagasabb tisztségek betöltőit közvetlenül ők nevezhették ki. A különböző elemzések a korszak politikai és gazdasági elitjének a létszámát 15–25 000 főre teszik.²

Az érvényes szervezeti szabályzatok szerint pártvezetők és párttagok esetében a büntetőjogi eljárás megindításához a párton belüli vizsgálat és az illetékes pártszervezet előzetes jóváhagyása is szükséges volt, tehát az egészen kirívó esetek kivételével jó eséllyel mentesülni lehetett a büntetőjogi felelősségre vonás alól is. A valamilyen retorziót kívánó, kisebb súlyú ügyeket általában pártfegyelmivel zárták le. A politikai tőke, a kapcsolati háló sokakat megóvott a társadalmi pozícióvesztéstől. Sőt a hatalmi eliten belüli kapcsolatrendszer sokak számára azt is lehetővé tette, hogy sorozatos és nyilvánvaló hatalmi visszaélések révén, hosszabb-rövidebb időre korlátlan „uralkodói” legyenek egy-egy területnek, amint ez többek között Pap János Veszprém megyei vagy Komócsin Mihály Csongrád megyei regnálásának idején történt. Természetesen a kapcsolatok birtoklása olyan hétköznapi ügyek elintézésében is társadalmi előnyt jelentett, mint az egyetemi felvételi, a barátok, rokonok, családtagok elhelyezkedése, álláshoz juttatása.

A politikai és személyes kapcsolatrendszerből nemcsak társadalmi, hanem gazdasági előnyök is származtak, amelyek a hiánygazdaság viszonyai között különösen értékesek voltak. Bár az 1956 előtt kialakított, csak a káderek számára fenntartott „külön boltok” rendszerét a korai Kádár-korszakban felszámolták, a térítésmentesen igénybe vehető juttatások körét korlátozták, továbbra is komoly előnyöket és kedvezményeket élveztek a közép- és felső vezetők. Az átlagot sokszorosan meghaladó jövedelem³ mellett többek között ezek közé tartozott a

² Lásd többek között Vida István: *Az állami és politikai vezetőréteg összetétele az 1980-as évek elején*. MTA TTI, Budapest, 1992.

³ 1973-ban a Központi Bizottság első titkára, Kádár János 15 000 Ft-ot kapott havonta. Az Elnöki Tanács elnökének 14 500 Ft, a kormány elnökének 14 000 Ft, az országgyűlés elnökének 13 000 Ft, a PB tagoknak és a miniszterelnök-helyettesnek 12 500 Ft volt a havi fizetése. 1983-ban a vezetőréteg havi átlagjövedelme 9100 Ft volt, egyharmaduk havi jövedelme haladta meg a 10 000 Ft-t, ami jóval az országos jövedelmi átlag felett volt. A legjobb fizetéssel az állami, gazdasági és szövetkezeti vezetők rendelkeztek. A belkereskedelmi miniszter fizetése 1983-ban 19 000 Ft volt havonta, az államtitkári pozícióval 16 000 Ft, a miniszter-helyettesivel 15 200 Ft járt.

térítésmentesen vagy kedvezményes térítés mellett juttatott, frekventált helyen lévő, nagy értékű lakás, a szolgálati gépkocsi korlátlan használata, a soron kívüli gépkocsi- és lakáskiutalás megszerzésének a lehetősége, a telefonvonal bekötésének meggyorsítása, a gyakori külföldi utazás.

A kapcsolatok fenntartásának és működtetésének sokféle módja volt, a személyes jó viszonyt ápolták az apró figyelmességek, a születés- és névnapi jókívánságok és ajándékok, a felsőbb vezetőknek térítésmentesen vagy jelképes áron felkínált szolgáltatások, mint például a fuvarozás, háztáji földterület kimérése és megműveltetése, a kurrens cikkek – például építőanyag – juttatása, szolgáltatások biztosítása például a szövetkezet építőbrigádjának kirendelése révén.

A politikai rendszer működésének a módosulásával a hetvenes évektől fokozatosan előtérbe került az érdekérvényesítés új módja, a lobbizás is. Miután formális lobbiszervezetek – a lényegében kifejezetten erre a célra létrehozott Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának kivételével – nem működtek, az érdekérvényesítés informális módozatai kerültek előtérbe, ezek között is kiemelt szerephez jutott a vadászat,⁴ ami beépült a szocialista korszak vezető rétegének az életformájába is. A vadászatban mindig jelentős szerepe volt a személyes kapcsolatoknak, a bizalomnak, többek között ezért alkalmas volt a személyes vagy közösségi érdekek érvényesítésére. A vadásztársasági tagság egyben az elithez tartozást is kifejezte. A vidéki Magyarországon a hetvenes-nyolcvanas években például a településfejlesztési források bevett módja volt a terület parlamenti képviselőjének vagy az adott településről, megyéből elszármazott magas rangú vezetőknek a vadászatra történő meghívása. A vadászvacsorák alkalmat nyújtottak a kötetlen beszélgetésre, amelynek során a fehér asztal mellett a siker reményében lehetett közbenjárást kérni akár a személyes, akár a közösségi ügyek intézésében.

A legfelső vezetés szintjén „Kádár János kezdeményezésére – egy 1963-as politikai bizottsági állásfoglalás nyomán – 1964-ben alakult meg az Egyetértés Vadásztársaság, a pártvezetők zártkörű klubja. Az ő számukra az erdő- és vadgazdaságok közül többen ún. elsődleges vadvédelmi területeket jelöltek ki, így például Gemencen, Gyulajon, Telkiben, Gyarmatpusztán, Lovasberényben és Visegrádon. Tizenhat volt az alapító tagok száma, és ez a kör 1974-re hatvan főre bővült.”⁵ Az, hogy ki melyik vadásztársaságnak lehetett a tagja, erősen függött az illető be-

⁴ A kérdéstről lásd Majtényi György: *Az elit és a vadászat – újjáépítés és rendszerváltás között*. In: *Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Szerk. Majtényi György – Szabó Csaba. ÁBTL–Kossuth, Budapest, 2008. 489–508.

⁵ Uo.; az Egyetértés alapító tagjai Apró Antal, Balassa Gyula, Benkei András, Biszku Béla, Csesterki Lajos (titkár), Czinege Lajos, Fehér Lajos, Fock Jenő, Földes László, Gáspár Sándor,

osztásától, politikai súlyától, befolyásától. „Mivel a legmagasabb pozíciók birtoklói közül sokan vadásztak, és akinek módja volt rá, ezt az Egyetértésben tette, az itteni tagság a szűkebb pártvezetésbe – mai fogalmaink szerint az uralmi elitbe – való „bekerülés”, elvesztése a „kirekesztődés” szimbólumává vált.”⁶ A személyes és a politikai kapcsolatokat természetesen nemcsak a legfelsőbb politikai vezetés szintjén lehetett előnyök megszerzésére felhasználni. Az alsóbb szinteken is fontos volt egy-egy helyi vezető, téveszelnök számára, hogy céljai eléréséhez megszerezze a szükséges politikai támogatást. A téveszelnökök a járási vagy a megyei vezetés tagjaival törekedtek a jó kapcsolatok kiépítésére, mert a támogatásukkal könnyebben keresztül lehetett vinni a beruházási, fejlesztési és hitelkérelmeket. Az már vérmérséklettől és a személyes viszony minőségétől függött, hogy ki milyen anyagi ellenszolgáltatásra tartott igényt, milyen ajándékot fogadott el az általa megígért támogatásért cserébe. Másfelől a magasabb szintű politikai kapcsolatok jelentősen növelték a szövetkezeti vezetők személyes és gazdasági mozgásterét.⁷ Vagyis aki megfelelő hatalmi potenciállal rendelkező patrónust tudott a háta mögött, az általában nagyobb személyes hatalmi potenciállal is rendelkezett. A helyi politikában és gazdaságban is fontos szerepe volt a személyes kapcsolatrendszernek, amelyeknek a használata gyakran lehetővé tette a bürokratikus döntéshozatali mechanizmusok megkerülését, és ezzel esetenként meg is könnyíthette a lokális társadalom életét, életkörülményeinek javítását. A magyar falvakban a helyi elitek legbefolyásosabb tagjai közé tartoztak a termelőszövetkezetek elnökei, hiszen az adott településen rendszerint csak ők rendelkeztek gazdasági hatalommal, módjukban állt kisebb-nagyobb építési munkákkal – járdaépítés, tatarozás, iskolabővítés –, segítségnyújtással – teher és személyszállítás – megkönnyíteni az adott közösség életét.

Azok is előnyös helyzetben voltak, akik a politikai-gazdasági vezetők holdudvarához tartoztak vagy olyan tevékenységet folytattak, ami számos vonatkozásban egyedülállónak számított. Példaként említhető Onódy Lajos, aki a korai Kádár-korszakban – a szolgáltatások területén monopolhelyzetben lévő állami cég, az Éttermi és Büfévállalat vezetőjeként⁸ – a nekik tett szívességek révén vált az állami és pártvezetés bizalmasává. Legendák szóltak – sokszor megalapozottan, más-

Kádár János, Losonczy Pál, Nezvál Ferenc, Németh Károly (elnök), Pap János, Szabó Zoltán (orvos), Szücs Ferenc és Tompa István voltak.

⁶ Uo.

⁷ Lásd Pünkösti Árpád: *Kiválasztottak*. Árkádia, Budapest, 1988. A könyv számos esetet mutat be a kapcsolatteremtés gyakorlatáról, a szövetkezeti vezetők életpályáját elemezve.

⁸ Tischler János: Az Onódy-ügy. In: „*Hatvanas évek*” Magyarországon. *Tanulmányok*. Szerk. Rainer M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 2004, 239–271.

kor alaptalanul is – a hétköznapi emberek számára láthatatlan világról, az Onódy felügyelete alá tartozó mulatóhelyeken és vadászházakban tartott orgiákról. A rendkívül sokrétű kapcsolatrendszer ellenére miután az Onódy-jelenség túlságosan feltűnővé vált, sikkasztás vádjával perbe fogták és börtönbüntetésre ítélték. Ez a történet egyben azt is mutatja, hogy a külső körhöz tartozók esetében a politikai kapcsolatok sem jelentettek teljes körű védelmet. A másik példa Rotschild Klára és a Clara Szalon esete. Az ötvenes években a budapesti és a magyarországi divatot két Váci utcai szalon uralta: a Clara Szalon (Különlegességi Szabóság) és a Budapest Szalon (Fővárosi Mértékutáni Szabóság). Az előbbi üzletvezetője, Rotschild Klára a párizsi divatot követte és pestiesítette, ruhái megpezsztették a honi divatot. Rotschild Klára még apja, Rotschild Ábrahám mellett tanulta ki a divatszakmát. 1934-ben önálló üzletet nyitott, és az államosítások után állami alkalmazottként – művészeti vezetőként – vitte tovább az üzletet. Ruháinak a legfelsőbb körök, az uralmi elit igényeit kellett kielégíteniük, így Klára asszony mindvégig figyelemmel követte a nyugati divatot, és amikor csak akart, külföldre utazhatott, lényegében korlátlan valutakerete volt, megvásárolhatta a legújabb modelleket. Kivételezett helyzetben volt, hiszen a vevőkörébe a Kádár-korszak politikai vezetőinek családtagjai, a művészeti elit tagjai, a szomszédos országok vezetőinek rokonai tartoztak.⁹ Az átlagosnál jóval nagyobb mozgásszabadság fenntartásában ezeknek a kapcsolatoknak minden bizonnyal meghatározó szerepe volt, ennek ellenére a politikai rendőrség időről időre megfigyelés alatt tartotta.

Korrupció, feketegazdaság – a hiánygazdaság következménye

A kommunista párt hatalomátvételét követően a létfenntartáshoz szükséges cikkek beszerzéséért folytatott küzdelem a hétköznapi élet szerves részévé vált. Az ötvenes évek első felében a hiány a mindennapi cselekvések egyik legfontosabb mozgatója volt, ami az állandó beszerzési kényszer, a sorban állások jegyében formálta a kor meglehetősen sajátos „fogyasztói kultúráját”. A Kádár-korszakban fokozatosan változott a helyzet, az áruellátás javult, de az áruhiány a nyolcvanas évek második feléig jelen volt a hétköznapokban. Ennek következtében a hiány és a vele járó bizonytalanság, bizalmatlanság, a „Vajon holnap is lesz-e elég áru?”-szemlélet és ezzel együtt a korrupció, a korrupciós hajlandóság a szocialista korszakban a

⁹ Itt vásárolt többek között Kádár Jánosné, Franz Vranitzky, Josip Broz Tito felesége, Honthy Hanna és Károlyi Mihályné.

magyar közgondolkodás, a fogyasztói magatartásformák részévé vált. Mindezek a hatvanas évek második felétől kialakuló „felemás fogyasztói kultúrának” is fontos társadalmi adottságai és feltételei voltak. A jövedelmi és ezáltal ellátási szempontból kivételes helyzetben lévők viszonylag szűk rétegetől eltekintve a magyar társadalom többsége a tartós életfeltételek közé sorolta be az áruhiányt. A hiány viszont a hétköznapok és a fogyasztás szerves részévé tette a korrupciót. Ehhez alkalmazkodva viszonylag gyorsan kialakultak a különböző válaszreakciók. Így például a hetvenes évek végéig csak mérsékelten csökkent az önellátás és felértékelődött a „szocialista összeköttetések” és a kölcsönösségen alapuló szolgáltatások szerepe a hétköznapokban. A kurrens termékeket az évtizedes gyakorlat szerint többnyire csak a „pult alól” lehetett beszerezni. A kereskedelmi alkalmazottak az ismerősök és rokonok számára félretették a keresett cikkeket, ezért cserébe különböző ellenszolgáltatásokat kaptak. A kereskedelempolitika észlelte ugyan ezeket a jelenségeket, ezért időről időre határozatot hoztak a pult alóli árusítás visszaszorításáról, ám ezek egyáltalán nem vagy csak átmenetileg hatottak. „Egyes lelkiismeretlen kereskedelmi dolgozók – visszaélve a fogyasztók bizalmával – az áruellátás terén észlelhető nehéz helyzetet igyekeztek egyéni haszonszerzésre felhasználni. Az utóbbi időben egyre több bejelentés és panasz érkezik a kereskedelemben elburjánzott »pult alóli árusítás«-ról, főleg a fővárosból. Ez a jelenség rossz fényt vet a kereskedelemre és a dolgozók ellenszenvét váltja ki.”¹⁰ A kereskedelemben egymás mellett élt a „régí vágású”, a vevőt feltétlenül kiszolgálni akaró kereskedői szemlélet, és a szocialista „nagyüzemi” kereskedelemben szocializálódott, a vásárlót lényegében zavaró tényezőnek tekintő kereskedelmi viselkedés- és munkakultúra. Ez utóbbi gyakran kellemetlen élménnyé tette a vásárlást. A kiszolgálással elégedetlen vevők gyakran kérték a panaszkönyvet, a bejegyzéseknek azonban csak ritkán volt komolyabb következményük. A kereskedelemben dolgozóknak egyszerre kellett alkalmazkodni a hiány jelenségéhez és a növekvő fogyasztói igényekhez. Mindeközben a rendszerint nem túlságosan magas alapfizetésű kereskedők is igyekeztek megtalálni és működtetni a jövedelemkiegészítés legális és illegális technikáit, aminek skálája – a súlycsonkítástól a leltárok kozmetikázásán át a hiánycikkek sűrű forgalmazásáig – meglehetősen széles volt.

A kor viszonyai meglehetősen tág teret nyitottak az illegális kereskedelemnek. A divatos ruhadarabok – nejlonharisnyák, nejlonblúzok, orkáncabátok, farmernadrágok – a hatvanas-hetvenes években többnyire „csempészárúként”, a

¹⁰ A Belkereskedelmi Minisztérium utasítása egyes keresett áruk értékesítése során elkövetett szabálytalanságok megszüntetése tárgyában. 1957. július 6. MOL BKM iratai.

magánimport keretében kerültek be az országba. Az így behozott termékek értékesítése többnyire rokoni és ismerősi körben zajlott, s hosszú éveken keresztül nem volt teljesen veszélytelen vállalkozás, mert a hatályos jogszabályok szerint a jogosulatlan kereskedelmi tevékenység enyhébb esetben – 1000 Ft elkövetési értékig – szabálysértésnek, ennél nagyobb érték esetén bűncselekménynek számított.¹¹ A komoly büntetőjogi fenyegetés ellenére a hiánycikkkel, divatos árukkal, a nemesfémekkel és a valutákkal történő („magán”)kereskedés mindennapos és meglehetősen széles körű volt, mert rendszerint a kereskedelem nem kapható, általában a bevásárló turizmusból származó, igen gyakran presztízsértékű árucikkeket hosszú ideig lényegében csak ezen a módon lehetett beszerezni. Az árusításra vállalkozók pedig némi kockázat ellenében, kevés munkával elérhető többletjövedelemre tudtak szert tenni.¹²

A személyes kapcsolatokat és a korrupciós technikák alkalmazását a korszak során működőképességének megőrzése érdekében a nem túlságosan nagy terjedelmű, alapvetően kisiparosokból és kiskereskedőkből álló magánszektor sem nélkülözhetette, hiszen ezek hiányában az érvényes szabályozás miatt hosszú időn keresztül gyakorlatilag lehetetlen volt állami megrendeléshez jutni. Időnként az iparendélyek kiadását, az anyagbeszerzést is meg lehetett gyorsítani ezek révén, az üzlethelyiségek bérleti szerződését is segíthette a megfelelő ember és a számára biztosított anyagi ellenszolgáltatás, s nem utolsósorban a tanácsok adóügyi ellenőreinek szigorát is lehetett enyhíteni egy-egy jó időben megtett, megfelelő felajánlással.

A hétköznapiokban a hetvenes évektől különösen a magáneros építkezések kibontakozásával vált általánossá a csúszópénz alkalmazása. Ennek segítségével könnyen el lehetett érni, hogy a hiánycikknek számító falazótéglából mégis-

¹¹ Az 1960 októberében elkészített kormányrendelet szerint „szabálysértést követ el és 3000.-forintig terjedhető pénzbüntetéssel sújtható az a személy, aki iparigazolvány nélkül 1000.-forint értékhatárt meg nem haladó árucikkek értékesítésével rendszeresen és keresetszerűen foglalkozik.” A rendelet indoklása hangsúlyozta, hogy „a jogosulatlan kereskedői tevékenység – amely még ma is igen elterjedt az ország területén, sok zavart, ellátási és rendészeti nehézséget okoz.” Lásd A magánkereskedelem tevékenysége és a KISOSZ munkája. Előterjesztés a minisztérium kollégiumához. A Belkereskedelmi Minisztérium irata. MOL. XIX-G-4-zs. 7. d. Az 1961-es büntető törvénykönyv üzérkedésnek minősítette és alapesetben három év börtönnel büntette azt, aki „megfelelő jogosítvány nélkül kereskedelmi tevékenységet folytatott vagy vállalkozást tartott fenn, [...] áruval gazdaságilag indokolatlan közbenső kereskedést üzött vagy azzal árdragításra alkalmas más módon üzérkedett.”

¹² Lásd Tóth Eszter Zsófia: *A munkásság életmódja Magyarországon 1930–1989 között. Egy állami díjas női brigád mikrotörténete*. PhD-értekezés. Kézirat, Budapest, 2003. 170–184.

csak előkerüljön a szükséges mennyiség. Az élelmesebbek gyakran már nem a TŰZÉP-telepekre mentek vásárolni, hanem a téglagyárakba, ahol egyenesen a kemencéből kiszedett, frissen kiégetett téglát vették meg az ott dolgozók hatékony közreműködésével és megfelelő honorálásával, ezáltal tekintélyes többletjövedelemhez juttatva őket.¹³

Az időnként legendásan lassúvá váló hivatali ügyintézés a korszak során vagy valamilyen vizsontszolgáltatás, vagy szemérmesen „csúszópénz”-nek nevezett megvesztegetés révén lehetett meggyorsítani. Természetesen a kölcsönös ellenszolgáltatások rendszere is működött. A hivatalnok, az orvos, az ügyvéd is tehetett és tett szívességet a gyors ügyintézésel, a figyelmesebb orvosi kezelés megszervezésével, amiért cserébe könnyebben hozzájutott az éppen hiányzó divatos árucikkekhez vagy a díjmentesen elvégzett szolgáltatásokhoz. A dolog természeténél fogva nyilvánvalóan nem lehet pontosan kifejezni mindezen tevékenységek pénzbeli értékét, az azonban sokatmondó adat, hogy különböző számítások szerint a nyolcvanas évek elején a nemzeti jövedelem 25–30%-át a feketegazdaság keretei között állították elő, s a személyes jövedelmeknek mintegy negyven százaléka is itt képződött.

Az adott keretek között áttekintésünk nyilvánvalóan nem lehet teljes körű. Az azonban jól látható, hogy a szocialista rendszer működtetésében a hatalom és a társadalom szintjén egyaránt igen fontos szerepe volt a politikai tőkének, a politikai és személyes kapcsolatok rendszerének. A hatalommal rendelkezők körében ez tette lehetővé a személyes kiváltságok fenntartását éppen úgy, mint – esetenként – a kapcsolati tőke kamatoztatását személyes ügyekben vagy egy-egy adott közösség érdekében.

A hétköznapiakban a személyes és politikai kapcsolatrendszerek révén lehetett enyhíteni az intézményesített érdekképviselet hiányából adódó nehézségeket, a változó mértékű áruhiányból adódó problémákat. Mindez azzal a következménnyel járt, hogy széles körben elfogadottá vált az ügyeskedés és a különböző korrupciós technikák alkalmazása, aminek a társadalmi hatásai napjainkban is kézzelfoghatóak.

¹³ Lásd Kemény István: A csillaghegyi téglagyár munkásai. In. Uő: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején. Szociológiai tanulmányok.* Vita, Budapest, 1990.

Szigorúan ellenőrzött nyilvánosság

A sajtó és a (tömeg)kommunikáció működésének néhány sajátossága a szocialista korszakban

A nyilvánosság szerkezete, működésének politikai-jogi feltételrendszere, a sajtószabadság foka önmagában is minősít egy-egy politikai és társadalmi rendszert. Magyarország huszadik századi történelmében mindez nagyon gyakran és nem ritkán ellentétesen változott. A századelőn és a két háború között is voltak sajátos időszakok, amikor politikai szempontok szerint próbálták korlátozni, befolyásolni, ellenőrizni a nyilvánosságot, ám az kétségtelen, hogy ezek a törekvések a század második felében teljesebben ki. Ebben a tanulmányban ennek a folyamatnak, illetve a következményeként kialakult erősen korlátozott nyilvánosság működésének a legfontosabb jellemzőit szeretném kiemelni és bemutatni.

Ideológiai alapok

A második világháború befejeződését követő években a Szovjetunió érdekszférájába került ország 1948-tól gyorsuló léptekkel haladt az egypárti diktatúra, a társadalmi, gazdasági, szellemi élet totális alávetettsége felé.¹ A megváltozott társadalmi és politikai viszonyok között az ideológia gyorsan elvesztette eredeti funkcióját, dogmává, tudományosan megkérdőjelezhetetlen tanítássá, kvázi „vallássá” merevedett. Ebből következően már nem a legitimáció erősítése volt a legfontosabb szerepe, hanem a társadalom totális alávettségének kialakítása és az ellenőrzés fenntartása. A párt által képviselt tanítás – a klasszikus sztálinista viszonyok között – a társadalom valamennyi tagja számára kötelező volt, az ettől

¹ A korszak történeti összefoglalását lásd Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest, 1999.

eltérő értékek nyilvános képviselése szigorú tilalom alá esett. Az egyetlen „tudományos megalapozottságú álláspont” képviselése az uralomra került kommunista párt számára azért volt fontos, mert ezzel megakadályozhatónak tűnt az uralkodó szemléletnek ellentmondó értékek és értelmezések térhódítása.² Magyarországon a szellemi élet hétköznapijaiban mindez azt jelentette, hogy többé-kevésbé le kellett mondani a gondolat, a vélemény kinyilvánításának szabadságáról.

A társadalom, a közgondolkodás gyökeres átformálásának programjában kiemelt szerepet kapott a kommunikáció átalakítása és a nyelv jelentéstartalmainak megváltoztatása. A szocialista korszak hivatalos nyelvhasználatának legtöbb eleme a paternalizmus és a katonai nyelv szókészletéből eredt. Ha változásról vagy társadalmi-politikai átalakulásról esett szó, akkor a „harc” volt a leggyakrabban használt kifejezés. Ennek megfelelően nem a kultúráról, a kulturális és szellemi életről, hanem a „kultúra frontjáról” beszéltek. A militáns nyelvhasználat értelmében a termelés valójában „csata”, a hiba helyébe pedig az „ellenség támadása” lépett. A felmerülő kérdésekre csak a „párt tanítása”, a „párt segítése” alapján lehetett választ adni. Magányosnak és elhagyatottnak pedig senki sem érezhette magát, hiszen „országunk a szocialista tábor hatalmas nagycsaládjának része”, az állampolgárokról pedig „szocialista államunk gondoskodik”. A nyelv és a szavak jelentése a meghatározott hatalmi-politikai szempontok szerint átértelmeződött, egyfajta irányított kommunikációs rendszer alakult ki. Ezt többek között az jellemezte, hogy a politikai cselekvés alapjául szolgáló, konstruált valóságképre történő hivatkozások és utalások a „pártzargon” szókészletének alkalmazását követelték meg, előtérbe helyezve azokat a szavakat és kifejezéseket, amelyeket a politikai vezetés a kommunikációs jelrendszer meghatározó elemeként kezelte.

A kommunista párt számára, az általa képviselt ideológia következtében vált elsőrendűen fontossá a kultúra, az alkotó értelmiség behódoltatása. A totális politikai hatalom jellegénél fogva önmagát tartotta minden – kulturális – érték forrásának. Ebből következően valamennyi társadalmi, kulturális és művészeti jelenség politikai kérdés lett, illetve szélsőséges módon átpolitizálódott.

A szocialista rendszer jellemző vonásai közé tartozott a sajtószabadság hiánya, a nyilvánosság intézményeinek gyakorlatilag teljes körű politikai ellenőrzése, a szólásszabadság drasztikus korlátozása. Az információk áramlása a párton belül és azon kívül is alapvetően egycsatornás volt. Vagyis a párton belül a köz-

² Heller Ágnes – Fehér-Ferenc – Márkus György: *Diktatúra a szükségletek felett*. Cserépfalvi, Budapest, 1991.

pontból kibocsátott információk, utasítások áramlanak, az ellenvélemény kifejezésére inkább csak formális és nem valóságos lehetőségek voltak. A nyilvánosság intézményei ebben a felfogásban elsősorban propagandafunkciót töltenek be, elsőrendű feladatuk a kommunista párti politika népszerűsítése, társadalmi elfogadásának elősegítése.

Kommunikáció, propaganda és nyilvánosság a szocialista korszakban

Az 1945–1947 közötti politikai küzdelmek során a kommunista pártvezetés a lojális közvélemény megteremtésének nem tulajdonított nagyobb jelentőséget. A legfőbb kommunikációs eszközök a párt központi lapja, a *Szabad Nép*, a gyakori (nép)gyűlések és a rádió voltak. A politikai propagandában pedig meghatározó szerepe volt a plakátoknak. Arra azonban már nagy gondot fordítottak, hogy az ellenfeleiket lehetőség szerint minél nehezebb helyzetbe hozzák, így például a szovjet jelenlétre és segítségre támaszkodva ellenőrzésük alatt tartották a papírgazdálkodást, és a papírhiányra hivatkozva ezen az úton korlátozták/nehéztették az ellenzéki politikai napilapok kiadását.

A koalíciós korszak sokszínű sajtója az MDP megalakulását követően, a negyvenes–ötvenes évek fordulóján fokozatosan egyneműsödött, és részévé vált a kommunista párt propagandagépezetének. A korábban sokféle véleményt közvetítő sajtóorgánumok vagy megszűntek, vagy pedig hivatalos közlönyökké, mozgalmi értesítőkké váltak. A szigorúan központosított sajtóstruktúra kialakítása jegyében a különböző szerkesztőségeket vagy megszüntették, vagy összevonták. Ez az átalakulás még olyan lapok – például a *Nők Lapja* – esetében is meglehetősen gyorsan végbement, amelyek a direkt ideológiai és politikai követelményektől viszonylag távol álltak. Az irodalmi lapok, folyóiratok is centralizálódtak, a különböző irodalmi irányzatok – nyugatosok, újholdasok, népiek – elveszítették önálló fórumaikat.³

A sajtószerkezet és a nyilvánosság egyoldalú értelmezése – kisebb-nagyobb módosulásokkal – a szocialista rendszer 1989–1990-es bukásáig érvényben volt. Természetesen nemcsak az írott és az elektronikus sajtót tekintették a propaganda lehetséges és szükséges eszközének, hanem a különböző művészeti alkotásokat is az irodalomtól a képzőművészetten át a filmig és a színházig.

³ Kulcsár-Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*. Argumentum, Budapest, 1993.

A legfontosabb információkat – ekkoriban ezeket persze elsősorban a kommunista párt hatalmi szempontjai határozták meg – az országos és megyei napilapok és a társadalmi szervezetek (szakszervezet) lapjai közölték. A sajtóval kapcsolatos adminisztratív ügyek 1948 folyamán a Miniszterelnökség sajtóosztályának hatáskörébe kerültek át, a Tájékoztatásügyi Minisztériumot megszüntették, majd 1950-től a sajtó állami felügyelete a Népművelési Minisztérium hatáskörébe került át. Pártvonalon a sajtófelügyelettel és az „eszmei irányítással” kapcsolatos feladatokat a Központi Vezetőség (1956 után Központi Bizottság) Agitációs és Propaganda Osztálya látta el. Az 1953-as Nagy Imre-féle fordulatot követően hozták létre a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalát, ami kis változtatásokkal, átalakításokkal lényegében változatlan formában működött a rendszerváltozásig.

A korszak során – ellentétben például Lengyelországgal – a cenzúra sohasem öltött intézményes formákat, a valóságban a szigorú politikai ellenőrzés és az igen gyakori közvetlen irányítás következtében 1986–1987-ig az első nyilvánosságban csak az jelenhetett meg, amivel a felettes pártszervezet egyetértett. A sajtó- és kultúrpolitikában 1945 és 1956 között Révai József, 1956 és 1989 között előbb Szirmai István, majd Aczél György játszott meghatározó szerepet. Az újságírók és az írók is egyetlen szakmai-politikai szervezetnek, a Magyar Újságírók Szövetségének, illetve a Magyar Írók Szövetségének lehettek a tagjai.

Az 1949 és 1953 közötti időszak mindenféle szempontból a mélypont volt a hazai sajtó és a nyilvánosság történetében a 20. század második felében, az írott sajtó olvashatatlan nyelvezetű hivatalos közlönyök gyűjteményévé vált tekintet nélkül arra, hogy politikai napilapról vagy „szórakoztató” hetilapról volt-e szó. A lapok és a rádió legfontosabb feladata a „szocialista építés” támogatása és a társadalom ez irányú mozgósítása volt. (Ezt – is – szolgálták például a munkakezdést megelőző Szabad Nép-félórák.) Ennek jegyében az újságokban magasabbra emelkedett a harciasság, a harckészség, az önfeláldozásra képes heroizmus. Az egyénnel szemben misztifikálódott a közösség, az egyéni normák helyett a központilag kialakított (ál)közösségi értékek váltak meghatározóvá, pontosabban ezeket próbálták a hétköznapi élet és a közgondolkodás normáivá emelni. A marxizmus gondolköréhez kötődő értékek társadalomra való ráerőltetésének a legintenzívebb időszaka 1948 és 1956 közé esik. A szélsőségekig vitt kollektívizmus, a nemzeti érzések sárba tiprása, az emberi jogok semmibevétele ekkor öltötte a legélesebb formákat. Ám ez a törekvés nem járt sikerrel. A működésében teljesen irracionális tervgazdálkodás lendülete 1953-ra elfogyott, éppúgy, ahogy a tudatformálás is kudarcba fulladt. 1956 forradalma többek között ezt is ékesen bizonyította.

A nyilvánosság hiánya az 1953 és 1956 októbere közötti időszakban valamelyest oldódott, ami elsősorban a „reformerek és a dogmatikusok” politikai csatáját kísérő újságcikkekben és sajtóvitákban érthető tetten.⁴ A változást legszemléletesebb módon az *Irodalmi Újság* története példázza, ami egy szintelen-szagtalan irodalmi-közéleti lapból 1953 és 1956 között a magyar nyomtatott sajtó legfontosabb, legrangosabb és – rövid közjátékoktól eltekintve – a legszabadabb hangvételű orgánumává vált. A valódi, működő nyilvánosság hiánya mindenki számára érzékelhető volt, többek között ezért is keltett nagy visszhangot a Petőfi Kör 1956 nyarán megrendezett sajtóvitája, ahol a résztvevők többsége lényegében a sajtószabadság helyreállítása mellett szállt síkra.⁵ 1956 októberében aztán rövid időre teljessé vált a sajtó- és a szólásszabadság, s rövid ideig még a forradalom bukását követően is úgy tűnt, hogy a korábbi időszak „szigorúan ellenőrzött nyilvánossága” nem tér vissza változatlan formában – ám nem így történt. A forradalom utóvédharcainak időszakában kiadott illegális sajtótermékeket viszonylag gyorsan felszámolták. A forradalmat követő pacifikáció időszakában a Kádár-kormány mindent elkövetett a sajtó és a nyilvánosság intézményei felett gyakorolt ellenőrzés helyreállítása érdekében.⁶ A tömegkommunikáció hatalmi posztjait már november elején elfoglalta a Kádár-kormány, s az eszközökben nem válogatva rövidesen megtörték az újságírók ellenállását is.

A nyomtatott sajtó legfontosabb lapja a *Szabad Nép* helyére lépő *Népszabadság* lett. A következő három és fél évtized során a kommunista párt hivatalos politikai álláspontját képviselte és jelenítette meg. A központi pártsajtó mellett – természetesen továbbra is politikai szempontból – fontosak voltak a megyei pártbizottságok, valamint a társadalmi szervezetek napilapjai. 1957–1958 folyamán lényegében kialakult a Kádár-korszak sajtójának évtizedeken át működő rendszere, ebben csak kisebb változások történtek. Tartalmi szempontból azonban – a politikai napilapok kivételével – a korszak sajtója fokozatosan olvashatóbbá, emészhetőbbé vált.

A Kádár-korszak sajtójában és nyilvánosságában alapvető szempont volt, hogy a hatalom által tabunak tekintett kérdésekről semmilyen formában ne essék szó, vagy ha mégis, akkor azokban az írásokban feltétel nélkül igazodni kellett a politikai elvárásokhoz. Valóságos nyilvánosság hiányában és a rendszer

⁴ Lásd Rainer M. János: *Az író helye – viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956*. Magvető, Budapest, 1990.

⁵ *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján, IV. Partizántalálkozó – Sajtóvita*. Szerk. Hegedűs B. András – Rainer M. János. Múzsák–1956-os Intézet, Budapest, 1991.

⁶ *Zárt, bizalmas, számozott – Tájékoztatópolitika és cenzúra 1956–1963 (dokumentumok)*. Szerk. Cseh Gergő Bendegúz – Kalmár Melinda – Pór Edit. Osiris, Budapest, 1999.

működési sajátosságaiból fakadóan előbb-utóbb minden politikai kérdéssé vált/válhatott. Ennek következtében a közbeszédnek kialakult egy sajátos metaforikus nyelvezete, aminek segítségével meg lehetett kerülni a tabukat. Kialakult és széles körben elterjedt a „sorok között olvasás technikája,” ami sokakat hozzásegített ahhoz, hogy a pártzsargonban megírt politikai cikkekből értelmezni tudják a valós eseményeket. Az is kétségtelen tény, hogy némiképp a kultúrpolitikához hasonlóan a sajtóban és a nyilvánosságban is megfigyelhető a Kádár-korszak évtizedei során egy olyan átalakulás, aminek jegyében a kezdeti időszakban túltengő tiltások többsége a nyolcvanas évek közepére-végére tűrőssé szelődött. Fontos volt, hogy a különböző formális és informális beavatkozások mellett a kádári konszolidáció sajtóirányítása egyre nagyobb mértékben támaszkodhatott az újságírók öncenzúrájára, vagyis arra, hogy a többség betartja az íratlan szabályokat és még véletlenül sem feszegeti a hatalom számára kényesnek bizonyuló témákat.⁷ A sajtó és a nyilvánosság felügyeletét, az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya látta el, gondoskodva a hivatalosan nem létező cenzúra szempontjainak maradéktalan érvényesítéséről.

Mozgalmár jellegénél fogva a kommunista párt mindenkor előszeretettel alkalmazta a tömeggyűléseket, felvonulásokat a közvetlen propaganda és agitáció eszközeiként is. Az ötvenes évek elejétől ezeknek az MDP, majd az MSZMP által szervezett megmozdulásoknak mind a jellege, mind az értelme fokozatosan megváltozott. Különösen igaz ez a kádári konszolidáció időszakára. Az április 4-i, május 1-jei, november 7-i kötelező felvonulások, az augusztus 20-i „alkotmány napi” nagygyűlések a politikai rituálé részeivé váltak: elsődleges céljuk a látszatlegitimáció kifejezése volt. A kommunista vezetők ezeknek a jól szervezett megmozdulásoknak a keretében vegyültek el a „dolgozó nép” körében, ápolták a „párt és a tömegek kapcsolatát.”⁸ E rendezvényeken a részvétel kezdetben kötelező volt, majd a hetvenes évektől fokozatosan „önkéntesen kötelező” jellegűvé vált, a direkt politikai tartalmakkal szemben – különösen a május 1-jei és az augusztus 20-i megmozdulások esetében – fokozatosan előtérbe került a sör és a virsli, az események népnünnepély jellege.

1956 után társadalmi értelemben meghatározó volt a kettős értékrend jelenléte, ami az élet minden területén megfigyelhető volt, a viselkedéskultúrában, a

⁷ Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A korai kádárizmus ideológiája*. Magvető, Budapest, 1998.

⁸ Gyarmati György: *Március hatalma – a hatalom márciusa. Fejezetek Március 15. ünnepelésének történetéből*. Paginarum, Budapest, 1998.

kommunikációban, a nyilvánossághoz való viszony kialakításában éppúgy, mint a történelmi tudattal kapcsolatos kérdésekben. A magán- és a közélet értékelése, fontosságának megítélése a hatvanas-hetvenes években erős különbségeket mutat. A kádári konszolidáció politikája feltehetően hozzájárult a különbségek kialakulásához és fennmaradásához azzal, hogy lemondott a magánélet feletti ellenőrzésről, illetve azzal, hogy feladta az egyes emberek életének átpolitizálására irányuló törekvéseit. A közélet eseményei, aktusai, az egyes ember közéleti szerepvállalása – az elkötelezett rendszerhívók és a karrieristák csoportjait figyelmen kívül hagyva – a többség számára formálissá és lényegében értéktelenné váltak, hiszen a formális közéletben való részvétellel pontosan annyit lehetett elérni, mint a távolmaradással, vagyis a személyes/csoportos politikai érdekérvényesítés lehetősége nem volt meg. A magánvilág és a hivatalosság információs szintjei, történelmi ismeretei, politikai hírei igen nagymértékben eltértek egymástól. Egyszerre és egymás mellett működött az elfojtás és a rejtett emlékezés társadalomlélektani mechanizmusa. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a Kádár-korszakban egy meglehetősen sajátos politikai kommunikációs rendszer alakult ki, amelyben a gesztusok és magatartásformák is politikai tartalmat kaptak. A politikai metakommunikációnak árnyalt és sokrétű rendszere alakult ki. Valóságos politikai nyilvánosság hiányában politikai jelentéssel bírt, hogy ki, mikor és hol jelent meg; ki mikor és mit mondott, mire utalt, miről nem beszélt. Ebben az erősen korlátozott politikai nyilvánosságban a közbeszéd igen gyakran irodalmi formát öltött, a szavak jelentése időnként alapvetően, időnként részlegesen megváltozott. Ezzel a gyakorlattal csak a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától kezdtek szakítani egyes közvélemény-formáló értelmiségi csoportok. A kialakuló ellenzékiesség egyik legfontosabb üzenete volt, hogy igenis lehetséges a nem rendszerkonform, a formális jogaikkal élni kívánó, a nyilvánosságot visszaszerezni akaró magatartásforma.⁹

Nyilvánvalóan 1956 emlékének is szerepe volt abban, hogy csak a hetvenes évek második felében kezdődött meg a politikai ellenzékiesség szervezeteinek és intézményeinek kialakulása. Ennek jellegzetessége volt, hogy a szerveződésekben zömmel értelmiségiek vettek részt, akik a pártszerű alakzatok helyett inkább a lazább szerveződési formákat választották, és a független, cenzúrázatlan nyilvánosság megteremtésére koncentráltak.¹⁰ Miután az ellenzéki politizálásban aktívan részt vevők köre maximum néhány száz fő volt, ellenzéki elit helyett – a

⁹ Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék 1968–1988*. I–III. T-Twins, Budapest, 1995.

¹⁰ Részletesen lásd uo.

hetvenes-nyolcvanas években – talán célszerűbb a tudományos és kulturális elit ellenzéki részéről beszélni. Bár mint minden csoportosulásnak és a részét képező különböző politikai áramlatoknak, ezeknek is voltak meghatározó személyiségei.

Fontos volt azonban az, hogy az ellenzéki szerveződések nagy hangsúlyt fektettek a cenzúrázatlan nyilvánosság intézményeinek megteremtésére és működtetésére. A néhány százas, illetve ezres példányszámban megjelenő könyvek, időszaki kiadványok, folyóiratok (*Beszélő, Hírmondó, Demokrata*) jelentősége a gesztus mellett abban állt, hogy valamennyi történeti-politikai tabukérdést napirenden tartották, pótolták az ellenőrzött nyilvánosságból hiányzó információkat. Hatásukat jelentősen növelte többek között az is, hogy a Szabad Európa Rádió rendszeresen szemlélte és részletesen ismertette a kiadványokat. Az informális nyilvánosság a nyolcvanas években fokozatosan sokszínűvé és sokrétűbbé vált. A szamizdat mellett felértékelődtek a különböző klubok, körök, egyetemi és szakmai kiadványok, amelyek a legalitás és illegálitás határain mozogva szintén jelentősen tagították a nyilvánosság határait a rendszerváltozás előtti időszakban.

Tömegkultúra és tömegkommunikáció¹¹

1945. novemberi közvélemény-kutatási adatok szerint a budapestiek körében a legnépszerűbb szórakozási lehetőség a mozi volt. Az értelmiségiek körében ezt a színház, az olvasás, a hangverseny- és operalátogatás követte, a kispolgári rétegek pedig a mozi után az olvasást, a színházat és a sportot részesítették előnyben. A munkások esetében a sport, az olvasás és a színház került a második, harmadik és negyedik helyre, ám közöttük igen jelentős volt azok aránya, akik semmit sem jelöltek meg. 1948 márciusában a megismételt felmérés adatai szerint a budapestiek a szabadidőt leggyakrabban olvasással, moziba és színházba járással, rádiózással és baráti látogatással töltötték el.

A Magyar Közvélemény-kutató Intézet 1947. januári Budapesten végzett felmérésének arra a kérdésére, hogy „Ha Önt bármi okból hosszabb időre elszakítanák a kultúrától, és csak öt könyvet választhatna ki, melyek volnának azok?“, a válaszadók 38%-a említette a Bibliát. Az irodalmi alkotók és művek közül sorrendben a következőket nevezték meg: Ady Endre versei, Madách

¹¹ A kérdéshez és a korszak művelődéstörténetéhez lásd Valuch Tibor: A magyar művelődés 1948 után. In: *Magyar művelődéstörténet*. Szerk. Kósa László. Osiris, Budapest, 2006. 565–689.

Imre: *Az ember tragédiája*, Shakespeare, Dante, Arany János, Petőfi, Babits, Tolsztoj, Kosztolányi, Dosztojevszkij, Goethe. A felmérés kérdéseire válaszoló budapesti értelmiségiek kétharmada, a kispolgárok fele és a munkások egy-negyede olvasott éppen valamilyen könyvet.¹²

1951 és 1966 között a lakosság által könyvvásárlásra fordított összeg nyolc és félszeresére emelkedett, ami az inflációt figyelembe véve is jelentős növekedés. A hatvanas évek közepén készült olvasásszociológiai felmérések szerint a magyar lakosság közel 60%-a olvasott könyvet, 24%-uk minősítette magát rendszeres olvasónak. A legkedveltebb írók közé Jókai Mór, Móricz Zsigmond, Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Victor Hugo, Lev Tolsztoj, Berkesi András, Rejtő Jenő, Passuth László, Szilvási Lajos, Hemingway és Szabó Magda tartozott. A hetvenes években ez a névsor csak kis mértékben változott, a legolvasottabb szerzők köre Erich Maria Remarque, Norman Mailer, Alberto Moravia, Németh László és Erich Knight nevével egészült ki. A háború előtt divatos irodalmi lektűrök a fordulat éveit követően nemkívánatossá váltak. Rejtő Jenő könyveit és a Nick Carter-detektívtörténeteket tartalmazó regényfüzeteket éppúgy kivonták a könyvkereskedésekből és a könyvtárakból, mint a klasszikus szépirodalom számos remekművét. 1954-től jelent meg az Olcsó Könyvtár sorozat, ami nagy példányszámban, egyszerű kiadásban tette hozzáférhetővé a világ- és a magyar irodalom sok klaszszikus és kortárs alkotását. A hazai könyvkiadás állami támogatása következtében a szépirodalmi művek több tízezres példányszámban jelentek meg, hasonlóan a hatvanas évektől újra kiadott irodalmi ponyvaregényekhez.

Jelentősen változtak a kultúrafogyasztási szokások és a szabadidő eltöltésének módja. Az olvasásra fordított idő a hatvanas évek elejéig nőtt, ettől kezdve viszont 1986-ig folyamatosan csökkent. 1963-ban egy átlag magyar polgár 42 percet fordított olvasásra naponta, 1977-ben már csak 36 percet. A nyolcvanas évek eleji növekedés eredményeként az olvasással töltött idő 1986-ban 45 perc volt.¹³ A rendszerváltással együtt járó fokozott megterhelés erősen csökkentette az olvasási kedvet, hiszen 1993-ra az olvasásra fordított idő napi 33 percre csökkent.

A negyvenes-ötvenes évek tömegkultúrájának fontos elemét képezte a sport. A magyar sportolók a háború utáni másfél-két évtizedben számos európai és világversenyen értek el sikereket. Az 1952-es helsinki olimpián a magyar sporto-

¹² A vonatkozó adatokat lásd Levendel Adám: Tallózás a Magyar Közvéleménykutató Intézet jelentéseiben (1945–1949). *Jel-kép*, 1984/4, 121–128.

¹³ *A magyar társadalom életmódjának változásai az 1976–77. évi, az 1986–87. évi és az 1993. évi életmód-időmérleg alapján. I. A társadalmi idő felhasználása.* KSH, Budapest, 1994.

lók 16 aranyérmet nyertek, ami azóta is a legsikeresebb magyar olimpiai szereplés. Ekkor aratta sorozatos győzelmeit a magyar futballválogatott (aranycsapat). A sportolók számára komoly motivációt jelentett, hogy a sikeres teljesítmény hosszú időn keresztül az egyetlen – anyagi és társadalmi előnyökkel járó – kiugrási lehetőség volt. A hazai sportrendezvényeken való részvétel igen népszerű szabadidős tevékenységnek számított. A televíziózás elterjedése előtt ezek, illetve a külföldi sportesemények rádiós közvetítései tömegeket vonzottak. A sportsikereknek fontos szerepük volt a halmozódó társadalmi feszültségek levezetésében is.

A kultúraközvetítés módja, eszközei, a különböző társadalmi csoportok kultúrafogyasztási szokásai jelentősen módosultak a második világháborút követő évtizedekben, s általában a kommunikációhoz fűződő viszony is jelentősen átalakult. A televíziózás rohamos terjedése nyilvánvalóan nem segítette elő a hagyományos közösségi művelődési és szórakozási, szabadidő-eltöltési formák fennmaradását. Az ötvenes évek elején az iskolák, az oktatás és a kultúrpropaganda által kialakított és közvetített műveltségkép, műveltségismény igen jelentősen eltért a korábitól, a rövid koalíciós korszakra többnyire jellemző humánus és demokrata beállítottságtól, a nemzeti kultúra ideálképétől. A változások egy része inkább formális volt, a műveltség tárgykörébe tartozó fogalmak mindegyike kiegészült a szocialista jelzővel. Ezt követően csakis szocialista kultúráról, művelődésről, irodalomról, színházról, filmművészetről eshetett szó. A változás lényegi része azonban a tartalmi egységesítés és a redukció volt. Előtérbe kerültek a napi politikai-ideológiai elemek, s a műveltségképből csakúgy, mint az oktatandó ismeretek köréből is kikerült mindaz, ami a legcsekélyebb mértékben is megkérdőjelezte a szocializmus dogmatizált eszméit. A népművelés tudományos megalapozása érdekében 1951-ben Népművelési Intézet létesült. A „szocialista kultúrforradalom” kibontakoztatása jegyében – a korábban is létező, a Szabadművelődési Igazgatás kezelésében lévő intézményhálózatra alapozva – hozták létre a művelődési otthonokat, számuk 1950-ben már 433 volt, majd a következő esztendőik során a magyar települések többségén létrehozták a közösségi és a kulturális élet ezen új intézményét. Az MDP 1951-es II. kongresszusa 1954-re 2500 kultúrház létesítését tűzte ki célul, ez az elképzelés azonban nem valósult meg. A tanácsok és a szakszervezetek által működtetett művelődési házak száma 1960-ban 2770, 1971-ben 3634 volt.¹⁴ Ezekben helyezték el az olvasóköroket felváltó könyvtáarakat, itt rendezték a kulturális versenyeket, a Szabad Föld Téli Esték előadás-sorozatát, a társas táncrendezvényeket,

¹⁴ Kovalcsik József: *A kultúra csarnokai I–III*. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1985.

bálokat, a hatvanas-hetvenes évektől pedig egyre gyakrabban a nagyszabású falusi lakodalmakat. Az intézmények feladat- és tevékenységi köre jelentősen átalakult. Az ötvenes évek direkt kultúragitációjától eltávolodva előtérbe került a közművelődés, a szórakoztatás, a komplex kulturális szolgáltatás.

Fontos változást jelentett a modern elektronikus kommunikációs eszközök, elsősorban a televízió elterjedése. Az Állami Televízió Vállalat megalapításáról 1953-ban született döntés. Az első kísérleti adásokat 1955-ben sugározták hetente egyszer másfél-kétórás időtartammal. A rendszeres műsorszervezés és szolgáltatás 1958-tól kezdődött meg, a heti négynapos műsorrend átlagos adás-ideje 3-4 óra volt.¹⁵ Az előkészítés során hosszas viták folytak a televízió által nyújtott propagandalehetőségek kihasználásáról, ám a működés évtizedeiben a direkt politikai propaganda fokozatosan háttérbe szorult. 1958-ban az előfizetők száma 16 000 fő volt, 1960-ban már meghaladta a 100 000 főt, és 1972-ben haladta meg a kétmillió főt. A hetvenes évek végére számuk elérte a 2,7 millió, a nyolcvanas évek végére pedig a 2,9 millió főt. A hatvanas évektől vidéken is rohamosan terjedt a televízió. A városokban 1967-ben 1000 lakosra 166, 1970-ben 185 készülék jutott, a községekben 1000 lakosra 1967-ben 77, 1970-ben már 168 készülék jutott. A készülékek száma a hatvanas évek második felétől gyarapodott dimamikusan, és a nyolcvanas évek közepére vált a telítettség megközelítőleg teljessé. Ekkor 100 háztartásból 96-ban volt legalább egy készülék, 1984-ben a háztartások egynegyedében már több készülék is. Ugyanekkor a magyar háztartások 18%-ában volt színes tévé. A televíziózásra fordított idő 1963-ban naponta 24 perc volt, 1976-ban átlagosan 89 perc, 1986-ban pedig már napi 106 percet töltött a magyar polgár a televízió előtt.¹⁶ 1984-es adat szerint a családok 1,3%-ra rendelkezett videóval, ami kb. 72–73 000 készüléket jelent. A készülékek száma a nyolcvanas években kibontakozó bevásárlási hullám következtében sokszorosára növekedett. 1987-ben 100 háztartásra kettő, 1997-ben pedig 42 videómagnó jutott. A televíziózás terén a nyolcvanas évek végétől újabb fordulatot jelentett a műholdas műsorsugárzás megjelenése, ami az idegen nyelvű adások vételét is egyre szélesebb körben lehetővé tette. Ugyancsak fontos szerepe lett a lokalitások kulturális életében a nyolcvanas évek végétől kiépülő helyi és kábeltelevíziózásnak is.

A kikapcsolódásra vágyók dolgát csak kis mértékben nehezítette meg, hogy a kulturális és a tömegkommunikációs intézmények politikai irányítói igyekez-

¹⁵ *MRT – MTV – MTV RT 1957–1997*. Szerk. Schmitt Péter. MTV RT., Budapest, 1997.

¹⁶ *A magyar társadalom életmódjának változásai*, i. m.

tek ideológiai elvárásokat érvényesíteni. A hatvanas évekbeli megfogalmazásban például „a szocialista rádió legfontosabb sajátossága mindenekelőtt, hogy a nép rádiója. Működése, tevékenysége nem üzlet. Hivatása a nép ügyének, a szocialista társadalom felépítésének a szolgálata. [...] Jellegzetessége tehát a valóság igaz és pártos tükrözése és harca a valóság megváltoztatásáért a szocializmus irányába. [...] A polgári fogyasztási modell ellenében a szocialista életmód, életforma-modell alakítója, segítője, terjesztője. [...] Specifikuma a szocialista rádiónak a kapitalista rádiókkal ellentétben, hogy munkája középpontjában áll a politikai tudatosítás, a gazdasági építőmunka segítése.” Nagy sikerű, a tömegízlést és a tömegkultúrát jelentősen befolyásoló televíziós műsorok voltak a hatvanas-hetvenes években a „Ki mit tud?” címmel megrendezett vetélkedők, a Táncdalfesztiválok, a különböző szavalóversenyek, a „Röpülj páva” című népzenei fesztiválsorozat. A hetvenes-nyolcvanas évek magyar televíziózása még figyelemre méltó kísérleteket tett arra, hogy az úgynevezett „magaskultúra” alkotásait is széles körben hozzáférhetővé tegye, a kilencvenes években ez már nem jellemző.

Időközben a kultúrpolitika és a tömegkultúra viszonya is folyamatos változásokon ment keresztül, a hivatalos ideológiai és erkölcsi elvárások pragmatizálódtak, olykor-olykor már a társadalmi hangulathoz is igazodni próbálva készséget mutattak a nyugati tömegkultúra termékeinek a terjesztésére is. Ezáltal, eredeti szándékaik ellenére, nem a kollektívum megerősödését segítették elő, hanem az individualizációt. A hetvenes-nyolcvanas évek tömegkultúrája – a modern elektronikus tömegkommunikációs eszközök elterjedése révén – jelentős szerepet játszott a globális világszemlélet magyarországi befogadásának előkészítésében. Az ötvenes-hatvanas években a könyv, a rádió, a mozi és a színház tartozott a legfontosabb kultúrák közvetítő eszközei közé. A hetvenes évektől ezek szerepe a televízió dinamikus terjedésével egyidejűleg folyamatosan csökkent.

A rendszeres mozi- és színházlátogatók számának alakulása szoros összefüggést mutat a tömegkommunikációs eszközök elterjedésével. 1960-ban még igen népszerű volt a mozi. Az országban négy és félezer vetítőhely működött, 100 lakosra 1401 mozilátogatás jutott. 1970-ben már csak 772, 1980-ban 567, 1989-ben pedig 440. A mozik száma is folyamatosan csökkent, 1970-ben 3813, 1990-ben pedig 1960 működött. 1950-ben 17 színház volt az országban, 1960-ban 32, 1970-ben 34, 1980-ban 33, 1990-ben pedig 43. A színházi előadások látogatottsága 1950 és 1960 között több mint a duplájára növekedett, a hatvanas évek csökkenését követően a hetvenes években stabilizálódott, ekkor átlagosan 56 színházlátogatás esett 100 főre, majd a nyolcvanas évek végéig ez ismét mintegy 10%-kal csökkent.

A tömegkommunikációs eszközök – televízió, rádió – használata a magyar társadalomban is az életmód egyik fontos és időigényes komponensévé vált. A televíziózás a hatvanas évek elejétől kezdődően nemcsak a szabadidő eltöltésének módját változtatta meg, de befolyásolta az életvezetés ritmusát, a lakberendezést. Emberek tömegeivel végeztette közel egy időben ugyanazon cselekvéseket, a pihenés, a társas együttlét, a mindennapi élet ismétlődő rutinját. Sokak számára ez vált az egyetlen informálódási és művelődési lehetőséggé. Jelentős a szerepe az információszerzésben, az értékorientációban – egyes társadalmi magatartásminták közvetítésében –, sztereotípiákat adott/adhatott a gondolkodáshoz, viselkedéshez, bár kérdéses, hogy mekkora a televízió visszaható ereje a valóságra. A nyolcvanas évek elejétől számítható a hazai videózás elterjedése, a nyolcvanas évek végétől pedig a számítógépek váltak egyre szélesebb körben elérhetővé, ami a televízió megjelenésénél is sokkal jelentősebb fordulatot hoz(ott) a hétköznapi élet minden területén. A művelődési lehetőségek és tevékenységek gyors bővülése általában a hetvenes évek közepéig volt jellemző, ezt követően a terjeszkedés lelassult és/vagy csökkenni kezdett, csakúgy, mint a művelődésre felhasznált idő.

A sajtó, a tömegkommunikáció és a tömegkultúra feletti politikai ellenőrzés az ötvenes és a hatvanas években volt a legerőteljesebb, a hetvenes-nyolcvanas években a központi akarat érvényesítésének fokozatos gyengülését a kulturálódás és informálódás részleges individualizációja mellett a technikai eszközök fejlődése, a kommunikáció technicizálódása is elősegítette. Ehhez a változáshoz, aminek eredményeként a szigorúan ellenőrzött nyilvánosság a nyolcvanas évek közepére többé-kevésbé viszonylagossá/látszólagossá vált, természetesen szükség volt a politikai viszonyok átrendeződésére, a szórványos ellenzéki szerveződések kialakulására, a nyilvánosság többszintűvé válására is. A nyilvánosság szabad működésének akadályai végül az 1989–1990-es rendszerváltozás során szűntek meg.

■ Generációk a történelemben és a társadalomban^{*}

Generációs politikai attitűdök és részvételi minták történeti-szociológiai megközelítésben¹

(Társszerző: Róbert Péter)

Érdekes és fontos kérdés, hogy a szociológiában és a társadalomtörténetben miként, mire, hogyan használható a generáció fogalma,² milyen társadalmi magyarázó erőt, szerepet tulajdonítanak a különböző szempontok szerint beazonosított generációknak, generációs csoportoknak? Valóban lehetséges-e politikai-társadalmi értelemben szervező, befolyásoló szerepet, hatást tulajdonítani a – részben – generációs alapon kialakuló csoportoknak a közelmúlt/jelenkor Magyarországon? Voltak-e, vannak-e közös és elválasztó pontjai a különböző politikai generációknak? Mennyiben figyelhető meg folytonosság és megszakítottság a generációk szocializációs mechanizmusaiban, mentalitásában? A generációs közösség, az összetartozás vagy éppen a generációból történő kiszakadás mennyiben és hogyan befolyásolta a politikai viselkedést, az egyes társadalmi csoportok politikai magatartását és annak változásait? Tanulmányunk első részében ezeket a kérdéseket igyekszünk legalább részlegesen megválaszolni. Tisztában vagyunk azzal, hogy a kérdések még hosszan sorolhatók lennének, s az is nyilvánvaló, hogy megfelelő, részletekre is kiterjedő empirikus kutatások hiányában itt és most elsősorban a releváns kutatási kérdések, szempontok, kiindulási pontok megfogalmazására és csak részleges megválaszolására vállalkozhatunk.

* Köszönettel tartozom Róbert Péternek, aki társszerzőmként hozzájárult a tanulmány újraközléséhez.

¹ Köszönetet mondunk a tanulmány korábbi változatához fűzött észrevételekért a kutatócsoport tagjainak, A. Gergely Andrásnak alapos írásos véleményéért külön is. A generációs koncepció kialakításában a szerzőkön kívül részt vett Antalóczy Tímea és Szabó Andrea. A tanulmányban szereplő empirikus adatok hazai felvétele az OTKA támogatásával valósult meg, legfrissebben az NN 101921 számú pályázat keretében.

² A generációval kapcsolatos fogalmi kérdések áttekintését lásd Kiss Balázs – Szabó Andrea: Konfliktus, generáció, identitás. *Politikatudományi Szemle* (22) 2013/4, 97–115.

Tanulmányunk második felében – esettanulmány jelleggel – arra teszünk kísérletet, hogy a kialakított elméleti alapokra támaszkodva, illetve a hazai történeti-szociológiai háttér figyelembevételével, valamint a jelenleg elérhető adatfelvételekre támaszkodva ténylegesen definiáljuk azokat a generációkat, amelyek esetében empirikusan is megpróbálunk megvizsgálni egy-egy konkrét politikai viselkedés és politikai véleménykérdést. Az empirikus elemzés fogalmi keretét alkotja a klasszikusnak nevezhető *élethossziglani szocializáció* elmélete, ami többek között azt feltételezi, hogy valakinek a viselkedését, illetve attitűdjeit befolyásolják a fiatalkori családi, illetve társadalmi-környezeti hatások, amelyet azután az életút és az öregedés folyamán szerzett, (adott esetben elszenvedett) történelmi és társadalmi tapasztalatok módosíthatnak, megváltoztatva a későbbi, felnőttkori viselkedést vagy véleményeket.³ Egy további fontos fogalom a *kohorszgeneráció*, amelynek alkalmazásától azt reméljük, hogy a jól ismert és *A demográfiai öregedés politikatudománya felé* című blokk⁴ (Szabó Andrea és Kiss Balázs) bevezető tanulmányában tárgyalt mannheimi generációs elmélet, valamint az empirikus szociológiai kutatásokban alkalmazott kohorsz megközelítés⁵ közelebb hozható egymáshoz, és segíti az egyszerre történeti generációs szemléletű és empirikus indíttatású elemzés megvalósítását.

(Politikai) generációk múltja és jelene Magyarországon

Generációs csoportosítási lehetőségek társadalomtörténeti szemszögből

Ha végiggondoljuk az elmúlt 80–100 év magyar történelmét, akkor jól látható, hogy van relevanciája a társadalmi-politikai kérdések generációs elvre épülő magyarázatának. Minden különösebb erőltetés és erőlködés nélkül megtalálhatók és többé-kevésbé pontosan meghatározhatók olyan csoportok a jelenkor és a közelmúlt magyar társadalmában, amelyek fontos szerepet játszottak a társadal-

³ Becker, Howard S. – Strauss, Anselm (1956): Careers, Personality and Adult Socialisation. *American Journal of Sociology* (Vol. 62.) 1956/3, 253–263.; Becker, Howard S.: Personal Change in Adult Life. *Sociometry* (Vol. 27.) 1964/1, 40–53.; Brim, Orville, G. (1966): Socialization through the Life Cycle. In: *Socialization after Childhood: Two Essays*. Szerk. Brim, Orville G. – Wheeler, Stanton. Wiley, New York, 1966. 1–49.

⁴ A demográfiai öregedés politikatudománya felé című összeállítás a *Politikatudományi Szemle* 22 évfolyamának, 2013/4. számában, a 93–187. oldalon jelent meg.

⁵ Ryder, Norman B. (1965): The Cohort as a Concept in the Study of Social Change. *American Sociological Review* (Vol. 30.) 1965/6, 843–861.

mi, gazdasági és politikai folyamatokban, s ezen túlmenően azonos generáció tagjaiként határozták meg önmagukat, illetve a társadalmi megítélés szerint is egy generációt, generációs csoportot alkottak. Az nyilvánvalóan vizsgálat tárgyává tehető/teendő, hogy a generáció mennyire tényszerű (ön)reprezentáció, mennyiben öndefiníció vagy éppen utólagos – belső vagy éppen külső – konstrukció? Ennek eldöntéséhez éppenséggel segítséget adhat, ha sikerül kimutatnunk létező generációs politikai viselkedési vagy gondolkodási mintákat.

Az is jól látható, hogy az utóbbi időben a társadalomtörténeti kutatásokban is felértékelődött a generációnak a szerepe – részben analitikus, részben leíró fogalomként. 2007-ben *Generációk a történelemben*⁶ címmel, közel félszáz előadó részvételével rendeztek konferenciát a kérdésről. 2009-ben jelent meg Horváth Sándor *Kádár gyermekei* című könyve, amelyben a szerző a hatvanas évekbeli ifjúsági lázadások példáján gyakorlatilag az 1956 utáni generációváltás kérdéseit elemezte.⁷ A határterületeken mozgó kutatások közül pedig mindenképpen kiemelt figyelmet érdemel Szapu Magdolna munkássága, aki *A zűrkorszak gyermekei* című monográfiájában vizsgálta és foglalta össze a kilencvenes évek és az ezredforduló ifjúsági csoportkultúráinak jellegzetességeit.⁸ Legutóbb pedig történeti és szociológiai szempontok figyelembevételével Szalai Erzsébet, valamint a Szabó Andrea és Kern Tamás szerzőpáros vetette fel a generációváltás, illetve generációkialakulás lehetőségét.⁹

A generáció több vonatkozásban is képezheti társadalomtörténeti elemzések tárgyát. Az *első lehetőség* a generációs ellentétek, az ifjúsági lázadások, a szemlélet-, életmód- és mentalitásváltások kérdésének, szerepének a vizsgálata. A társadalmi, politikai, gazdasági folyamatokban egyaránt szerepe volt/van/lehet az életkoruknál fogva természetes módon általában konzervatívabb szemléletű, mentalitású, hagyományosabb módon gondolkodó, viselkedő idősök, és az újító, „forradalmár” fiatalok összeütközésének. Kérdés persze, hogy az idősebb generációk által – korábban – kialakított társadalmi szokások, társadalmi me-

⁶ A konferencia előadásai 2008-ban hasonló címmel kötetben is megjelentek: (2008): *Generációk a történelemben*. Szerk. Gyáni Gábor – Láczy Magdolna. Hajnal István Kör – Nyíregyházi Főiskola Nyíregyháza, 2008.

⁷ Horváth Sándor: *Kádár gyermekei – ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2009.

⁸ Szapu Magdolna: *A zűrkorszak gyermekei. Mai ifjúsági csoportkultúrák*. Századvég, Budapest, 2002.

⁹ Szalai Erzsébet: *Koordinátákon kívül. Fiatal felnőttek a mai Magyarországon*. Új Mandátum, Budapest, 2011.; Szabó Andrea – Kern Tamás: *A magyar fiatalok politikai aktivitása*. In: *Arctalan (?) nemzedék*. Szerk. Szabó Andrea – Bauer Béla. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, Budapest, 2011.

chanizmusok milyen és mennyiben elfogadható vagy éppen ellenkezőleg, elutasítandó integrációs kereteket és lehetőségeket biztosítanak a fiataloknak? Szintén fontos, hogy a fiatalok lázadása, szembefordulása mennyiben szolgálja a belépő fiatal generáció helykeresését, önkifejezését, identitásának kialakítását, milyen konszenzusokban, konfliktusokban, önértelmezésekben ment/megy ez végbe? Ugyancsak történelem- és társadalomformáló szerepe van az egyes generációk életmódjának, az abban megfigyelhető folytonosságnak és megszakítottságnak. Ez utóbbiak gyakran generációs konfliktusokat is magukban hordoznak, s nem hagyható figyelmen kívül a társadalmi tértől, időtől, helytől, életkortól meghatározott mentalitás sem a generációs tényezők között.

A második megközelítési szempont a nemzedékváltások társadalomtörténete lehet. Itt utalni kell és lehet a különböző helyzetű önállók, gazdálkodók, vagyosak csoportjaira, a materiális és szellemi-kulturális javak átörökítésére vagy éppen annak elmaradására, ami időről időre előtérbe állítja az értékrend, a társadalmi normák és a szocializáció (s ezen keresztül a társadalmi és politikai változások) kérdéseit. Ide kapcsolódik a kulturális nemzedékváltás problematikája is, hiszen a kultúrában, a szellemi és tudományos életben a generációs tagoltság, az elkülönülés és összetartozás szándékának és tényének demonstrálása többnyire az alkotói lét velejárója. A művészet- és művelődéstörténet mindig is természetesebb módon használta a generáció/nemzedék (vagy korszak) fogalmát, mint a hagyományos történetírás vagy éppen a társadalomtörténet, többek között azért, mert a művészeti stílus és kifejezésváltások meglehetősen közvetlenül kötődnek a színre lépő vagy éppen háttérbe szoruló alkotói csoportosulásokhoz.

A harmadik szempont, amit történeti-szociológiai összefüggésében érdemes vizsgálni, az az öregség, öregedés mint társadalmi, kulturális, szociális, gazdasági és nem utolsósorban egyre nagyobb súlyúvá váló politikai probléma.¹⁰

Az nyilvánvalóan igen érdekes, hogy az öregedés mikor csak „kérdés”, s mikor „probléma”? Kinek kérdés és kinek konfliktus? Mikor időszerű/tematizált és mikor korszakformáló politikai kihívás? Mindezek azonban olyan messzire vezető kérdések, amelyek részletes megválaszolása szétfeszítené a jelen tanulmány kereteit. Az öregedés problémakörének történeti, szociológiai és politikatudományi vizsgálatát – az idős korosztályok számbeli növekedésén túl – az ezzel járó társa-

¹⁰ Ez a kérdés nem szorul különösebb magyarázatra, hiszen a jelenkori Európában és Magyarországon egyaránt jól látható, tartós demográfiai folyamat a társadalmak előregedése, ami olyan társadalmi, gazdasági következményekkel jár, olyan kihívásokat jelent, amelyekkel a politikai erőknek, eliteknek taktikai és stratégiai szempontból egyaránt szembe kell nézni.

dalmi *mentalitás- és magatartásváltozások* teszik fölöttébb aktuálissá. Az empirikus elemzés keretében éppenséggel annak bemutatásával (is) megpróbálkozunk, hogy miként módosulnak az öregedés során az attitűdök, illetve a politikai részvétel. A generációs kérdés társadalmi,¹¹ gazdasági és politikai jelentősége mellett az *időkezelés* egyik sajátos formájaként is értelmezhető, amit empirikusan is vizsgálunk majd. Ebben az esetben alapvetően arról van szó, hogyan próbáljuk meg a társadalmi változások egymásutániségát valamiféle generációs szempont segítségével jobban megérthetővé, értelmezhetővé, értelmezhetőbbé tenni.

Tovább lépve a politikai generációk körülhatárolása felé, elsőként érdemes röviden összefoglalni¹² a generációs szerveződés elemeit, vagyis azt, milyen politikai élmények határozták meg a nemzedéki szocializációt, milyen értékek átörökítése, vagy éppen az átörökítés hiánya befolyásolta az egyes generációk politikai beállítódását? Kézenfekvő megoldásnak tűnik, hogy valamilyen értelemben traumákat jelentő történelmi eseményeket, gondolkodást és viselkedést alapvetően befolyásoló élményeket, tapasztalatokat és a hosszabb, történelmi periódusokat próbáljunk meg kiemelni szocializációs eseményként. Ilyen máig ható, a nemzettudatot eleven tényezőként általában befolyásoló élménynek, vonatkoztatási pontnak lehet tekinteni Trianont,¹³ amihez részben minden politikai generációnak lehet/van valamilyen viszonya napjainkban is. A részletes generációs felosztásban általunk empirikusan meghatározott legidősebb, hetven feletti generáció neveltetésében a Trianonhoz való viszonyulás mindennapos élmény volt. A fiatalabb, a szocialista korszakbeli generációk esetében viszont évtizedeken keresztül ennek az ellenkezője, az elhallgatás volt általában jellemző. (Nagy kérdés, hogy a családon belüli beszélgetésekben ez, más történelmi tabukhoz hasonlóan, mennyire került elő 1989 előtt.) A második, kétségtelen – társadalmi súlyát tekintve napjainkban egyre mérséklődő – szocializációs élmény a Horthy-korszak volt, a maga tekin-

¹¹ Nyilván lehetséges alapvetően a demográfiai szempontok szerint, a megélt életidők, születési nemzedékek, kohorszok alapján is meghatározni a generációkat, ahogyan ezt a demográfiai kutatások meg is teszik (Lásd *Demográfiai portré, 2012.* Szerk. Őri Péter – Spéder Zsolt. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2012.) Ám ezeknek a demográfiai szempontok szerint kialakított generációknak a társítása a történelmi-szociológiai értelemben vett generációkat formáló szocializációs élményekkel, társadalmi tapasztalatokkal meglehetősen esetleges, ezért ettől most eltekintünk.

¹² Mindaz, amit itt megfogalmazunk, számos vonatkozásban hipotetikus jellegű, a generációs események, élmények szocializációs hatását a kutatás során tervezett empirikus kutatások keretében lehet majd behatóbban vizsgálni és értelmezni.

¹³ A kérdéshez lásd L. Nagy Zsuzsa: Trianon a magyar társadalom tudatában. *Századvég* (30) 1987/3, 5–25.

télyuralmi jellegével, keresztény-nemzeti kurzusideológiájával, markáns antibolsevizmusával és változó erősségű antiszemitizmusával. Ezen a perióduson belül ki kell emelni e korszak utolsó szakaszát a zsidótörvényekkel és a holokauszttal, valamint a második világháborús részvétellel, a hadifogság, a ki- és áttelepítések, a malenkij robot, az antihorthysta identifikációk tapasztalataival. Ezek mindegyike meghatároz(hat)ta az esemény, élmény által érintett generációk, generációs csoportok szocializációját és gondolkodását, politikai magatartását, előbb a trauma elszenvedése, átélése miatt, majd a későbbiekben a feldolgozás, a kényszerű elfojtás, az események évtizedes tabusítása okán is. Őket reprezentálja az általunk kialakított, részletes generációs tipológia 2. csoportja. A következő két tömeges traumatikus tapasztalást az 1947–1949 közötti kommunista hatalomátvétel és a diktatúra kiépülése, valamint az 1956-os forradalom, illetve az azt követő szeszélyesen szisztematikus megtorlás jelenthette. Nyilván egészen más volt mindennek az észlelése a hatalom sáncain belül és kívül lévők számára. Gyakorlatilag egy évtizeden belül három olyan esemény zajlott le, ami mind az akkori felnőtt, politikaképes generációk, mind a fiatal generációk társadalmi magatartását, szocializációját meghatározó módon befolyásol(hat)ta. Rájuk utal részletes generációs térképünk 3. és 4. csoportja. (A családi, mikrotársadalmi keretek között nyilván ekkor is volt vagy lehetett adott generáció számára biztatóbb perspektívát ébresztő szocializációs értéknorma is.) Ennek a folyamatnak a lezárását jelentette az erőszakos kollektivizálás, ami szintén milliók társadalmi tapasztalata volt. Másfajta, jellegénél fogva nem elsősorban traumatikus, hanem inkább társadalmi magatartást formáló élményt jelentett a hatvanas évek, a beatkorszak és 1968, hiszen ez az ún. „nagy generáció” eszmélésének időszaka, a „nagyon másként, mint apáink, de a politikai korlátokat nem vagy csak óvatosan feszegetve” szemlélet jegyében zajlott. Itt elsősorban életszemlélet-beli és életmódbeli váltásról volt szó, ami egybeesett a korabeli magyar társadalmi viszonyokat meghatározó, civilizációs infrastruktúra-viszonyok javulásával.¹⁴ Olyan események ezek, amelyek az általunk meghatározott „középső” generációk tagjait, köztük az explicit „nagy generáció”-t fiatalabb korban, a korábbi generációk tagjait pedig idősebb korban „érték el”.

A politikai generációk formálódása szempontjából még három esemény, periódus kínálkozhat kiemelésre. Az első a konszolidált Kádár-korszak a hetvenes években, ami sokak számára lényegében akkor zárult le véglegesen, amikor Lengyelországban kitört a szocialista rendszer válsága, és színre lépett a Szo-

¹⁴ A kérdéshez lásd legújabban: Gyarmati György: A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal. *Korunk* (24) 2013/10, 77–90.

lidaritás. Mindez azt jelentette, hogy az akkor időtlennek tűnő, belátható vég nélkül létező Kádár-korszak is visszazökkent a történelmi jelen időbe, a lengyel események pedig – a sikertelenség ellenére is – a rendszerváltoztatás lehetőségét hozták elérhetőbb közelségbe. Természetesen azok számára, akik ezt belátták, megélték, irigyelték, remélték, azok számára viszont nem, akik a rendszer hasznélvezői, a generációs státuszfelség védői voltak. A részletes generációs felosztásban ez a kádári válságeneráció is szerepel. A második maga a rendszerváltás, amely megnyitotta a szabadság megtapasztalásának és a demokratikus újraszocializálódásnak a lehetőségét, és „kitermelte” a rendszerváltó (elit) generációt.¹⁵ S végül, de nem utolsósorban új, olykor a demokratikus értékeket megkérdőjelező szocializációs eseménysorozat volt a kétezres évek első felében kibontakozott magyar belpolitikai hidegháború, ami egyrészt többé-kevésbé hitkérdésévé tette a politikai meggyőződést, másrészt olyan politikai-ideológiai törésvonalakat alakított ki és tett tartósan jelen lévővé a magyar társadalomban, amelyek markánsan befolyásolták a belépő fiatal generációk szocializációját, generációs szerveződését.¹⁶ Ezt a típust az általunk meghatározott utolsó két generáció, a transzformációs és a posztiszocialista képviseli.

Az empirikus adatok szintjén is realitással bíró (politikai) generációs csoportosítás, ami az életkor, életesemény párhuzamos, pontosabban egymásra vetített, időben egymásra épülő megközelítésében különíti el a nemzedékeket, az 1. és a 2. táblázatban szerepel. Az 1. táblázat bal oldalán, a részletes csoportosítás foglalja össze az előbbi bekezdésekben részletesen bemutatott társadalmi, politikai, történelmi generációs jellemzőket. Ennek a generációs térképnek a „sűrített” formája látszik az 1. táblázat jobb oldali részében; döntően ezt az összevontabb felosztást használjuk majd az adatszerű empirikus elemzésben, a tanulmány második részében.

Az összevonás lényegében az 1949 előtti generációkra vonatkozik, amelyek történelmi nézőpontból jobban különböznek, semmint azt adatainkkal le tudjuk képezni. A 2. táblázat a történelmi idő változásának kontextusába helyezi az egyes generációkat, amelyeket egy fiatalkori (14 éves) szocializációs hatás ért egy adott időszakban (a 2. táblázat első, bal oldali oszlopa), majd ezek a generációk további folyamatos felnőttkori szocializáción esnek át, ahogy a táblázatban balról jobbra haladva „öregszenek”.

¹⁵ Miután empirikus felvételek rendszerint csak a különböző elitzsegmensekről állnak rendelkezésre, az egyes generációk elitjeiről nem készültek ilyenek, ezért ezt a szempontot az empirikus elemzésben nem lehetett érvényesíteni.

¹⁶ Szabó A. – Kern T.: A magyar fiatalok politikai aktivitása, i. m.

1. táblázat. *Generációs térképek*

Részletes generációs térkép	Összevont generációs felosztás
1945 előtt: a Horthy-korszakban szocializálódtak	–1949: preszocialista generáció: 1949 előtt szocializálódtak
1939–1945: háborús időszak alatt szocializálódtak	
1945–1948: a „fényes szelek” generációja	
1949–1962: a hosszú ötvenes években szocializálódtak	1949–1962: a hosszú ötvenes években szocializálódott generáció
1963–1979: a kádári konszolidáció időszakában szocializálódtak (benn a „nagy generáció” és a technokrata generáció)	1963–1979: a kádári konszolidáció idején szocializálódott generáció
1980–1989: a Kádár-korszak válságának generációja	1980–1989: a Kádár-korszak válságának idején szocializálódott generáció
1990–1995: a transzformációs válság generációja	1990–1995: a transzformációs válság idején szocializálódott generáció
1996-tól napjainkig: poszt-szocialista generáció	1996-tól napjainkig: a poszt-szocializmus időszakában szocializálódott generáció

2. táblázat. *Generációs tagolódás az egyéni idő, a történeti idő és a szocializáció szerint*

Történeti idő	–1949	1949–1962	1963–1989	1990–1995	1996–
	„fényes szelek”, világháború, Horthy-korszak	a hosszú ötvenes évek	a kádári konszolidáció, majd válsága	a transzformációs válság	a poszt-szocializmus
Egyéni idő	Generációk öregedése				
<i>Fiatal:</i> 1983–1997 <i>fiatal</i> <i>középkorú</i> 1963–1981 <i>középkorú:</i> 1948–1962				fiatalkori szocializáció	
			családi, fiatalkori szocializáció	felnőttkori szocializáció	
<i>idős</i> –1947	családi, fiatalkori – elsődleges szocializáció		későbbi, felnőttkori – másodlagos szocializáció		

Úgy gondoljuk, hogy az 1. és 2. táblázatban szereplő generációs és szocializációs csoportok egyrészt jól mutatják a csoportszerveződési folyamatok összetettségét és sajátosságait, másrészt a különböző generációk markáns jelenlétét és időbeli egymásra épülését a magyar társadalomban. Ebben az értelemben a két táblázat a további generációs kutatások kiindulópontjaként is funkcionál, illetve szándékunk szerint betöltheti egy kiindulópont szerepét az ilyen elemzésekben.

Az azonos szocializációs környezettel jellemezhető politikai generációkon¹⁷ belül nyilvánvalóan számolni kell az adott generáció elitjével, deklasszáltjaival, marginalizáltjaival is. 1989 előtt a kommunista párt különböző elitgenerációit¹⁸ és az ellen-elitcsoportosulásokat érdemes számba venni. A kommunista párton belül a nyolcvanas évek elejétől állandóan napirenden volt a vezetői generációváltás kérdése, ami messze túlmutatott az elöregedő felső vezetés és Kádár János utódlásán. Megítélésünk szerint négy, markáns jellemzővel rendelkező, leírható, alapvetően generációs elitcsoport volt jelen, amelyek létszámukat és befolyásukat tekintve eltértek egymástól, de ugyancsak markáns különbségeket figyelhetünk meg ezen generációs elitcsoportok szocializációjában és önazonosságában, reprezentációjában.

Életkorban a legidősebb csoportot azok a „hivatásos forradalmárok” alkották, többnyire az első világháború előtt születettek, akik politikai tapasztalataikat vagy a hazai illegális, vagy a nemzetközi kommunista mozgalomban szerezték, majd 1944–1945 folyamán az immár legálissá vált kommunista párt vezetőivé váltak. A második csoportba „az újhítűek”, az 1945 és 1956 között kommunistává és pártvezetővé válók sorolhatók, akiknek nagyobb része 1930 előtt született, fiatalemberként lett a második világháború után a kommunista párt tagja, és villámkarriert befutva a párt vezetői közé emelkedett. Ők már csak „félmozgalmárok” és „félhivatalnokok”, egyik szocializációs térhez, folyamathoz sem kötődnek teljesen. A harmadik kommunista elitgenerációba a harmincas-negyvenes években születettek sorolhatók, akiknek lényegében már nincs köze a forradalmársághoz, iskolázottabbak, képzetebbek az előttük járó generációs elitcsoportoknál, a párt számukra elsősorban már nem mozgalom, hanem hivatal, e csoport tagjai „hivatásos káderek – hivatalnok káderek”. A negyedik csoportba a fiatal, rendszerint 1950 után született, a szocialista korszakban szocializálódott, a politikai rendszernek az intézményi ranglétráját végigjáró, rendszerint felsőfokú végzettséggel

¹⁷ Tisztában vagyunk azzal, hogy a kulturális és a gazdasági folyamatok nem választhatóak el a politikától, ám ezekre az összefüggésekre itt és most csak utalni tudunk.

¹⁸ Ezekről, illetve a kommunista párton belüli politikai küzdelmekről a legplasztikusabb elemzéseket kortársként Szabó Miklós készítette a *Beszélőben*. Lásd *Beszélő összkiadás I–III*. AB–Beszélő, Budapest, 1992.

rendelkező, a politikai pályát általában tudatosan választó „*hatalom-technikusok/technokraták*” tartoznak, akiknek aztán a végjáték során jelentős szerepük volt a rendszerváltásban, és az azt követő posztkommunista átmenet éveiben is.

A hatalmi ellittel szemben időről időre kialakultak ellen-elitcsoportok, amelyek szerveződésében változó mértékben ugyan, de kimutatható a generációs tényezők szerepe is. Másként fogalmazva, az éppen hatalmi pozícióban levő generációs elitnek egyik része ellenzéki helyzetből próbálta meg érvényesíteni álláspontját. Ezek közül a legfontosabb az 1945–1947 közötti polgári ellenzék, az 1956-osok csoportja és a késő Kádár-kor kulturálisból politikáivá váló ellenzék. Ez utóbbi ellen-elithez sok szálon kötődik a rendszerváltó generáció, aminek részecsoportjait a reformképes technokratát, a történelmi zárvány-elit, valamint a Kádár-korszak válságának generációját megjelenítő fiatal elitcsoport alkotta.

Az elmúlt húsz év során a politikai eliten belül csak fokozatos és korlátozott generációs váltás volt megfigyelhető. A meghatározó posztok a rendszerváltó elitgeneráció(k)hoz sorolhatók birtokában vannak, ők határozták meg az elmúlt egy-két évtizedben a politikai elit szocializációs mechanizmusait, magartatás- és viselkedéskultúráját.¹⁹ Az utódgeneráció(k) tagjai számára életpálya a hivatásos politikusság. Nagy kérdés, hogy a 2010-es választás értelmezhető-e, értékelhető-e valamiféle részleges generációs elitváltásként? Elitgeneráció vagy egy generáció elitje-e a Jobbik, az LMP, a Kuruc.info és a Critical Mass szerveződéseihez kapcsolódók csoportja?²⁰

Nem tartozik ugyan szorosan a politikai generációk kérdéséhez, de éppen a magyar elitre is jellemző a multipozicionalitás, a gazdasági és a politikai elit hagyományos összefonódása, valamint a gazdasági elit különböző korszakokban egyaránt megfigyelhető politikai kötődése. Politikaformáló/befolyásoló szerepe okán érdemes legalább felsorolás jellegű rövid kitérőt tenni a gazdasági elitgenerációkra is. Elsősorban Lengyel György elemzése²¹ nyomán haladva meg kell említeni,

¹⁹ A kérdést újabban igen részletesen elemzi: Kovács Imre: *Elitek a válság korában: Magyarországi elit, kisebbségi elit*. MTA Politikatudományi Intézet – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Argumentum, Budapest, 2011.

²⁰ A kérdéstről részletes elemzés olvasható, friss kutatási eredmények alapján: *Racionálisan lázadó hallgatók, 2012. Apátia – Radikalizmus – Posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében I.* Szerk. Szabó Andrea, Belvedere Meridionale, Szeged, 2012., illetve fontos kutatást folytat a témában Feischmidt Margit, lásd Feischmidt Margit: *Kulturális vagy politikai fordulat? Fiatalok viszonyulása a szélsőjobbaldali politikához és a nacionalizmus új formáihoz. Fókuszcsoporthoz interjúk alapján.* 2013. Kézirat.

²¹ Lengyel György: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében.* Magvető, Budapest, 1989.

hogy a 20. század harmincas és negyvenes éveiben a magyar gazdasági eliten belül domináns volt az örökösök generációja, akik iskolázott, képzett, rendszerint nagypolgári, nagyvállalkozó családok tagjaiként, egyfajta családi örökségként vették át az adott vállalat, vállalatcsoport vezetését, értékrendjét, normáit. Őket a negyvenes évek végén lezajlott államosítások során a 4–6 elemi végzett munkásigazgatók generációja váltotta, az ő esetükben a politikai elkötelezettség és a feltétlen lojalitás felülírta a szakértelmet. A munkásigazgatókat a hatvanas évek végétől fokozatosan felváltotta a képzett szakértelmiségiekből álló kádernedvezettek generációja, akik a vállalati szféra mellett a közéletben és a kommunista párton belül is egyre markánsabb csoportként jelentek meg. A nyolcvanas évek első felében lépett színre az újraalapítók csoportja, az általuk alapított vállalkozások vezetését pedig éppen napjainkban veszik át a konszolidáló örökösök nemzedékének tagjai. A köztes, részben generációs alapon is szerveződő gazdasági elitcsoportot a rendszerváltás után színre lépett új vállalkozók közül kiemelkedők jelentik.

A generációk kialakulását befolyásoló szocializációs folyamatok és feltételek

A generációs osztályozási lehetőségek áttekintését követően érdemes a teljesség igénye nélkül, legalább vázlatosan összefoglalni az egyes generációk szocializációjában, társadalmi tapasztalatszerzésében szerepet játszó tényezőket, amelyek egyben az 1. és 2. táblázatban szereplő felosztás alapját is adják. Az elmúlt száz év során a rendkívül gyorsan ismétlődő rendszerváltozások nagyon erős adaptálódási kényszereket okoztak, mind a különböző politikai generációk, mind a generációs elitek tagjainak gyorsan kellett alkalmazkodni a radikálisan megváltozó politikai, társadalmi és gazdasági környezethez. Mindez az adaptálódás mellett állandósította a részleges vagy teljes újraszocializálódási kényszert, befolyásolta az értékek, a mentalitás, a gondolkodásmód átörökítését, s így az egyes generációk politikai magatartására is nagy hatással volt.

Az egyes időszakok kivételével állandósuló bizonytalanságban társadalmi csoportonként különböző módon és nyilván eltérő mértékben megváltozott a család és a nevelés szocializációs szerepe, különösen a huszadik század második felében vált általánossá a kettős nevelés, eltérő magán és intézményi értékkövetítés. Az értékkülönbségek, a hivatalos ideológiai elvárások magától értetődő módon hatással voltak a társadalmi magatartásformákra, a viselkedéskultúrára, az erkölcs szerepére és értelmezésére, s mindez túlmutatott a természetes generációs különbségeken. Itt és most csak utalunk arra, hogy a vallásosság és elvi-

lágiasodás terén is igen jellegzetes generációs, korcsoportonkénti különbségek figyelhetők meg, ami részben természetes, részben pedig a politikai és ideológiai feltételrendszer által kiváltott folyamatok következménye.

Szintén fontos szerephez jutottak a szocializációban a kulturális élmények, amelyek generációs szervezőereje alig-alig kérdőjelezhető meg, gondolunk itt elsősorban a beatkorszakra, a hippy mozgalomra, a különböző ifjúsági szubkultúrákra (csövesek, punkok, digók, skinheadek) és az underground kezdeményezésekre, mozgalmakra. További érdekes és átgondolásra érdemes vizsgálati szempont lehet a technikai fejlődés generációs szerepe, a generációs nyelvhasználat csoportszervező ereje éppen úgy, mint a digitális világban megfigyelhető, a virtuális térben történő eligazodás képességeinek, lehetőségeinek egyenlőtlenégeiből (is) adódó generációs különbségek problémája.

Végezetül még egy alapvető fontosságú kérdést, elemzési szempontot emelünk ki, nevezetesen azt, milyen szerepet játszott/játszik a demokratikus értékek megtapasztalásának, elsajátításának hiánya, töredékessége az egyes, napjainkban jelenlévő politikai generációk társadalmi viselkedésében, magatartásában. A mai magyar társadalom elbizonytalanodását miként tartósít(hat)ja a jelen politikai (elit)generációinak demokráciadeficitje? Vagy másként fogalmazva: milyen társadalmi következményekkel jár az, ha egy, a hatalmat birtokló elitgeneráció nem demokratikus normák szerint szocializálódik? Képes-e ténylegesen a demokratikus mintaadásra és normakövetésre?

Empirikus eredmények

Az elemzés keretei

Az időbeli változások vizsgálata esetében három szintet próbálunk meg elkülöníteni. Ezek az életkor és annak változása, vagyis az öregedés; a történeti változások, ún. periódushatások; és az eltérő kohorszhoz (generációhoz) való tartozásból adódó különbségek.²² A háromféle hatás esetünkben vonatkozatható

²² Ez a különbségtétel az időbeli változás háromféle hatásmechanizmusa között a szakirodalomban mint APC (age-period-cohort)-modell jelenik meg. A megközelítésnek elsődlegesen nem társadalomtudományi, hanem demográfiai gyökerei vannak, és Wilhem Lexis (1837–1914) német demográfus nevéhez köthető (Lexis, Wilhem: *Einleitung in die Theorie der Bevölkerungsstatistik*. Karl J. Trübner, Strassburg, 1875.; Uő: La représentation graphique de la mortalité au moyen des points mortuaires. *Annales de démographie interna-*

a bevezetőben említett élethossziglani szocializáció folyamatára. Ennek során azt feltételezzük, hogy a generációk közötti szocializációs különbségek *három időbeli tényezőre* vezethetők vissza. Először arra, hogy valakit születésénél fogva milyen történeti hatások értek abban a (politikai) szocializációs szempontból legfogékonyabb korszakban, amikor fiatal (14 év körüli) volt. Másodszor arra, hogy megint csak születésénél fogva milyen csoport, kohorsz, generáció tagja, s ebből következően melyek azok a jellemző kollektív, csoportszintű élmények, tapasztalatok, amelyek hatással vannak viselkedésük vagy attitűdjeik alakulására. Ezzel kapcsolatban szükséges utalni arra, hogy a kohorsz-elemzésre vonatkozó irodalomban direkt módon kevésbé van jelen az elvárás, hogy a csoportszintű kognitív jelenségek a tagokban tudatosuljanak is. Az ebben rejlő ellentmondás áthidalására lehet alkalmas a kohorsz-generáció fogalma, amelyet Kiss és Szabó,²³ illetve Kraniauskiene²⁴ is tárgyal, amennyiben lehetőséget ad a tudatosság mértékéből adódó fokozati különbségek kezelésére.²⁵ Harmadszor arra, hogy az emberek öregszenek, ennek során értékrendszerük, viselkedésük változik, a fiatalkori szocializációs hatások kiegészülnek, módosulnak annak a szocializációs folyamatnak a során, amely élethossziglan tart, és tükrözi az életút eseményeit, tapasztalatait. Az öregedés folyamata nem mond ellent a generációs jellegnek,

tionale, Tome IV. 1880. 297–324.). Lényege, hogy a kutatási adatokat táblázatba foglalják, ahol „soronként” vizsgálják az adatokat (időbeli változás), „oszloponként” (kohorsz különbségek) és „átlósan” (az egyes kohorszba tartozó személyek öregedése időben). A módszer lehetőségeinek ismertetése, korlátainak megvitatása megjelenik a szakirodalomban az orvostudománytól (pl. Carstensen, Bendix: Age-Period-Cohort models for the Lexis diagram. *Statistics in Medicine*, Vol. 26., 2007. 3018–3045.), a szociológiáig (pl. Mayer, Karl Ulrich – Huinink, Johannes: Age, Period, and Cohort in the Study of the Life Course: A Comparison of Classical A-P-C-Analysis with Event History Analysis or Farewell to LEXIS? In: *Data Quality in Longitudinal Research*. Szerk. Magnusson, David – Bergman, Lars R. Cambridge University Press, Cambridge, 1990. 211–232.).

²³ Kiss B. – Szabó A.: Konfliktus, generáció, identitás, i. m.

²⁴ Kraniauskiene, Sigita: Generációk: a fogalom gyakorlati alkalmazása. *Világosság* (48) 2007/7–8, 123–137.

²⁵ David I. Kertzer hívja fel a figyelmet arra, hogy a generáció és a kohorsz fogalmakat az empirikus kutatásokban a szerzők gyakran használják egymással kompatibilis módon. (Lásd Kertzer, David I.: Generation as a Sociological Problem. *Annual Review of Sociology*, Vol. 9., 1983. 125–149.) Erre tanulmányának *Generations as cohorts* című alfejezetében több példát is hoz. A kifejezetten politikatudományi „eseteknél” maradván (i. m. 129.), megtörténik, hogy egyetemi kohorszok baloldali politikai vonzódását vizsgálva a szerzők generációkról beszélnek, vagy hogy a „pártosság generációs modelljét” a választók születési évvel meghatározott kohorszaival operacionalizálják.

mivel a generáció nem „stabil” abban az értelemben, hogy ne öregedne. Inkább arról van szó, hogy az öregedésnek is lehetnek generációs specifikumai.

Az empirikus vizsgálat meghatározott típusú adatokat kíván. De nem csak arról van szó, hogy számunkra fontos kérdések szerepeljenek az adatbázisban. Ez csak szükséges, de nem elégséges követelmény, miután az elemzés során az időbeli hatásmechanizmusok elkülönítése nem valósítható meg a legtöbb adatbázis esetében, amelyek ún. keresztmetszeti felvételeken alapulnak.²⁶ Az ilyen adatokban elkülöníthetők a különböző életkorú emberek (korcsoportok, kohorszok), és a közöttük levő különbségek is vizsgálhatók, de nem tudjuk eldönteni például, hogy egy fiatalabb és idősebb személy közötti különbség mennyiben fakad eltérő életkorukból és mennyiben eltérő szocializációjukból. A kutatás számára az ideális adatbázis longitudinális jellegű, ahol ugyanazokat a személyeket kérdezik meg, előbb fiatalabb, majd idősebb korukban. Az ilyen adatok ritkák, de bizonyos mértékig helyettesíthetők, ha ugyanazok a kérdések ugyanolyan formában megismételve szerepelnek egymást követő empirikus adatfelvételekben, amelyek kellően hosszú időtávot fednek le, amely alatt az időbeli változások vizsgálata lehet érdekes.

Elemzésünkhöz két adatbázist használunk. A politikai viselkedés kérdését a European Social Survey (ESS) kutatás keretében, 2002 és 2012 közötti hat felvétel adatain vizsgáljuk. A politikai véleménykérdéshez pedig az International Social Survey Project (ISSP) kutatás keretében megvalósított Társadalmi egyenlőtlenség (Social Inequality) modult használjuk, ahol az adatfelvételekre négy időpontban került sor: 1987, 1992, 1999 és 2009. Az ESS-adatok esetében összességében 9800 főről, az ISSP-adatok esetében pedig 6000 főről áll rendelkezésre adat. A minták az adott időpontokban a 15 éven felüli (ESS), illetve a 18 éven felüli (ISSP) népességet reprezentálják nemek, életkori csoportok, iskolai végzettség, településtípus szerint. A két adatbázisban kijelöltük azokat a személyeket, akik az 1., illetve a 2. táblázatokban definiált generációkhoz tartoznak, s akik esetében azonos ifjúkori politikai szocializációt feltételezünk. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy az adott generációba tartozónak tekintettük azokat, akik 14 évesek voltak a generációhoz társított történeti periódusban. A 3. táblázat mutatja a generációk százalékos megoszlását az egyes időpontokban.

A két adatbázis használatának vannak előnyei és hátrányai. Az idősebb generációkat egyre csökkenő arányban lehet megfigyelni, tagjaik fokozatosan

²⁶ A keresztmetszeti adatgyűjtés egy adott időpontra, illetve a megkérdezett személyekre abban az időpontban jellemző tulajdonságaira (társadalmi helyzetére, viselkedésére, értékeire) vonatkozik, mintegy pillanatfelvétel a vizsgált társadalmi problémáról.

„kihálnak” az adatfelvételi mintákból. A fiatalabb generációk ezzel ellentétesen, fokozódó arányban „tűnnek fel” a kutatás „megfigyelési ablakában”. Mindez inkább jellemzi az ISSP-adatokat, amelyek több mint 20 évet fognak át; itt például a transzformációs válság vagy a poszt szocialista generáció tagjai még nem láthatók 1987-ben vagy 1992-ben.²⁷ A probléma kisebb az ESS-adatok esetében, amelyek viszont csak 10 évet fednek le, s ezért ezen az adatbázison az öregedési hatás vizsgálata érdemben nem is valósítható meg.

3. táblázat. Szocializációs generációk megoszlása az egyes adatfelvételek esetében (%)

Generációk (amikor valaki 14 éves volt)	Adatfelvételi évek									
	ISSP				ESS					
	1987	1992	1999	2009	2002	2004	2006	2008	2010	2012
preszocialista (–1948)	34,8	29,7	19,1	7,0	14,4	11,8	15,7	9,8	7,8	4,9
a hosszú öt- venes évek (1949–1962)	24,9	22,8	20,7	17,0	21,6	18,8	24,8	17,9	16,8	16,1
a kádári kon- szolidáció (1963–1979)	33,8	32,5	30,1	29,1	29,4	31,1	26,0	27,9	29,0	28,1
a Kádár-kor- szak válsága (1980–1989)	6,5	15,0	20,1	22,7	16,4	17,0	15,8	16,8	17,6	19,5
a transzfor- mációs válság (1990–1995)	-	-	10,0	10,9	12,2	12,4	11,2	12,3	13,7	12,3
poszt szocialis- ta (1996–2005)	-	-	-	13,3	5,9	9,0	6,5	15,3	15,1	19,1
Összesen (N)	100,0 (2606)	100,0 (1236)	100,0 (1207)	100,0 (1009)	100,0 (1685)	100,0 (1497)	100,0 (1503)	100,0 (1544)	100,0 (1561)	100,0 (2014)

Az elemzés céljára kiválasztott politikai viselkedés kérdése a legutóbbi országgyűlési változásokra vonatkozik, és így hangzik az ESS-felvételben:

²⁷ A megfigyelési ablak (*observation window*) kijelölése időben történik, 1910 és 2005 között. A legrégebbi adatfelvétel (1987) legidősebb évjáratú kérdeztette 1896-ban született, 91 éves volt az adatgyűjtéskor, és 1910-ben volt 14 éves. Az általunk még elemezhető legfiatalabb kérdeztettek, akik a 2009-es utolsó adatfelvétel idején 18 évesek voltak, 1991-ben születtek és 2005-ben voltak 14 évesek.

*Manapság különböző okokból sokan nem mennek el szavazni. Ön szavazott a legutóbbi XX év XX havi országgyűlési választásokon?*²⁸

A kérdésre igenlő vagy tagadó választ lehetett adni, illetve külön kóddal szerepelt a nem tudja, a választ megtagadó, vagy a nem szavazhatott válasz.²⁹

A politikai véleménykérdés társadalmi csoportok közötti konfliktusra kérdez rá, a társadalmi csoportokat anyagi helyzetük, illetve munkájuk alapján különböztetve meg.

Minden országban vannak különbségek, sőt ellentétek (konfliktusok) a különböző társadalmi csoportok között. Ön szerint Magyarországon milyen erősek az ellentétek...

1. ...a szegények és a gazdagok között?

2. ...a vezetők és a munkások között?

A válaszlehetőségek ez utóbbi két kérdés esetében: nagyon erősek, erősek, nem nagyon erősek, nincsenek ellentétek. A választási részvételre, illetve a társadalmi csoportok közti konfliktusra vonatkozó kérdések megfogalmazása szó szerint azonos volt az ESS-, illetve az ISSP-felvételekben.

Bár ezek a kérdések esetlegesnek, sőt ötletszerűnek tűnhetnek, valójában mind a két, elemzésre kiválasztott téma jól indokolható. Mondhatnánk, hogy a választási részvételre vonatkozó kérdés talán nem kíván különösebb magyarázatot, hiszen a politikai viselkedéskutatások egyik leggyakoribb változója, de a tanulmány nézőpontjából fontosnak ítélve megemlítjük, hogy az *Electoral Studies* című folyóirat 2012-ben *Generational differences in electoral behaviour* címmel jelentetett meg különszámot.³⁰ A konfliktusra vonatkozó kérdés esetében pedig

²⁸ Az ESS-felvételekre mindig az adott év őszi-téli hónapjaiban kerül sor. A 2002. és 2004. évi kérdés így a 2002. évi választásokra, a 2006-os és a 2008-as kérdés a 2006. évi választásokra, a 2010-es és 2012-es kérdés a 2010. évi választásokra vonatkozott. Megjegyezzük, hogy a választási részvételre vonatkozó adatok minden országban (Magyarországon is) túlbecsültek; a valóságos részvételi aránynál többen emlékeznek úgy, hogy szavaztak (Lásd Hadjar, Andreas – Beck, Michael: Who does not participate in elections in Europe and why is this? *European Societies*, Vol. 12., 2010/4, 521–542.). Ugyanakkor nincs tendenciózus torzítás abban, hogy a kérdés a pár hónappal korábbi választásra (2002, 2006, 2010) vonatkozik, vagy a két és fél évvel korábbi választásra (2004, 2008, 2012).

²⁹ Ez utóbbi kategória a mintában szereplő 15–17 év közötti kérdezettek miatt került be. A választási részvétel vizsgálata természetesen a 18 év feletti válaszolók mintáján történt, a mintában szereplő 15–17 év közötti kérdezetteket, a választ megtagadókat, illetve a nem tudja választ adókat nem vettük figyelembe.

³⁰ Az egyszerűen *Editorial* címen jegyzett bevezetőben a téma alapos generációs szempontú szakirodalmi áttekintése olvasható, ezt itt terjedelmi okokból nem tudjuk részleteiben ismertetni. (*Electoral Studies*, 2012, Vol. 31. 245–249.)

érdemes utalnunk arra, hogy Kiss és Szabó a generációs konfliktus két fajtáját különböztette meg elméletileg.³¹ Létezik *korosztályi* konfliktus, amelynek alapja döntően az életkori, ebből következően a mentalitásbeli különbség, illetve *kohorsz-generációs* konfliktus, ahol eltérő sorsok, élettapasztalatok, szocializáció áll a konfliktus mögött. Az általunk vizsgált empirikus kérdést a generációs konfliktusok utóbbi csoportjába soroljuk, tehát ezzel is a kohorsz-generációs szemléletmód érvényességét akarjuk egyfelől illusztrálni, másfelől erősíteni.

A generációs konfliktusokra vonatkozó elemzési megközelítések kapcsán Kiss és Szabó idézik³² a Jennings és Niemi (1981) által képviselt négyféle álláspontot. Az *élethossziglani tartósság* (lifelong persistence) tétele szerint a családi háttér és a gyerekkori szocializáció a döntő a politikai viselkedés, illetve az értékek és attitűdök szempontjából. Az *élethossziglani nyitottság* (lifelong openness) viszont inkább azokra a hatásokra való szocializációs nyitottságot hangsúlyozza, amely az életút során érik az embereket. Ennek a kettőnek a kombinációja az *életciklus* (life cycle) felfogás, és létezik végül a mannheimi *generációs modell* (generational model). Empirikus kutatásunk és az APC-modell ezek közül az *életciklus* felfogást képviseli. Eszerint az elemzés során, Lexis módszerét követve, három időbeli nézőpontot érvényesítünk. Megnézzük, először hogyan alakul a választási részvétel és a konfliktusok percepciójának időbeli változása (periódushatás). Másodszor azt vizsgáljuk meg, hogy milyen generációs különbségek mutatkoznak (kohorsz-generációs hatás) ezekben a véleményekben. Harmadszor azt elemezzük, hogy az egyes generációk tagjai esetében milyen változások mutatkoznak időben (öregedési hatás). Itt jelenik meg a családi, gyerekkori és az egész életen át tartó szocializáció együttes hatása. Az empirikus korlátok egyben itt érzékelhetők leginkább, hiszen a fiatal generációk még nem öregedtek meg, őket csak nagyon fiatalon tudjuk még vizsgálni az ISSP-adatokban; az ESS-adatokban pedig 10 év nem elégséges az öregedési hatás érdemi elemzésére.

Mielőtt a kutatási eredmények bemutatására térnénk, megjegyezzük, hogy sem a választási részvétel, sem a társadalmi konfliktus esetében nem állítunk fel sajátos kutatási hipotéziseket, amelyeket aztán igazolni vagy cáfolni kívánnánk. Célunk, mondhatni hipotézisünk csak annyi, hogy bizonyítsuk a kohorsz-generációs nézőpontú elemzési lehetőséget egy politikai részvételre, illetve egy politikai attitűdre vonatkozó kérdés esetében.

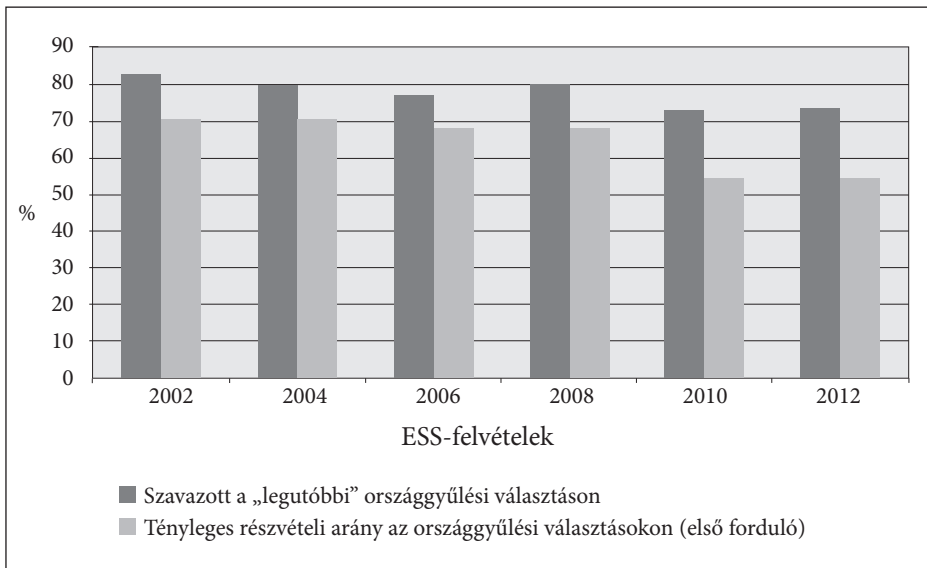
.....
 31 Kiss B. – Szabó A.: Konfliktus, generáció, identitás, i. m. 106.

32 Uo.

Kutatási eredmények

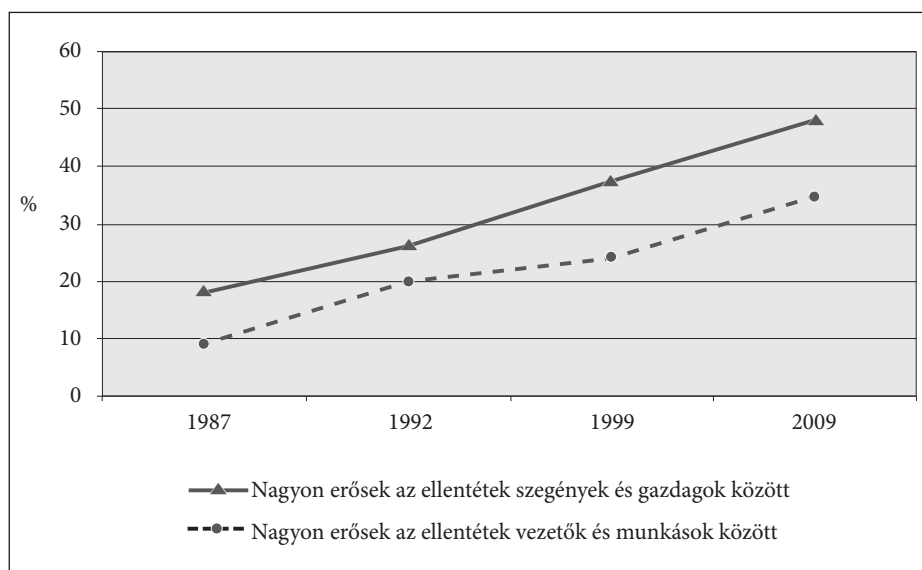
Periódus hatások

Az 1. ábra azt mutatja, hogyan alakult a választási részvétel az ESS kutatás bevallott adatai alapján. Emellett az első fordulás tényleges részvételi adatokat is közöljük. Miközben ez utóbbiak esetében az ezredfordulót követően a tendencia csökkenő, a lakossági „bevallás” alapján a részvétel 2002-ben a legmagasabb, de nem sokkal marad el ettől a 2004-es és a 2008-as mérés sem. A választáson való részvétel csökkenése az ESS 2010-es és 2012-es méréseiben már a bevallott adatokban is megjelenik.

1. ábra. Részvételi arány az országgyűlési választásokon (%)

Megjegyzés: A 6 időpontban mért választási részvétel és az időpontok összefüggése statisztikailag szignifikáns, Pearson-féle Chi-négyzet = 69,455; szabadságfok = 5; $p < 0.000$ szinten. Az egyes időpontokra vonatkozó részvételi arányt tekintve a 2002-ben és 2008-ban mért értékek szignifikánsan magasabbak, a 2010-ben és 2012-ben mért értékek szignifikánsan alacsonyabbak annál, ami a választási részvételnek az időtől független eloszlása lenne.

2. ábra. A társadalmi csoportok közti konfliktusra vonatkozó percepció (%)

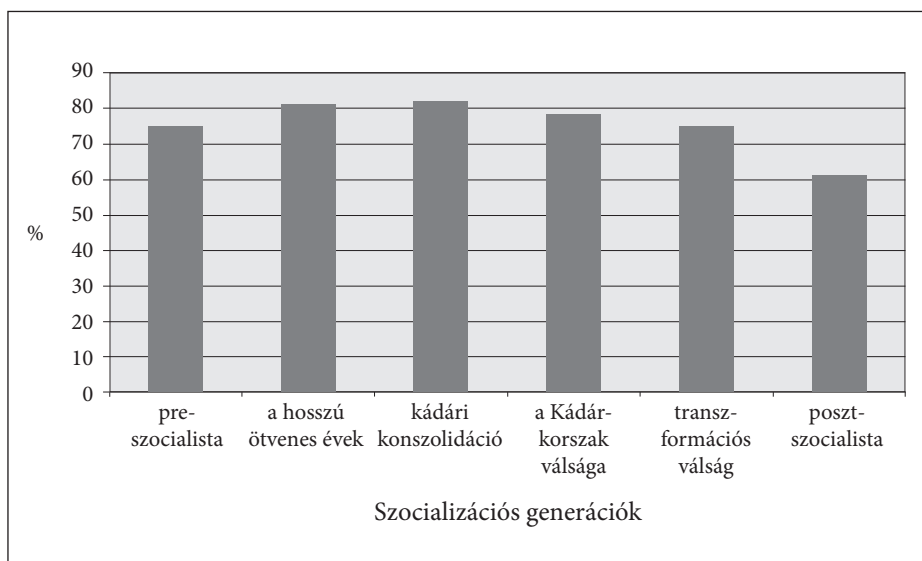
Megjegyzés: Az időbeli változás mértéke, az erős ellentétekre vonatkozó percepció növekedése a 4 időpontra vonatkozóan statisztikailag szignifikáns, $p < 0,000$ szinten.

A társadalmi csoportok közötti konfliktus tekintetében a 2. ábra szerint növekszik a magyar társadalomban azok aránya, akik erős ellentétet érzékelnek elsősorban a szegények és a gazdagok, s ennél abszolút mértékben kevésbé a vezetők és a munkások között. A szegények és gazdagok közötti erős konfliktusra vonatkozó vélemény aránya 1987-ben még 20% alatt van, 2009-ben már az 50%-ot közelíti. A vezetők és a munkások közötti erős ellentét 1987-ben még csak 10%-os vélemény, 2009-ben pedig már nagyjából minden harmadik megkérdezett ezzel a válaszlehetőséggel teljesen egyetért.

Kohorsz-generációs különbségek

A 3. ábrán szerepelnek a bevallott választási részvételre vonatkozó adatok generációs bontásban. A különbségek legalábbis a szélsőértékeket tekintve elég markánsak: a legmagasabb érték 81% (a kádári konszolidáció generációja),

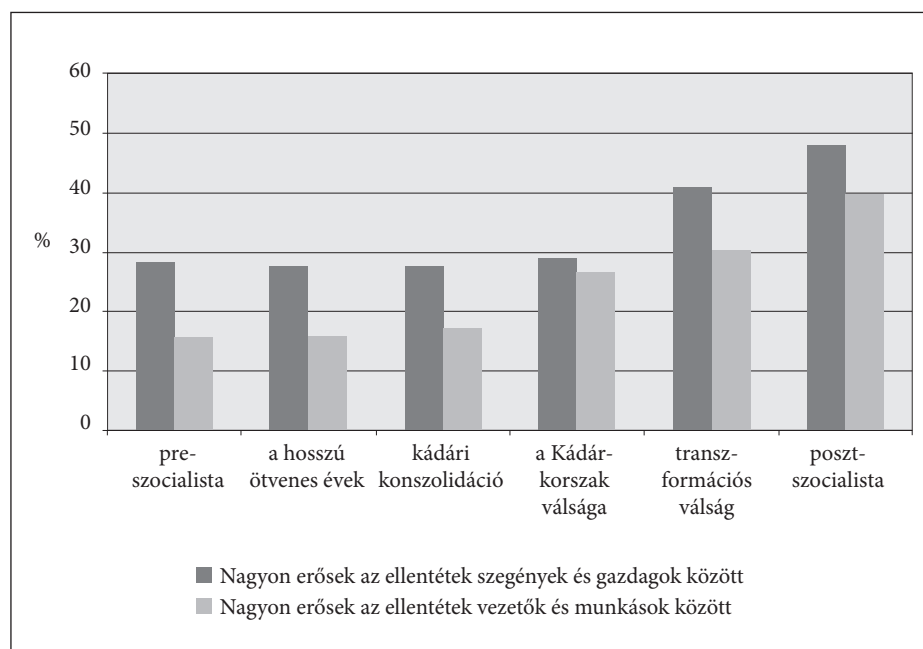
a legalacsonyabb érték 61% (a poszt-szocialista generáció). A kirajzolódó minta alapján a választási részvétel magasabbnak tűnik azokban a generációkban, amelynek tagjai az ötvenes években, majd a Kádár-korszakban nagyobb feyelemre szocializálódtak, s akiknek a választásokon való részvétel kötelező esemény volt. Hozzájuk képest alacsonyabb részvétel mutatkozik a preszocialista generációban, a transzformációs válság generációjában és főként a poszt-szocialista generációban. Ha ezeket az eredményeket hihetőnek minősítjük, ezzel azt is hisszük, hogy az ESS-adatokban meglévő felülbecslés nem tér el az egyes generációk esetében. Más szóval *nem* arról van szó, hogy az ötvenes évek és a Kádár-korszak generációinak tagjai konformistábbak, és a válaszaik nagyobb arányban „húznak felfelé” a politikai részvételt tekintve.

3. ábra. Generációs különbségek az országgyűlési választásokon való részvétel arányában (%)

Megjegyzés: A választási részvétel generációs különbségei statisztikailag szignifikánsak, Pearson-féle Chi-négyzet = 159.010; szabadságfok = 5; $p < 0.000$ szinten. Az egyes generációkra vonatkozóan a hosszú ötvenes évek és a kádári konszolidáció generációjánál a részvétel szignifikánsan magasabb, a transzformációs válság és a poszt-szocialista generációk esetében szignifikánsan alacsonyabb annál, mint a generációktól független eloszlás lenne.

A 4. ábrán szereplő, a társadalmi ellentétekre vonatkozó attitűdök esetében a szegények és gazdagok közötti erős konfliktusra vonatkozó percepció a két legfiatalabb generáció tagjainak az esetében erősebb. Míg ez a vélemény a korábbi generáció tagjai között 30% alatti, a legfiatalabb generációhoz tartozók majd fele nagyon erős jövedelmi különbségeket érzékel. Hasonló a tendencia a vezetők és munkások közötti erős ellentétekre vonatkozó vélemény esetében is. Az erre vonatkozó percepció a kádári konszolidáció generációjától kezdve folyamatosan növekszik és egyre nagyobb mértékű a fiatalabb generációk tagjai felé haladva; a poszt-szocialista generáció esetében már 40%.

4. ábra. Generációs különbségek a társadalmi csoportok közötti konfliktusra vonatkozó percepcióban (%)

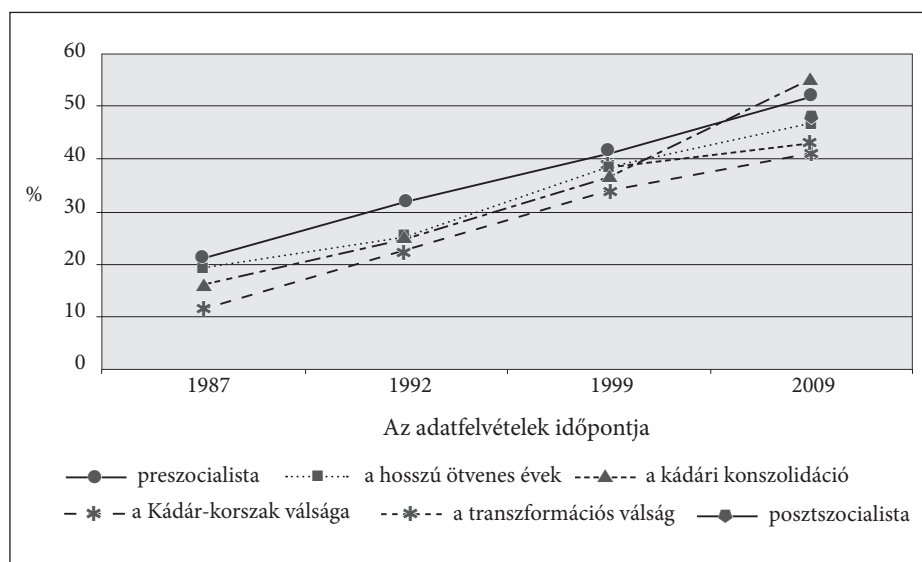
Megjegyzés: Az erős ellentétekre vonatkozó percepció különbségei a hat generációra vonatkozóan statisztikailag szignifikánsak, $p < 0,000$ szinten, mind a szegényekre és gazdagokra, mind a vezetőkre és munkásokra vonatkozó kérdések esetében.

Öregedési hatások

A periódushatások és a generációs hatások együtteseként értelmezhetők az öregedési hatások, amelyek elméletben azt mutatják meg, hogy az egyes generációk tagjainak viselkedése vagy attitűdjei hogyan változtak meg időben, ahogy idősödtek. Az erre vonatkozó eredmények a rendelkezésre álló adatok alapján nagyon korlátozottak. A választási részvételre vonatkozó ESS-adatok mindössze 10 évet fednek le, vagyis a politikai viselkedésben elképzelhető öregedési hatás érdemi vizsgálatára kevésbé alkalmasak. Egyfelől az idősebb, és hosszabb életpályát maguk mögött tudó generációk esetében ez az utóbbi 10 év olyan rövid „megfigyelési ablak” a saját életútjukon belül, amelynek alapján rájuk vonatkozóan nem lehet megbízható következtetést levonni, hiszen öregedésük jelentős részében őket nem figyeltük meg. A fiatalabb generációk esetében pedig ez alatt a 10 év alatt még nem igazán lehet öregedésről beszélni.

A társadalmi csoportok közötti konfliktusra vonatkozó ISSP-adatok esetében tudjuk tehát elvégezni az öregedési hatásokra vonatkozó elemzést; az eredmények az 5. és 6. ábrán láthatók. Mindkét ábrán hat generáció szerepel elkülönítve. A vízszintes tengelyen az adatfelvételi évek képezik le az idő múlását, 1987 és 2009 között. A generáció tagjai ebben az időszakban több mint 20 évet öregednek és a rájuk vonatkozó adat (az egyetértés mértéke azzal, hogy erősek a konfliktusok) egyre idősebb korokban jelenik meg. Ugyanakkor látható, hogy ez az állítás a hat generáció közül csak az első négyre áll fenn, mivel csak őket tudtuk minden időpontban megfigyelni. A rendszerváltás utáni generációk értelemszerűen még nem jelennek meg a két korábbi adatfelvételen (1987 és 1992); sőt a legfiatalabb generáció esetében csak egy időpontban van adatunk (2009). Ez egyben azt is jelenti, hogy a 2009-es (keresztmetszeti) adatok alapján van teljes képünk mindenkiről.

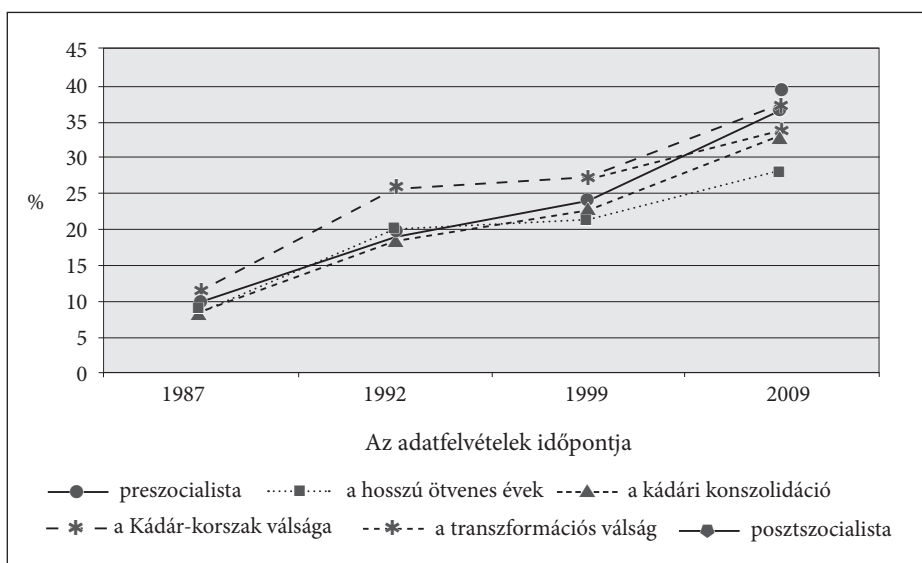
Az 5. ábra mutatja a véleményeket a szegények és gazdagok közötti erős ellentétre vonatkozóan. A generációs különbségek nem nagyok, de az 1999-es év kivételével minden időpontban jelentősek, és az öregedési profilok trendjei nagyjából egyenletes, szignifikánsan emelkedő irányba mutatnak.

5. ábra. Az ellentétek a szegények és gazdagok között nagyon erősek: teljesen egyetértők

Megjegyzés: Az időbeli változás mértéke, az erős ellentétekre vonatkozó percepció növekedése a 4 időpontra vonatkozóan statisztikailag szignifikáns, $p < 0,000$ szinten a négy idősebb generáció esetében, amelyeket mind a négy időpontban meg lehetett figyelni. A transzformációs válság generációja esetében az 1999 és 2009 évek közötti különbség statisztikailag nem szignifikáns. Az egyes időpontokat tekintve a generációk közötti különbségek az 1999-es év kivételével statisztikailag szignifikánsak.

Az ellentétek percepciójának növekedése a kádári konszolidáció generációjának esetében a legerősebb, ennek mértéke 1987 és 2009 között majd 40%, így 2009-ben náluk a legmagasabb (55%) azok aránya, akik szerint erősek az ellentétek a szegények és a gazdagok között. Tőlük ebben nem sokkal marad el a preszocialista generáció (52%). A transzformációs generációban relatíve alacsony (1999-ben 39%, 2009-ben 43%) azok hányada, akik erős ellentétet éreznek a szegények és a gazdagok között, de ez az attitűd a legkevésbé a Kádár-korszak válságának generációját jellemzi. Ennek oka lehet, hogy a késő kádári időszakban, a nyolcvanas években Magyarországon már megkezdődött a társadalmi és vagyoni polarizáció. Ennek a generációnak a tagjai ezért 1987-ben még csak kis mértékben (12%) érzékelnek erős ellentéteket a szegények és a gazdagok között. Ennek mértéke azonban náluk is 40%-ra emelkedik 2009-re. A legfiatalabb generáció esetében az arány (48%) nem lóg ki a sorból egyik irányban sem.

6. ábra. Az ellentétek a vezetők és munkások között nagyon erősek: teljesen egyetértők

Megjegyzés: Az időbeli változás mértéke, az erős ellentétekre vonatkozó percepció növekedése a 4 időpontra vonatkozóan statisztikailag szignifikáns, $p < 0,000$ szinten a négy idősebb generáció esetében, amelyeket mind a négy időpontban meg lehetett figyelni. A transzformációs válság generációja esetében az 1999 és 2009 évek közötti különbség statisztikailag nem szignifikáns. Az egyes időpontokat tekintve a generációk közötti különbségek statisztikailag nem szignifikánsak.

A vezetők és munkások közötti erős ellentétekre vonatkozó percepció generációs profiljai a 6. ábrán láthatók. Ebben a tekintetben 1987-ben még csekély különbség mutatkozik, de az eltérő mértékű növekedés eredményeként 2009-re több mint 10% különbség van a generációk között. Az általános növekvő tendencia mintegy „két lépcsőben” jelenik meg, előbb közvetlenül a rendszerváltozás időszakában, majd az ezredforduló után. A Kádár-korszak válságának generációja esetében mutatkozik a legmeredekebb, 16%-os emelkedés az 1987 és 1992 közötti rövid időben. A következő, 10%-os növekedés aztán 1999 és 2009 között van. Ebben a tízéves időszakban viszont a preszocialista generációban a legerősebb a növekedés, 13%. Érdekes módon a vezetők és munkások közötti legmagasabb ellentét érzetét a legfiatalabb generáció esetében mutatják a 2009-es adatok (39%). Azonban még ez a különbség sem mutatkozik statisztikailag jelentősnek, ami nem teszi lehetővé messzemenő következtetések

levonását. A vezetők és munkások közötti ellentét relatíve alacsony a hosszú 50-es évek generációjában, bár a növekedés összességében több mint 20 év alatt náluk is 20% körüli.

Összegzés

Tanulmányunkban kettős célkitűzést követtünk. Először az empirikus generációs elemzés hazai (társadalom)történeti megalapozását kívántuk elvégezni. Ebben az elméleti, történeti részben több ponton is bővebben és árnyaltabban foglalkoztunk a témával, utalva olyan aspektusokra is, amelyeket a rendelkezésre álló empirikus adatokon nem tudunk vizsgálni. Túl akartunk lépni azonban az adatjellegű korlátokon és mindenképpen fel akartuk hívni a figyelmet az árnyaltabb társadalomtörténeti jellemzők figyelembevételének fontosságára a generációs alapú kutatásban – legalábbis a kérdések megfogalmazásának szintjén. Másodszor megpróbáltunk statisztikailag, survey adatokon elvégezni egy generációs elemzést, definiálni magukat a történetileg körülhatárolt generációkat, illetve megvizsgálni, hogy a választási részvétel tekintetében, illetve egy kiválasztott politikai attitűd kérdése (társadalmi ellentétek percepciója) esetében sikerül-e értelmezhető különbségeket találni a történeti és individuális időben végbemenő változások alapján.

A statisztikai elemzésből egyfelől nyilvánvaló, hogy az elméletileg és történetileg meghatározott generációk empirikusan megragadhatók. Másfelől viszont lényeges döntések eredménye, ahogy ezek a kohorsz-generációk adatszerűen leképződnek. Ennek első lépése, hogy meghatározzuk azokat a társadalomtörténeti periódusokat, amelyekhez generációkat rendelünk. Gyakori eset, hogy a kutató ezután a születési évből kiindulva születési kohorszokkal dolgozik. Ebben a tanulmányban ehelyett inkább szocializációs generációkat alakítottunk ki, amelyeket a kérdezettek 14 éves életkora alapján képeztünk. Az így kialakított generációkkal kapcsolatban azonos politikai szocializációs mintázatokat feltételeztünk, egyrészt azon az alapon, hogy szocializációs szempontból fiatal korukban azonos történelmi körülmények között voltak, másrészt azon az alapon, hogy későbbi szocializációjuk során is az adott történelmi események azonos életkorban érték őket.

A tanulmány során elsősorban a generációs aspektus elméleti és empirikus kidolgozására helyeztünk nagy hangsúlyt. Ennek során a generációs különbségek időbeli alakulásának többoldalú vizsgálatára próbáltunk példát nyújtani, mind a

választási részvétel, mind pedig a kiválasztott véleménykérdések elemzése segítségével, s az eredményeket abból a szempontból néztük, hogy azokhoz mennyire rendelkezünk hozzá plauzibilis magyarázatok. Ilyen értelemben tanulmányunk egy első lépés, ahol megpróbáltunk elméleti, történeti és statisztikai szempontokat egyaránt érvényesíteni és hasznosítani. Emellett a generációs szempontú politikatudományi kutatások számára kívántunk történeti-szociológiai kereteket kialakítani, illetve egy esetleg követendő/követhető módszert bemutatni.

Az empirikus eredmények mellett az elméleti, szociológiai és társadalomtörténeti közelítések egyaránt azt mutatják, hogy a generációk társadalmi és politikai szerepe komplex módon értelmezhető, megragadható és továbbgondolásra érdemes kérdés, mind a közelmúlt, mind a jelenkor politikai és társadalmi változásainak elemzése, értelmezése és magyarázata során. A további elemzések értelemszerűen módszertani szempontból is meg kell haladják az itt alkalmazott, döntően leíró vizsgálatot, és többváltozós statisztikai módszerek alkalmazását kívánják majd meg.

■ Hétköznapi helyzetek

„Mosdunk, fürdünk, fogat mosunk...”

A tisztálkodási és a testápolási szokások változásainak néhány jellegzetessége 1945 után

A második világháborút követő évtizedek során alapvetően megváltozott Magyarországon a tisztálkodás rendje és a tisztaság fogalma. Ebben alapvető szerepet játszott a lakások komfortfokozatának emelkedése, ami az ötvenes és a hatvanas években még lassú volt. A vízvezetékekkel, fürdőszobával és WC-vel ellátott lakások számának és arányának növekedése a hatvanas-hetvenes évek fordulójától gyorsult fel. 1990-ben már a lakások több mint a négyötödében volt vezetékes víz és fürdőszoba, háromnegyedében pedig WC.

A lakások felszereltségének változása 1949–1990 között (százalékban)

Év	1949	1960	1970	1980	1990
<i>Felszereltség</i>					
Vezetékes víz	17,0	22,5	35,6	64,0	83,3
Vezetékes gáz	-	-	16,2	25,5	40,2
Közcsatornába bekötve	-	-	27,0	37,0	43,8
WC	12,6	16,	27,0	52,5	74,1
Fürdőszoba	10,1	17,5	31,6	59,7	81,2
Központi fűtés	-	-	9,0	19,1	41,2
Villanyal ellátott	46,0	73,8	91,7	98,1	99,0

Forrás: *Statisztikai évkönyvek*, 1960., 1970., 1980., 1990.

Komoly elmaradottság csak a csatornázottság, a szennyvízelvezetés terén volt és maradt. A statisztikai átlag mögött azonban igen jelentős területi különbségek húzódtak meg. A javulás ellenére az ellátottság a falvakban jóval alacsonyabb szintű volt, mint a nagyvárosokban és a fővárosban. 1970-ben például

Budapesten a lakások 56%-a már összkomfortos volt, a községekben viszont még mindössze csak 6,5%-a.

A fürdőszobák a könnyebb elérhetőségnek köszönhetően a rendszeres mosakodásra és tisztálkodásra fordított idő növekedett és természetes módon beépült a napi tevékenységszerkezetbe, rutincselekvéssé vált. Úgy, hogy ezzel párhuzamosan az előkészületek (vízhordás, vízmelegítés, fűtés) időigényessége csökkent.

A tisztálkodási szokásokat a városi háztartásokban a 20. század közepén alapvetően meghatározta a lakások folyóvízzel és fürdőszobával való ellátottsága, ami nemcsak településtípusonként, hanem társadalmi csoportonként is igen különböző volt. A negyvenes évek végén vezetékes víz és fürdőszoba a – fővárosi – középosztályi és nagypolgári családoknál volt a leggyakoribb, a kispolgári, munkás- és parasztcsaládoknál viszont ritkább.

A háztartási tanácsadók a negyvenes évek közepétől a mindennapos fürdést vagy a zuhanyzást szorgalmazták, mert ez „nem fényűzés, hanem a dolgozó ember munkateljesítményét fokozza azáltal, hogy edzi, felfrissíti testét.”¹ Társadalmi helyzettől függetlenül a napi tisztálkodás részét képezte a reggeli kéz- és arcmosás, esténként a felsőtestet érintő mosakodás és a lábmosás. A teljes tisztálkodásra általában heti egy alkalommal, szombaton vagy vasárnap került sor rendszerint még azokban a háztartásokban is, ahol volt fürdőszoba. Ez ekkor és még a következő évtizedben is megfelelt a tisztálkodással kapcsolatos társadalmi normáknak. A fürdőszoba nélküli lakásokban a hétvégi mosakodás hosszabb előkészületekkel – vízhozás, vízmelegítés – járt együtt. A *Nők Lapja* 1949-es évfolyamában a gyakori reggeli zuhanyzást javasolta, „ha nincs zuhany nagy mosdótál is jól használható, s a vizeskancsó pótolhatja a hiányzó zuhanyt.”²

Ahol nem volt fürdőszoba, ott a tisztálkodás tere rendszerint a konyha volt, s emellett változó gyakorisággal – általában hetente egyszer – sokan vették igénybe a különböző – városi – tisztasági fürdőket. Az ötvenes évek első felében azonban ezeket sem mindig lehetett könnyen használni. „A lakosság higiéniáját szolgáló fürdők működése nem minden esetben megfelelő, mert az épületek és a berendezések elhanyagoltak. A fürdők kapacitása nincs kihasználva, mert sok esetben szén- vagy vízhiánnyal küzdenek, pl. Békéscsabán, Kecskeméten, Cegléden. [...] Békéscsabán 1953. évben vízhiány miatt hetenként csak 3 napig volt

¹ Simon Blanka: *Házi mindentudó*. Atheneum, Budapest, 1946. 32.

² *Nők Lapja* (1) 1949/5, 8.

üzemben a fürdő, Kecskeméten pedig 1 hónapig nem működött.³ A fővárosi közfürdők 6726 állandó férőhelyét 1953 folyamán 5,3 millióan vették igénybe. Ez napi átlagra vetítve 215%-os kihasználtságot jelentett. A Központi Statisztikai Hivatal jelentése arra is utalt, hogy viszonylag alacsony a fürdők kapacitáskihasználtsága, aminek az az oka, hogy a lakosság a legtöbb településen csak a hét egy bizonyos napján vette igénybe ezt a tisztálkodási lehetőséget, ekkor torlódás alakult ki, más napokon viszont kevesen látogatták a fürdőket. A hétköznapi tisztálkodási gyakorlatában azonban csak a komfortos lakások számának lassú emelkedése hozott változást a következő évtizedek során.

A tisztálkodási szokások megváltoztatása érdekében időről időre propagandakampányok indultak, s az iskolai oktatás keretében is több-kevesebb rendszerességgel felhívták a figyelmet az alapvető tudnivalókra, s a háztartási tanácsadó könyvekben is általában külön fejezetet szenteltek ezeknek a kérdéseknek. „Az egészséges bőr és testápolás alapvető feltétele a test mindennapos lemosása. Fürdőkádba, ülőkádba vagy nagyméretű mosdótálba készítsünk melegvizet, álljunk bele, szappanozzuk be a bőrünket, és nyeles kefével vagy frottír mosdókesztyűvel dörzsöljük magunkat végig. (Ha kevés melegvíz áll rendelkezésünkre, akkor a kád, illetve az ülőkád mellé készítsünk melegvizet, és a kádba beleállva mosakodjunk ezzel a vízzel, szivaccsal vagy mosdókesztyűvel csorgatva magunkra a vizet. Ahol zuhanyzó van, a leghelyesebb a zuhany alatt tisztálkodni. Ahol nincs zuhany, ott jó szolgálatot tesz az öntözőkanna. De mindenképpen hűtsük le a törülközés előtt bőrünket, és utána gyorsan törülközzünk teljesen szárazra. [...] A naponta egyszer történő lemosás éppen elégséges. Ennél többször csak a kezünket, lábunkat, esetleg a hónaljunkat, nyakunkat mossuk meg, ha napközben újra bepiszkolódik, vagy erősen megizzad. Ha este mosdunk végig, akkor reggel csak mellig mosakodjunk meg a felfrissülés kedvéért. A mindennapos tisztálkodás további elengedhetetlen része: a fog- és szájápolás. Ezt nemcsak reggel, hanem este is el kell végeznünk. [...] A napi tisztálkodáshoz hozzátartozik a haj és a köröm ápolása is.”⁴

A paraszti társadalomban a mosakodás, hajmosás gyakoriságát magától értetődően a munka rendje is befolyásolta. Nyáron a mezei munkák nagyobb kosszal jártak, ilyenkor a teljes testet érintő tisztálkodás természetes napi igény

³ A KSH jelentése az 1953. évi város és községfejlesztésről. Budapest, 1954. augusztus 3. MOL. XXVI-D-8-g. 4.d.

⁴ Pataki Mária – Kelemen Zsuzsa – Molnár Anna: *Korszerű háztartás-kellemes otthon*. Minerva, Budapest, 1961. 85.

volt. Aratás, cséplés idején „a gabona toklásza és pora behatolva a ruha alá, igen kellemetlen csípős viszketést okoz a bőrön. Ilyenkor szokás a napon vizet melegíteni a teknőben vagy dézsában, elrejtőzve az istállóban, kamrában tetőtől talpig lemosakodni.”⁵ Tavasszal, ősszel és télen az ünnepi tisztálkodásra – a kéz- és arcmosáson túl nyak-, fül-, alkar-, esetenként lábmosásra és a tiszta alsóruházat váltására – rendszerint hetente egy alkalommal, szombaton este vagy vasárnap reggel került sor. A mosakodás általában külön erre a célra fenntartott nagy-lavórban vagy fa/fémteknőben zajlott. A reggeli kéz- és arcmosásra mindig sor került, az ébredés után azonban először a mindennapos reggeli munkát végezték el, s csak ezután mosakodtak és fésülködtek. Az idősebb generációk tagjai általában ritkábban és némileg felületesebben tisztálkodtak, mint a fiatalabbak. Kecelen „általában sötétben mosakodtak, a szemérem még az azonos neműek egymás előtti mosakodását is tiltotta. Asszonyok felsőtestét még a férjük sem láthatta, a házastársak sem mosakodtak egymás előtt. Még a kicsi gyerek előtt sem illett deréknál jobban levetkőzni. Asszonyok különösen a tisztulás időszaka alatt nagyon ügyeltek, nehogy a család férfi tagjai észrevegyenek valamit.”⁶

A falusi lányok és asszonyok kozmetikai szereket – arcfestéket, rúzszt – ek-kortájt még egyáltalán nem használtak, legfeljebb az illatos szappanokat kedvelték. Azt, aki „túlcicomázta” magát, a falu a szájára vette és általában rossz nőnek tartotta. „Újdivatú ruha van rajta, a frizurája magasított, lábán túsarkú cipő. A kapuban megáll egy pillanatra, riadozva kidugja a fejét, majd gyorsan visszakapja. Zsebkendőt kap elő a retikülből, letörli ajkáról a rúzszt, mert ismerős jön szembe az utca túlfeléről. Mindez pedig a több mint tízezer lakosú nagyköz-ségben, Kistelken történik, Kiss Eszter kozmetikusnő háza előtt. Péntek van, a heti vásár napja – ilyenkor sok az ismerős és megszólják az embert a kozmetikázásért. Pedig sokan járnak ide, az udvaron biciklisor. [...] Az első évben a legtöbben este jöttek, sötétedés után és a kozmetikus lelkére kötötték: meg ne tudja senki, hogy itt voltam!”⁷

A hagyományos fűtésű, szén- vagy fatüzelésű vas- és cserépkályhákkal felszerelt – városi – lakásokban a fürdőszoba hideg helyiség volt, csak akkor fűtöt-ték be, amikor használták, mert a fürdőszobakályha – ami rendszerint a vizet is melegítette – felfűtése időigényes munka volt. A családok heti időbeosztásában

⁵ Fél Edit–Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Balassi, Budapest, 1997. 334.

⁶ Gergely Katalin: Öltözködés és viselet. In: *Kecel története és néprajza*. Szerk. Bárh János. Kecel Nagyközségi Tanács, Kecel, 1984. 793–818. Kn. 809.

⁷ *Nők Lapja* (14) 1962/8, 9.

a szombat este volt a fürdés ideje. A befűtés után beüzemelték a vízmelegítőt, majd előkészítették a fürdéshez szükséges kellékeket, a szappant, a törölközőt, a tiszta ruhát. A családtagok egymás után fürödtek, a kicsi gyerekek gyakran együtt. Az sem volt ritka, hogy ugyanazt a fürdővizet egymás után többen használták, gyerekek, nők, férfiak sorrendben. A szombati fürdés volt általában a heti fehéreneműváltás napja is.

A hatvanas-hetvenes években a városokban az épülő lakások többsége – s ez kétségkívül a lakótelep-építések pozitív vonása volt – már magában foglalta a fürdőszobát és a WC-t. A panelházakban „valamennyi lakásra jellemző: az előszobában mennyezetig érő beépített szekrények vannak. A fürdőszoba, a WC a gyárban belsőleg teljesen készre szerelt, beépített berendezésű kabin. [...] A falat papírkárpit borítja, a konyhai és a fürdőszobai felületrészeket műanyag-csempézés. A mennyezetek fehér meszelésűek. A lakások távfűtésesek, s ehhez szervesen kapcsolódik az állandó központi melegvízellátás.”⁸

A fürdőszoba egyre szélesebb körben vált elérhetővé, a nyilvános tisztasági fürdők látogatottsága ezzel párhuzamosan fokozatosan mérséklődött. A központi fűtés elterjedése a nagy lakótelep-építések révén a hetvenes évekre alapvetően megváltoztatta a tisztálkodás rendjét, a fűtés hiánya, nehézkessége immár egyre kevésbé akadályozta a mosakodás napi tevékenységgé válását. Ez volt az az időszak, amikor mosakodás, fürdés, zuhanyozás hétvégi elfoglaltságból mindennapos tevékenységgé vált a legtöbb városi társadalmi csoportban.

Ezekben az években a mosakodáshoz használt kozmetikumok csúcsát az Opera Lux szappan jelentette, de ismert és kedvelt termékek voltak a Caola, a Lux, majd később az Amo szappanok. A különböző testápoló szerek használata a hetvenes évektől vált egyre népszerűbbé, a korszak hazai sztárterméke a Fabulon volt. A testápoláshoz használt szerek, kozmetikumok választéka fokozatosan bővült, az utazási lehetőséget kihasználva a magyar turisták is szép számmal hoztak be nyugat-európai termékeket. Igen kedvelt volt többek között a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától a Fa szappan. Sokan gyűjtötték a márkás szappanokat és a fürdőszobában „kiállítást rendeztek” ezekből. A hetvenes években már-már a „luxusigények” kielégítését szolgálta a napfényt pótló kvarclámpa. A férfiak között a tisztálkodással kapcsolatos elvárások és igények valamivel alacsonyabbak voltak és lassabban emelkedtek, mint a nők körében.

A munkahelyeken, nagyobb gyárakban, üzemekben a szociális ellátás részeként általában biztosították a minimális tisztálkodás lehetőségét. Ágazatonként

⁸
Lakáskultúra (5) 1970/6, 23.

eltérő ütemben fejlesztették az öltözőket, mosdókat, zuhanyzókat. Az ötvenes években gyakran problémákat, feszültségeket okozott ezek hiánya vagy elhanyagolt állapota. „A munkásszállásokra vonatkozó szociális normák kiemelt fontosságú területét képezték a fürdőhelyiségek. A rendezett tisztálkodási lehetőségek a munkásszállások fejlettségét jelképezték. A szakszervezeti propagandaanyagokban a szocializmus előtti idők elmaradott higiéniai körülményeit állították szembe a munkásszállásokéival: „Milyenek voltak a munkások szállásviszonyai a Horthy fasizmus alatt? Nem is beszélhetünk munkásszállásokról. Munkás-kaszárnyák, nyomortanyák voltak, vödörből, fazékból mosakodtak.”⁹ A ötvenes évek első felében a munkásság gyors létszámnövekedésével nem tartott lépést a szociális létesítmények fejlesztése. „Nézze meg elvtársnő a 'Lep-
ratelepet' – mondják –, majd mindjárt megérti, miért vagyunk elégedetlenek. 'Lepratelepek' nevezzük a női szállást [...] A női szállás a baraktelep legvégén van, talán harminc méterre a sertéshizlaldától. Így aztán érthető, hogy a legyek még most télvíz idején is csak úgy nyüzsögtek a szállás szobáiban. Három lépés hosszú, három lépés széles, köves padlójú helyiség – Berzsényi Valéria és Győri Mária szobája. Ebben a pici szobában áll két ágy egy szekrény, egy asztal és egy szék. Bizony nagyon sivár kis otthon ez! Sivár és hideg. [...] Itt van a mi összkomfortunk – mondja akasztófahumorról Bertók Vera, s egy bedőlt ajtajú házikót mutat, vagy harminc lépésre a 'lakóháztól'. – Ez meg itt a 'fürdőszobánk'. Mintegy hat méter hosszú, hat méter széles 'helyiség', tető nélkül – a közepén két zuhanyzóval. Kellemes 'fürdés' eshet itt, a szabad ég alatt – különösen télen.”¹⁰

A kommunista hatalom bázisának tekintett nagyipari üzemekben is gyakran lepusztult állapotban voltak az egészségügyi és szociális létesítmények. Valóban nehezen hihették el a „munkásalmok megvalósulását” például azok az ózdi kohászok, akik 1952–1953-ban rendre azt tapasztalták, hogy „az egészségügyi be-
rendezések (öltöző, mosdó) nagy része nem működik. A dolgozóknak 25%-a van ellátva öltözővel és mosdóval. [...] Az iparvasúti műhely gyárunknak legmocskosabb helye, és 320-an dolgoznak benne. Még csak egy rendes mosdó sincs, ahol mosakodni tudnának. Két vályú van, melyben egymás után kell mosakodni.”¹¹ Nem volt ritka az sem, hogy a mosdóval, WC-vel, villannyal hiányosan ellátott, vagy ezekkel egyáltalán nem rendelkező városi munkásszállásokon élők még az

⁹ „Munkásszállások vitavázlata”. SZKL, II.16. 1955.39.

¹⁰ *Nők Lapja* (5) 1953. november 19. 3–4. Zsigmondy Mária: Inotán egy panaszos levél nyomában.

¹¹ Varga László: *Az elhagyott tömeg 1950–1956*. Cserépfalvi – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1994. 77.

ágyban is váltották egymást. Az 1950-ben épült, állandó munkásszállást fenntartó Kőbányai Téglagyár a fürdési lehetőségeket nem biztosította: „Mosdásra rendelkezésre áll egy hideg mosdófülke, melynek felszerelése egy vályú, fölébe szerelt vízcsapokkal.”¹² Hasonló helyzetben voltak azok az építőipari munkások, akik a Népstadion építkezésén dolgoztak: „A 23 emberre eső 3 koszos lavórón kívül az udvar közepén deszkából, ajtók és fűtés nélküli tussoló is van. Ezt télen egyáltalán nem lehet használni, mert jéghideg, és meleg víz sincs benne.”¹³

A hatvanas-hetvenes években épített gyárak, gyáregységek nagyobb részében – különösen az élelmiszeriparban, a nehézipari üzemekben már többnyire megépítették a zuhanyzókat is. „Az 1959-es tervezési irányelvek ennél kedvezőbb feltételeket szabtak meg: 5 főre továbbra is egy mosdó volt az előírás, de 10 fő után egy zuhanyzót is kötelező volt kialakítani. A hatvanas évek közepén már heti kétszeri melegvízes fürdést kellett a vállalatoknak biztosítaniuk, és a melegvíz hőmérsékletére is vonatkoztak előírások: „A zuhanyozók és a mosdók a boiler mellett elhelyezett keverőedényből +35 °C hőfokú vizet nyerjenek.” A melegvíz mellett a fürdőhelyiségek hőmérsékletére is gondoltak a szociális normák megalkotói: a zuhanyzókat legalább 24 °C-ra kellett fűteni. A tervezési irányelvekben a mellékhelyiségek számát is szabályozták: 15 nőre egy WC, 20 férfira egy WC és egy vizelede, és 50 nőre egy „egészségügyi helyiség” volt az előírás.¹⁴

A hajviselet divatja időről időre változott. A fiatal férfi korosztályoknál a hosszú haj gyorsan népszerűvé vált, ami a hatvanas, de még a hetvenes évtizedben is gyakran váltotta ki az idősebbek rosszallását. A hatvanas évek elején nem ritkán a rendőrök vágatták le a fiúk hosszú haját. A városi férfiak többsége rövidre vágott haját hordott, a fodrászt hat-nyolchetente látogatta, a hajvágás, igazítás a hatvanas években 1,20-ba, néhány évvel később 2 forintba, majd 5–10 forintba került. A borotválkozás a napi tisztálkodás része volt, borostásan mutatkozni hosszú ideig egyetlen dolog volt, s az ápolatlanság benyomását keltette. A városi lányok és asszonyok számára a fodrászhoz járás – egy-kéthetente – nemcsak a hajápolás, hanem a társas élet sajátos alkalmát is jelentette, hiszen a fodrászhoz „mindenki járt,” s amíg elkészült a frizura, a hírek jöttek-mentek, cserélődtek. Ünnepi alkalmak előtt – szilveszter, farsang, húsvét – a hetvenes

¹² SZKL, II.16. 1952.17. Közli: Kohut Tamás: „A szálloda épület parkosítását rövidesen megkezdik”. *Munkásszállások és lakóik, 1948–1989*. Egyetemi Szakdolgozat kézirat. Budapest, 2007. SZKL, II.16. 1952.17.

¹³ SZKL, II.16. 1951.13. Idézi: Kohut T.: „A szálloda épület parkosítását...”, i. m. SZKL, II.16. 1951.13.

¹⁴ Kohut T.: „A szálloda épület parkosítását...”, i. m. 18.

évek elején gyakran a családok fiatal férfi tagjai „ültek sort” a fodrászatban. A hajviselet divatja is gyakran változott. A fiatal és középkorú nők körében a hatvanas-hetvenes évek fordulóján a gyakran póthaj segítségével kreált kontyviselet, valamint a miniszoknya divatjával együtt járó, tupírozott frizurák voltak nagyon népszerűek.

A hatvanas évek végén a csinos és ápoltság megjelenésnek a férfiak és a nők körében egyaránt csak a ruházati és kozmetikai áru kínálat szűkössége és a családi költségvetés teherbíró képessége szabott határokat. A divatossághoz, a jó megjelenéshez magától értetődően az ápoltság és a személyi higiénia is hozzátartozott. „Nem lehet igazán jól öltözött egy nő, ha ápolatlan. De ha öltözetéhez megfelelő arckikészítés és hajviselet is járul, még mutatósabbá válik külső megjelenése. Alapvetően fontos az ápoltság, melyet rendszeres tisztálkodással, dezodoráló (izzadásgátló és szagtalanító szerek) használatával, s a ruhák rendszeres mosásával érhetünk el.”¹⁵

A hetvenes évek első felében a falvakban élőknel a tisztálkodási szokások még továbbra sem változtak meg lényegesen, hiszen a legtöbb falusi házban – még az újonnan építettek jelentős részében is – ritka volt a vezetékes víz, alacsony volt a megépített és ezen belül is a működőképes fürdőszobák száma. Ez a helyzet csak a következő évtized során változott meg észrevehetően, mivel a lakások döntő többségét már működőképes fürdőszobával építették. A fiatalok körében a napi és heti mosakodási alkalmak száma megnőtt, az idősebbek viszont már ritkán változtattak korábban kialakult szokásaikon. A kozmetikai szerek (krémek, szappanok, dezodorok) használata is gyakoribbá vált, bár a rúzs, a szem- és arcfestékek alkalmazása a legtöbb helyen még ünnepi alkalmak során is sokáig ritkaságszámba ment.

A fertőző betegségek visszaszorulásában is jelentős szerepe volt annak, hogy a tisztálkodás gyakorisága nőtt, a testi higiénia színvonala javult az elmúlt fél évszázad során. E téren különösen fontos volt a vízöblítéses WC-k terjedése, bár a hetvenes évek végéig továbbra is jelentős különbségek voltak megfigyelhetők a városi és a falusi háztartások között. Az 1958–1959-ben négy Baranya megyei faluban – Berkesd, Ellend, Pekesd, Szilágy – végzett település-egészségügyi vizsgálat¹⁶ még azt mutatta, hogy a lakóházak kivétel nélkül régi épületek. Komoly egészségügyi problémát jelentett a szennyvízelvezetés és az árnyékszékek hiánya

¹⁵ Uresch Zsuzsa: *A korszerű divat*. MNOT – Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 165.

¹⁶ Kienle Ernő – Kun Lajos: Négy Baranya megyei község település-egészségügyi és morbiditási viszonyainak vizsgálata. *Egészségtudomány* (5) 1961/3, 209–221.

is. „Községeinkben a szemét, a trágya és az ürülék kezelése, elhelyezése higiénés szempontból megoldatlan. A háztartási szemetet általában az udvaron szét-szórják. Egyes esetekben a szemét végleges elhelyezése a lakástól ugyancsak nem messze fekvő trágyadombon történik. A trágya kezelése, illetve elhelyezése megoldatlan. Az istállókból, ólaktól kihordott trágyát szokványosan halomba gyűjtik össze. A csapadékvíz a trágyadombot állandóan átmossa, ezáltal a trágya is veszít értékéből, s a dombos területől lefolyó szennyvíz a gyakran hiányosan megépített kutak vizét szennyezi. A helyzetet még súlyosbítja, hogy a trágyadombra gyakran kerül emberi ürülék is. Az emberi ürülék elhelyezése ugyancsak megoldatlan kérdés. A lakóházak kb. 10%-ánál egyáltalán nincs árnyékszék, a meglévők pedig higiénés szempontok miatt nem megfelelőek. A felsorolt körülmények miatt a hulladék, a trágya és az ürülék a legyek számára könnyen hozzáférhető és a talajvíz szennyeződése is lehetséges. Az idővel bomlásnak indult trágya és ürülék a település számára levegőszennyeződést is jelent. Községeink ivóvízellátását főleg a lakóházak udvarán épített kutak szolgáltatják. Az ásott kutak többségükben kerek, illetve darus szerkezetűek. A szivattyús kutak többsége is a nem megfelelő aknafalazat, illetve a hiányos aknafedés miatt egészségügyi szempontból nem megfelelőek. A kutak a legtöbb helyen a gazdasági udvar mélypontján épültek, – így a magasabb fekvésű istálló és trágyadomb szennyvize a kút felé folyik. Sok helyen a kút az istálló vagy az ól közvetlen közelében van. A védőkörlet hiánya és a rossz szerkezet következtében a felszíni víznek a kutakba való becsurgása lehetséges.”¹⁷ A külterületi lakások még a falvak átlagánál is rosszabb helyzetben voltak. A vezetékes víz és a csatornázás hiánya alapvetően befolyásolta az életminőséget. Ezen a téren csak a hetvenes években kezdődtek érdemi változások. A lakások közműellátottságában meglehetősen nagy különbségek voltak megfigyelhetők a hatvanas évek végén, hiszen amíg Komárom megye községeiben a vízvezetékekkel ellátott lakások aránya 53% volt, addig Szabolcs-Szatmárban ugyanez a mutató 8%, Hajdú-Biharban mindössze 5% volt.

Az udvari árnyékszék a falusi háztartások mellett a régi építésű városi családi házakban, a többlakásos városi udvaros házakban használtak. Ezek többnyire deszkából ácsolt, egyszerű építmények voltak. Azokban a lakásokban, ahol nem volt WC, éjszaka éjjeli edényeket használtak, a falvakban, tanyákon élők pedig gyakran a ház körül, a trágyadombnál végezték el szükségleteiket. A régi építésű városi bérházakban rendszerint a hátsó lépcsőház környékén volt megtalálható a közös illemhely. A vízöblítéses WC a hatvanas-hetvenes években gyorsan terjedt,

.....
¹⁷ Uo.

de a csatornázottság alacsony szintje – a főváros külterületein, a vidéki városokban és különösen a falvakban – lassította a higiénias viszonyok javulását.

A tisztálkodás és a személyi higiénia területén a 20. század utolsó évtizede számos változást hozott. A tisztálkodás átlagos színvonalának emelkedése mellett a területi különbségek nem vagy csak mérsékelten csökkentek, a társadalmi csoportonkénti különbségek ezzel ellentétben növekedtek. Az elszegényedők csoportjai számára gyakran jelentett megoldhatatlan feladatot a víz- és gázzsám-lák kiegyenlítése, ami nyilván befolyásolta a tisztálkodási szokásokat is, a középrétegekhez és a jómódúakhoz tartozók között viszont gyorsan terjedt a két fürdőszobás lakásmodell. Az elit körében pedig már úgy módosult a lakberendezés, hogy a hálósobákhoz építettek fürdőszobákat is, ami gyakran három-négy ilyen helyiséget, esetenként ennél nagyobb fürdőszobaszámot is jelentett.

A tisztálkodás terén is megfigyelhető a társadalmi különbségek növekedése, ami elsősorban a fürdőszoba-használat gyakoriságában, az ellátottságban és a tisztálkodáshoz használt szerek minőségében vált érzékelhetővé.

■ Nők és a társadalom a 20. század második felében Magyarországon*

A magyar társadalom a 20. század második felében jelentős változásokon ment keresztül. Az átrendeződési folyamatok két időszakban voltak igen dinamikusak: először 1945 és 1970 között, majd a nyolcvanas évek utolsó harmadától az ezredfordulóig. Mindkét esetben egy-egy teljes körű, ám ellentétes előjelű rendszerváltás volt az átalakulás oka, amelyeket általános jelleggel sokan és sokféleképpen próbáltak meg értelmezni, a társadalmi nemek¹ szempontjaiból azonban ezt viszonylag ritkán tették meg. Jelen tanulmánnyal a család, a háztartás, a női szerepfelfogás elemzése révén az e téren mutatkozó hiányok mérsékléséhez (is) szeretnék hozzájárulni.

A demográfiai jellemzők²

A 20. század második felében a magyar társadalom nemek szerinti megoszlásában nem történt jelentős változás a korábbi időszakhoz képest. A húszas-harmincas években már meglévő nőtöbblet a háború következtében jelentősen nőtt, és a korszakban végig megmaradt, bár 1949 és 1970 között átmenetileg csökkent,

* A tanulmány a *Rubicon* folyóirat által 2009 áprilisában szervezett konferencián elhangzott előadás alapján készült.

¹ A társadalmi nemek kutatása, mint önálló részdiszciplína gyakorlatilag a 2000-es években honosodott meg Magyarországon. A Budapesti Corvinus egyetemen önálló kutatási centrum jött létre. A témakörhöz lásd – a teljesség igénye nélkül – többek között Pető Andrea és Hadas Miklós írásait.

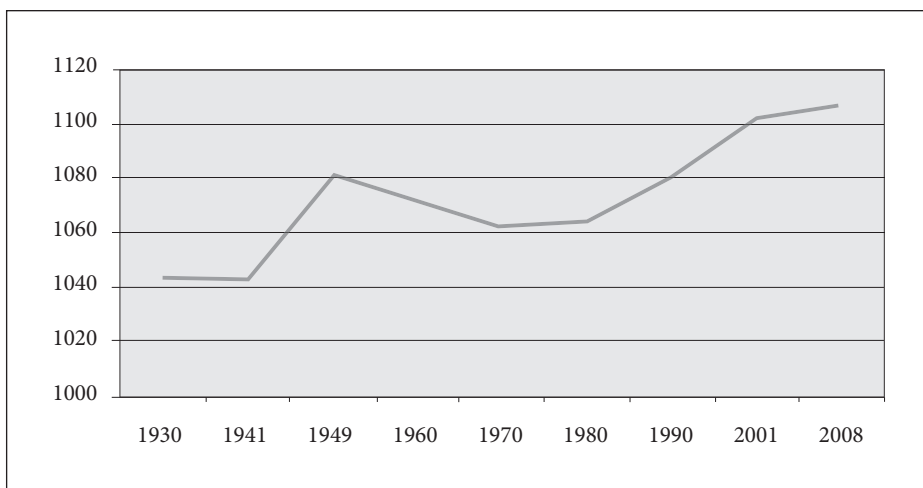
² A demográfiai és a foglalkozásszerkezeti változások összefoglalása során a KSH adataira és az ennek összegzésével készült *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében* (Osiris, Budapest, 2001.) című munkámra támaszkodtam.

a hetvenes évek elejétől ismét jelentősen növekedett. A negyvenes évek második felének nőtöbblete nyilvánvalóan a háborús események következménye, a hetvenes évektől ismét növekvő nőtöbbletet pedig elsősorban a férfiak rosszabb halálzási aránya, magasabb halandósága okozza.

1. táblázat. A népesség nemek szerinti aránya, 1930–2009

Év	1000 férfira jutó nők száma
1930	1044
1941	1 043
1949	1 081
1960	1 073
1970	1 063
1980	1 064
1990	1 081
1996	1 091
2001	1102
2009	1107

Forrás: A népszámlálások demográfiai adatai, *Magyar Statisztikai Évkönyv*

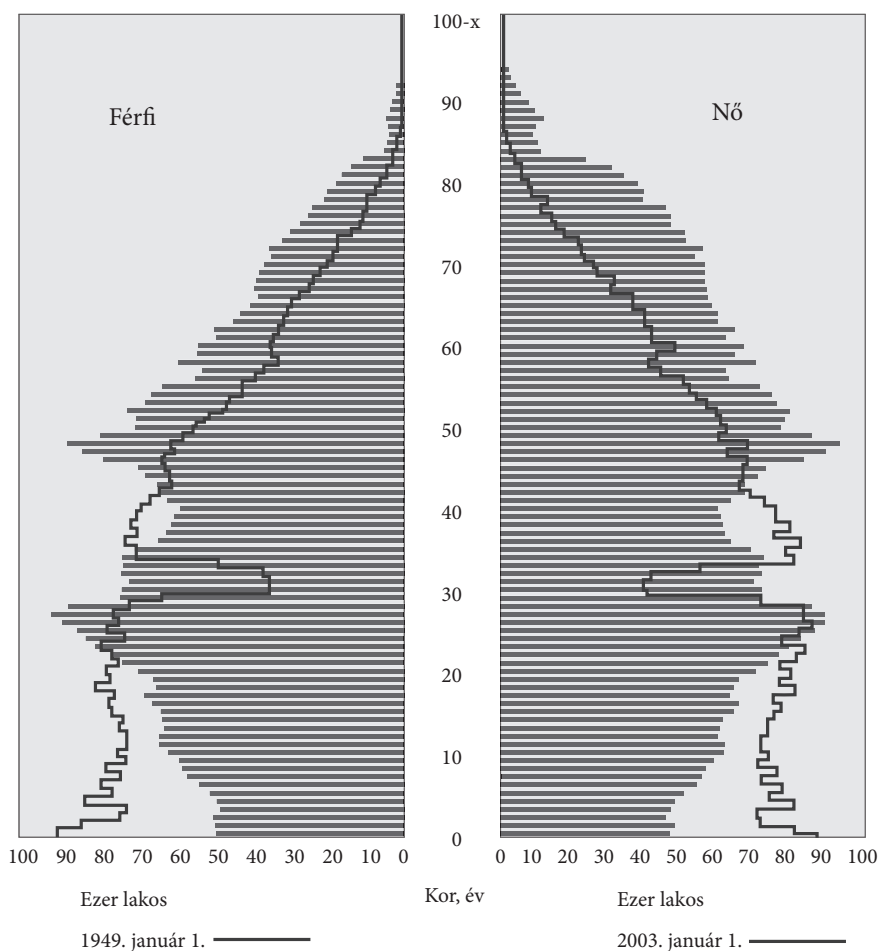

1. ábra. A nemek arányának változása Magyarországon 1930–2009 között

Forrás: *Demográfiai évkönyv*, 1999. és 2009.

Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2000. 422. és 2009. 312.

A népességi előszámítások szerint a nőtöbbség tartósan ígérkezik. 2020-ban már a magyar lakosság 53,1%-a lesz nő, ezer férfira 1109 nő jut majd. A nemek szerinti megoszlás területileg eltérő. A kilencvenes évek első felében a nőtöbbség Budapesten volt a legmagasabb: 1164, a vidéki városokban 1086, a községekben 1051 volt ugyanez a mutató. A különbséget alapvetően az okozta, hogy a főváros népessége elöregedettebb, mint a vidéki városoké vagy községeké. Az életkor emelkedésével a férfiak magasabb halandósága miatt egyre jelentősebb a nőtöbbség.

2. ábra. A népesség száma Magyarországon nem és életkor szerint, 1949–2003 között

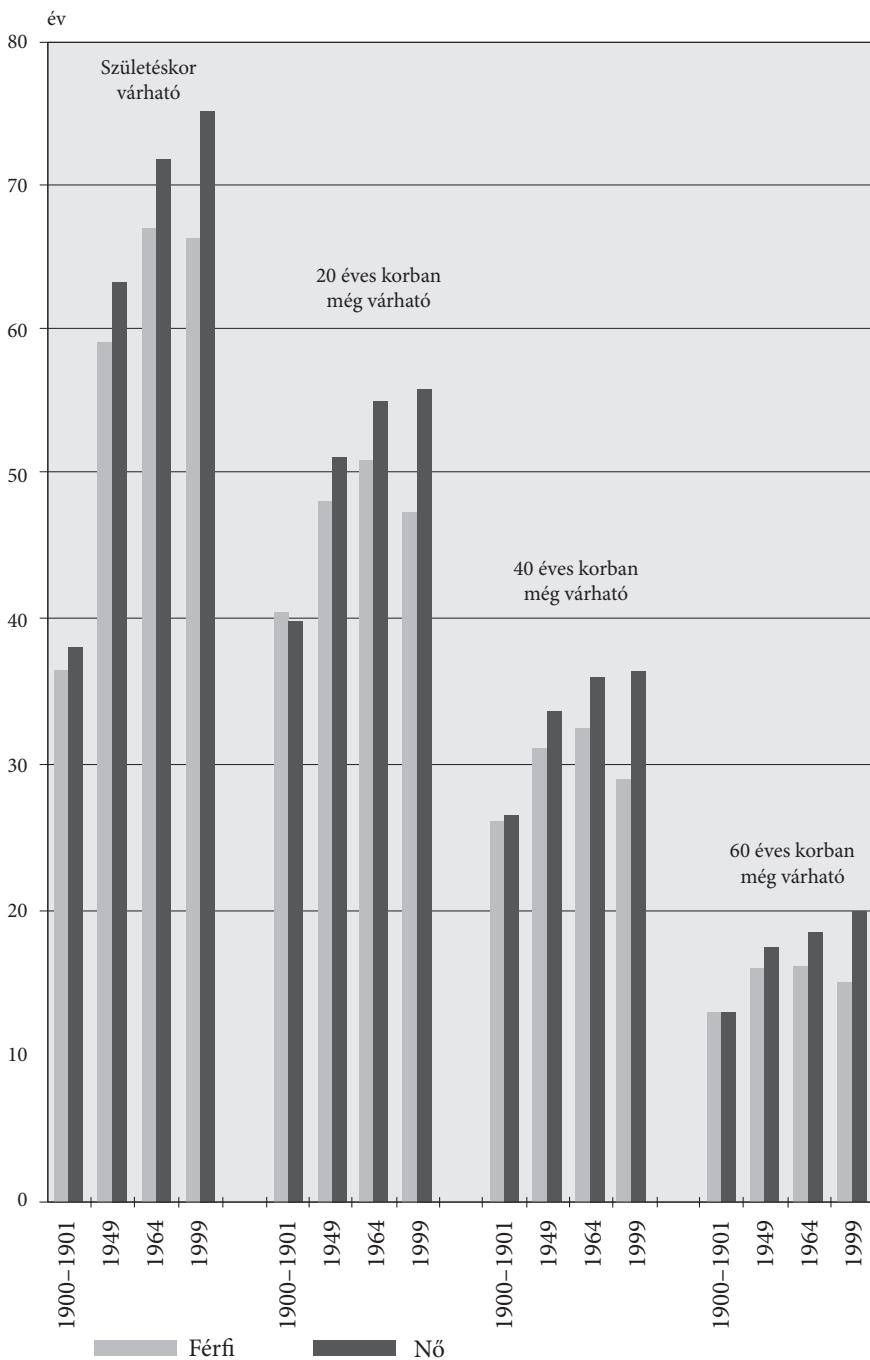
Forrás: *Demográfiai évkönyv, 2003*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2004. 49.

A kormegoszlás tekintetében a korábbi trendek folytatódtak, és egyre markánsabbá váltak. A növekvő számú idős korosztályokkal szemben csökkenő számú fiatal korosztályok állnak. A magyar társadalom elöregedését az átlagéletkor emelkedése is mutatja. 1949-ben a magyar népesség átlagéletkora 32,4 év, 1990-ben 37,3 év, 1995-ben pedig 37,8 év volt. A gyermekkorúak aránya a társadalmon belül 1949-ben még 24,9% volt, 1995-ben 18,2%. A 60 éves és idősebb korosztályok létszámának aránya a magyar társadalmon belül 1949-ben még csak 10,7%, 1995-ben már 19,4% volt. 2020-ra a számítások szerint az időskorúak aránya elérheti a 23%-ot. A nők és a férfiak kormegoszlása eltér egymástól. A női népesség – miután nagyobb létszámú, és a születéskor várható élettartama is hosszabb – „jobban” öregszik, mint a férfi. 1995-ben az átlagos magyar nő 39,6 éves, a férfi 35,9 éves volt. Ugyanakkor a nők 22,5%-a, a férfiaknak pedig csak 16%-a volt 60 évesnél idősebb.

A halandóság nemenkénti különbségei a fiziológiai adottságokra és a társadalmi munkamegosztásban észlelhető különbségekre vezethetők vissza. A férfiak halandósága Magyarországon az elmúlt évtizedekben átlagosan 2 ezreléssel magasabb volt, mint a nőké. Ezt a különbséget még szemléletesebben fejezi ki a nők és a férfiak születéskor várható élettartamának különbsége. A nők 1950-ben 64,2 évre, a férfiak 59,9 évre számíthattak, az 1990-ben megszülető lányok már 73,7 évet, a fiúk viszont csak 65,1 évnyi életet remélhettek.

A népesség családi állapot szerinti összetételében is jelentős változások történtek. 1949-től 1980-ig csökkent a nőtlenek és a hajadonok aránya. Ennek oka: a házasságkötések számának emelkedése, a házassági kor csökkenése, a házasságkötési idő előrehozása. 1980-ban a nőtlen férfiak aránya 22% volt a felnőttkorú népességben belül, a hajadonoké pedig 13,8%. Ez a trend a férfiak esetében a nyolcvanas években, a nők esetében 1990-től fordult meg. 1995-ben már a férfiak 29,1%-a nőtlen volt, a nők 19,1%-a pedig hajadon. A változások háttérben a társadalmi normák és szokások átalakulása áll, amelyek közül a hagyományos családi kötelek relatív értékvesztését lehet kiemelni.

1945 és 1960 között igen magas házassági arányszámok alakultak ki, folyamatosan nőtt a házasságban élők száma. A világháborút követő másfél évtizedben a házasságkötési arányszám 10 ezrelék körül mozgott, s néhány évben a 11 ezreléket is meghaladta. Ebben szerepe volt a háború miatt elhalasztott házasságok megkötésének, a megözvegyültek, az elváltak újraházasságainak. Összefüggött azonban azzal is, hogy a háború utóhatásaként a család értéke erősödött, nőtt a családi élet vonzereje. Emellett a nagyarányú társadalmi átrétegződés, a munkanélküliség felszámolása, illetve a nők tömeges beáramlása a munkahelyekre

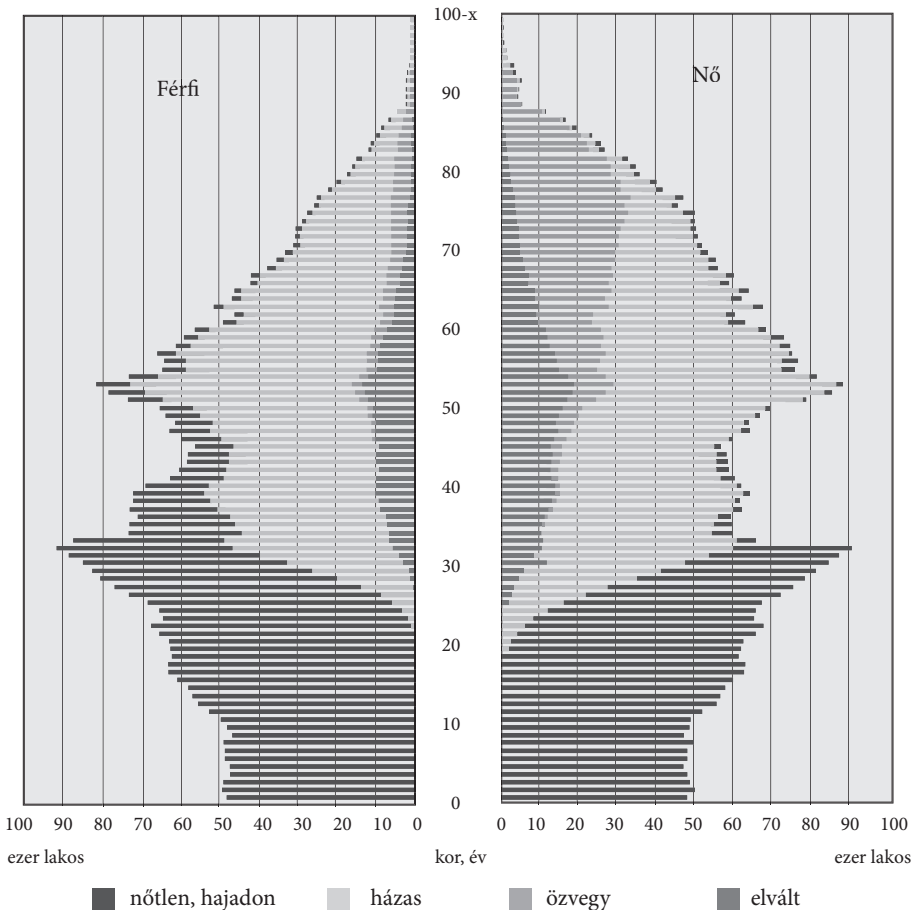

3. ábra. A férfiak és a nők várható élettartamának változása, 1900–1999

Forrás: *Demográfiai Évkönyv, 1999*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2000. 28.

megnövelte a párválasztási lehetőségeket is, és kedvezően hatott a házasságkötési kedvre. Ehhez társult a házasságkötések jogszabályi megkönnyítése, a megváltozott politikai rendszer ideológiájának megfelelő párválasztási szabadság növelése és a szülői hatalom csökkentése érdekében bevezetett házassági korhatár-módosítás, 1950-ben 24 évről 20 éves korra, majd 1952-ben 18 éves korra.

A következő, 1960 és 1980 közötti periódusban a házasságkötési arányszám a korábbi időszak 10 ezrelékes átlagához képest 9 ezrelékre csökkent, de ez még mindig elég magas házassági kedvet takart. A nyolcvanas évek elején kezdődött az a – kilencvenes években is tartó – harmadik szakasz, amikor a házassági arányok jelentős és tartós visszaesése figyelhető meg. Ennek megfelelően az 1980-as

4. ábra. Magyarország népessége nem, életkor és családi állapot szerint 2008-ban

Forrás: Magyarország, 2008. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2009.

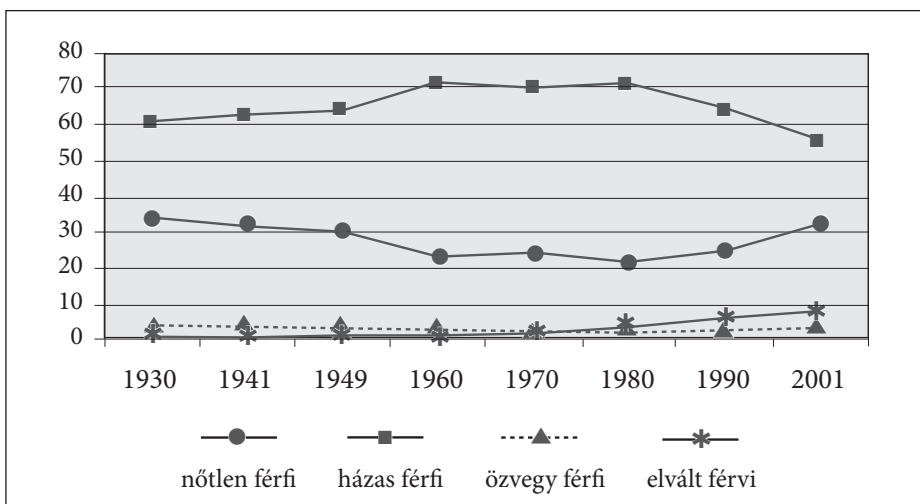
7,5 ezrelékes házasságkötési mutató 1996-ra 4,8 ezrelékre süllyedt. A házasságkötések visszaesésében fontos szerepet játszott a népesség kormegoszlása, vagyis az, hogy folyamatosan csökken(t) a hajadon és nőtlen fiatal korosztályok létszáma.

Általában megfigyelhető a házassági kedv mérséklődése, ezzel párhuzamosan pedig az élettársi kapcsolatban élők számának növekedése. Jelentősen befolyásolta a házasságkötések számának változását, hogy mérséklődött az újra-házassági szándék az elváltak körében. A háború utáni évtizedekben a férfiak általában később kötöttek házasságot, mint a nők, vagyis a házasságkötési életkoruk magasabb volt. A negyvenes évek végén az először házasságot kötő férfiak átlagéletkora 26,4, a nőké 22,8 év volt. Ez a hetvenes évek végéig a férfiak esetében 23,8-ra, a nőknél 20,9 évre csökkent, majd ismételen emelkedésnek indult.

A családi állapot terén a legnagyobb változást a válások mutatják. A férfiak és a nők esetében is a háború előttinek közel tízszeresére nőtt az elváltak aránya. A válások gyakorisága az 1944–1945 utáni évtizedekben szinte minden korcsoportban növekedést mutat a házasságban élők számához viszonyítva. A jelenség hátterében a család megváltozott szerepét és értékelését, a vallásossághoz kötődő etikai normák háttérbe szorulását, az értékek átrendeződését lehet megemlíteni. 1978-tól a megszűnő házasságok (válás, haláleset) száma rendre meghaladta a megkötött házasságok számát. 1995-ben a 15 évesnél idősebb népességen belül a férfiak 7%-a, a nők 9%-a volt elvált.

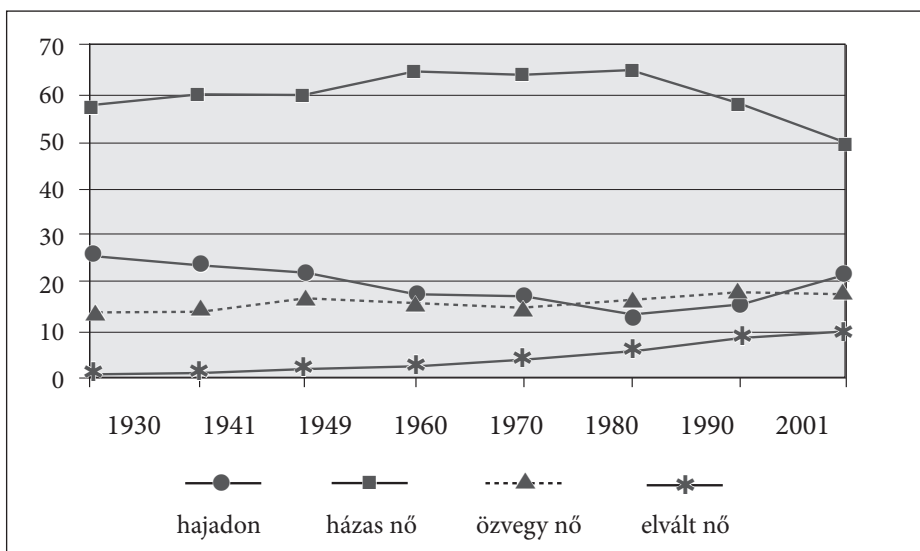
Részben új jelenségként, az európai trendekkel összhangban az 1970-es évektől jelentősen nőtt – 25 év alatt megkétszereződött – a házasságon kívüli kapcsolatban tartósan együtt élők száma. Ugyanakkor jól megfigyelhetők a nagycsalád bomlásának a jelei is. 1970 és 1995 között a felére csökkent a családokkal élő rokonok száma. A családok átlagos nagysága is visszaesett a gyermekszám csökkenése miatt. 1949-ben 100 családra átlagosan 340 családtag jutott, 1990-ben már csak 300. A hat és annál több tagból álló családok aránya a családok összességéhez viszonyítva az 1949. évi 9%-ról 1%-ra esett vissza. A korábban általános többgyermekes (3–4) családdal szemben a kétgyermekes családok váltak uralkodóvá. A negyvenes évek végén a családok egynegyede élt gyermek nélkül, 1990-ben arányuk már meghaladta az egyharmadot. A háromgyermekes családok aránya 10%-ról 5%-ra esett vissza. A négy vagy több gyermeket nevelő családok aránya 1949-ben még megközelítette a 10%-ot, 1990-ben már az 1,5%-ot sem érte el.

A magyar társadalom demográfiai magatartásának átalakulását többek között az is mutatja, hogy 1980-ban a házas nőknek mindössze 9%-a, 1990-ben pedig már csak 6%-a szült négy vagy annál több gyermeket. (1920-ban ez az arány még meghaladta a 40%-ot.) A háromgyermekes anyák száma is erősen csök-

5. ábra. A 15 éves és idősebb férfiak családi állapot szerint 1930–2001

Forrás: KSH-adatok alapján saját szerkesztés

6. ábra. A 15 éves és idősebb nők családi állapot szerint 1930–2001

Forrás: KSH-adatok alapján saját szerkesztés

kent, a kétgyermekesek szerepe vált meghatározóvá. Az elemi – két főből álló – családok aránya a négy évtized alatt 33%-ról 43%-ra emelkedett. A gyermekes házaspárok aránya az 1949. évi 60%-ról 1990-re 50%-ra esett vissza úgy, hogy a csökkenés nagy része a nyolcvanas években következett be. A teljes családok aránya csökkent, a csonka családoké viszont értelemszerűen nőtt 1980 és 1990 között. A családok száma az 1990-es népszámlálás adatai szerint 2,9 millió volt, családi kötelékben pedig valamivel több mint 8,6 millióan éltek. 1990-ben 3,8 millió háztartást írtak össze a népszámlálás során, háromnegyedük egy vagy több családot foglalt magában. A háztartások nagyságának csökkenése a nyolcvanas években is folytatódott, 1990-ben száz háztartásra 266 fő jutott, ami 13 fővel volt kevesebb a tíz évvel korábbinál.

Foglalkozás és tevékenységszerkezet

Az elmúlt hatvan-hetven esztendő során jelentősen megváltozott Magyarországon a nemek közötti munkamegosztás, elsősorban a munkaviszonyban végzett kereső tevékenység vonatkozásában. A harmincas évektől a negyvenes évek végéig lassan, majd 1980-ig gyorsuló ütemben emelkedett a munkát vállaló, a családba második keresőként belépő nők aránya. A nyolcvanas évek elejétől viszont előbb lassan, a kilencvenes években pedig gyorsuló ütemben csökkent az aktív kereső nők száma. A csökkenés mérsékeltebb volt, mint a férfiak körében. Ezzel párhuzamosan 1949-től meredeken zuhant az eltartott nők száma és aránya, amíg 1930-ban a nők 76%-a eltartott volt, addig 1980-ban már csak 36%-uk. Az inaktív keresők körében mind a nők, mind pedig a férfiak aránya 1960-ig meglehetősen alacsony volt. 1960 és 2001 között az inaktív kereső nők száma és aránya a hétszeresére, a férfiaké pedig ötszörösére emelkedett.

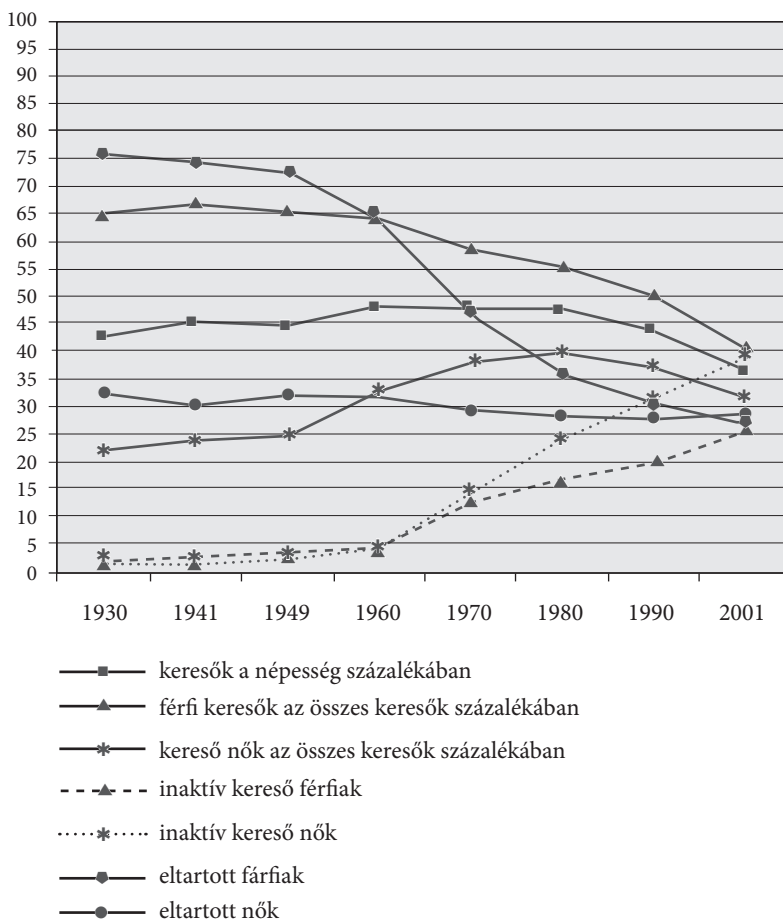
A női munkavállalás változásának hátterében az általános európai trendek mellett a kor sajátos viszonyai álltak. A szocialista rendszer erőforrás-felélő gyakorlatának köszönhetően is a nők tömegesen kényszerültek munkavállalásra. 1949-ben még csak 1,2 millió, 1980-ban már 2,2 millió kereső nő volt az országban. Ez egyben azt is jelentette, hogy a keresők ebben az időszakban végbement létszámbővülésének igen jelentős része a nők munkavállalásából eredt. Mindennek természetesen széles körű társadalmi következményei voltak, s a jelenség hátterében egyértelműen az húzódott meg, hogy Magyarországon az ötvenes és a hatvanas években az egykeresős családmodell életképtelenné vált, hiszen – a ritka kivételektől eltekintve – nem volt képes biztosítani a családok számára

a megélhetési minimumot. A nők tömeges munkavállalása tehát nem szabad választáson alapuló, hanem a megélhetés kényszeréből fakadó döntés volt. A nők munkavállalási kényszere alapvetően átalakította a női szerepfelfogást, a családon belüli munkamegosztás hagyományos rendszerét, drasztikusan csökkentette a születések számát, amit az ötvenes években hatalmi eszközökkel, a hatvanas évek végétől pedig szociálpolitikai támogatásokkal igyekeztek ellensúlyozni, illetve ezzel próbálták a szülési kedvet fokozni. (Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a 20. század utolsó harmadában kialakult kedvezőtlen demográfiai helyzet kialakulásában ezek a változások is fontos szerepet játszottak.) A női munkavállalást a korabeli propaganda az egyenjogúság vívmányaként kezelte, ezzel szemben a valóságban a megélhetés kényszere volt a valóságos ok. Zárójelben azt is meg kell jegyezni, hogy a női munkavállalás bővülésének a háttérben, a hatvanas években fontos szerepe volt a kollektivizálásnak is. A magángazdálkodás időszakában, a háztartásban és a családi gazdaságban tevékenykedő parasztasszonyokat nem tekintették aktív keresőnek, annak ellenére sem, hogy munkájukkal jelentősen hozzájárultak a paraszti gazdálkodás sikeréhez. A hatvanas évek elejétől, immár téesztagként napi 4-6-8 órás munkaviszony keretében dolgoztak, akiket így immár a statisztika is aktív keresőként kezelte. Azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a nők potenciális munkaerő-tartalékokat képeztek az erőforrásokkal meglehetősen pazarló szocialista rendszerben. Ha többletmunkaerő bevonására volt szükség, akkor a még kereső tevékenységet nem folytató nők bevonhatók voltak, ha a tervanarchia bizonyos tevékenységek leépítését követelte meg, akkor a nőket vissza lehetett küldeni a főzőkanál mellé. Harmadrészt a teljes foglalkoztatást a szocialista korszakban a rendszer szociális vívmányaként értelmezték, ezért a mezőgazdasági termelés iparszerűvé válásával párhuzamosan, amikor a gépesítésnek és a kemizálásnak köszönhetően mérséklődött a gyalogmunka iránti igény, a felszabaduló (női) munkaerőt a hetvenes évektől a téesztek melléküzemágaiban (varrodákban, szakértelmet nem igénylő összeszerelő üzemekben) próbálták meg lekötöni.

Az eltartottak arányának és számának a csökkenését a szocialista korszak első évtizedeit meghatározó erőltetett iparosítás mellett a jövedelemszerzési kényszer és a demográfiai magatartásváltozás egyaránt befolyásolta.

Az inaktív keresők – nők és férfiak – esetében egyaránt jól látható, hogy a szociális ellátórendszer kapacitása 1930 és 1960 között csak kismértékben változott, kevesen voltak nyugdíjjogosultak. A helyzet a hatvanas évek elejétől kezdett megváltozni. Ekkor terjesztették ki a nyugdíjjogosultságot a téesztagokra, az évtized végén bevezették a GYES-t, a hetvenes évek közepén pedig lényegében

alanyi jogon biztosították a nyugdíjat, a nyolcvanas évek elején pedig bevezették a GYED-et. A férfiak és nők demográfiai helyzetének különbségei mellett a gyermekvállalási támogatások kiterjesztésével magyarázható az, hogy az inaktív kereső nők száma és aránya 1970-től dinamikusan növekedett, mint a férfiaké.

7. ábra. A magyar társadalom gazdasági aktivitásának változása nemek szerint 1930–2001 között

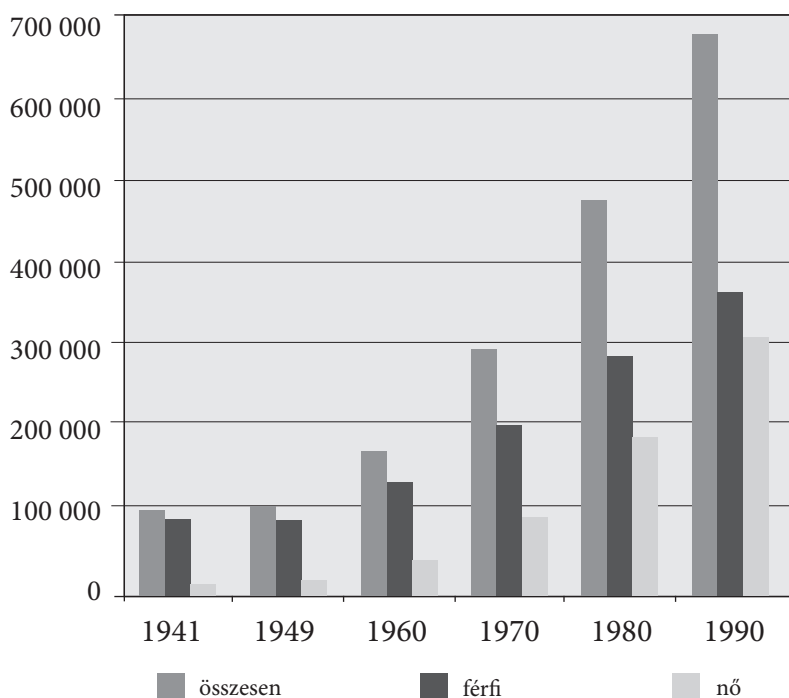
Forrás: KSH-adatok alapján saját szerkesztés

A nők és a férfiak közötti társadalmi egyenlőtlenségek a 20. század második felében jelentősen csökkentek. Egyértelműen mutatja ezt a két nem közötti iskolázottsági különbségek csökkenése, a nők felsőoktatásban való részvételének tömegessé válása.

2. táblázat. A befejezett felsőfokú végzettséggel rendelkezők száma és nemek szerinti megoszlása, 1941–1990

Év	Összesen	Férfi	Nő	Összesen	Férfi	Nő
	(Fő)			százalék		
1941	102 843	90 147	12 696	100,0	87,7	12,3
1949	107 258	90 058	17 200	100,0	84,0	16,0
1960	176 141	136 010	40 131	100,0	77,2	22,8
1970	300 558	206 897	93 661	100,0	68,8	31,2
1980	484 846	291 033	193 813	100,0	60,0	40,0
1990	687 620	370 701	316 919	100,0	53,9	46,1

Forrás: 1980. évi népszámlálás 34. kötet. Felsőfokú végzettséggel rendelkezők adatai. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1983.; Magyarország népessége és gazdasága – múlt és jelen. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1996.

8. ábra. A befejezett felsőfokú végzettséggel rendelkezők számának változása, 1941–1990

Forrás: KSH-adatok alapján saját szerkesztés

Lényeges változás volt, hogy nagymértékben emelkedett a nők aránya az értelmiségi társadalmon belül. Korábban ez nem volt jellemző. 1949-ben Magyarországon 17 000 nőnek volt befejezett felsőfokú végzettsége, 1990-ben már 376 000-nek. Ez egyben azt is jelenti, hogy az értelmiségiek, diplomások létszámgyarapodása jelentős mértékben a nők felsőfokú beiskolázásából, illetve diplomaszerezéséből adódott. Számos felsőfokú végzettséghez kötött pálya – tanár, tanító, orvos, jogász – elnőiesedett, igaz változó mértékben.

Háztartás és életmód

A 20. század közepén a háztartás és az életmód terén a magyar társadalomban meglehetősen határozottak voltak a nemi szerepek szerinti választóvonalak és az ehhez kapcsolódó munkamegosztás. A háztartási tevékenységek szinte kivétel nélkül a női feladatok közé tartoztak, az ezek megkönnyítésére irányuló törekvések meglehetősen kezdetlegesek voltak, különösen a jelenből visszatekintve. A háztartási forradalom Magyarországon csak a hatvanas években bontakozott ki, vagyis a háztartási teendők egy része továbbra is nehéz fizikai munkának minősült. Ennek a súlya és a szerepe azonban az ötvenes-hatvanas években rendszerint csak akkor vetődött fel, ha a „dolgozó nők” második műszakkal kapcsolatos gondjait, nehézségeit kellett méréskelni valamilyen módon.

Mindezt jól mutatják a hatvanas évek elején rögzített első magyar időmérleg felvétel adatai. A felmérés szerint a hatvanas évek első felében egy kereső, szellemi foglalkozású nő a nap 24 órájából 7,6 órát töltött kereső tevékenységgel, 2,5 órát házimunkával, 0,7 órát a gyermekek ellátásával és egyéb tevékenységgel, 7,7 órát aludt, 2,5 órát személyi tevékenységgel, 3,5 órát pedig szabadidős elfoglaltsággal töltött. A fizikai foglalkozásúak esetében a kereső tevékenységre 7,3 óra, a házi munkára 3 óra, a gyermekekre 7,7 óra, az alváásra 7,9 óra, a személyi ellátásra 2,4 óra, a szabadidőre pedig 2,2 óra jutott. A kereső nők a hatvanas évek első felében továbbra is szombaton délután és főleg vasárnap igyekeztek pótolni a hét közben elmaradt tennivalókat. Vasárnap már csak azért is több volt a dolguk, mint hét közben, mert ekkor minden családtag otthon ebédel(t). Erre utal az is, hogy vasárnap a főzéssel töltött átlagos idő egy órával volt hosszabb a hétköznapinál. „A nem kereső asszonyok hétköznap-vasárnapi időbeosztása között általában az a sajátosság érvényesül, hogy a szombat valójában hétköznap –, sőt minthogy szombaton több a vásárlás és valamit előredolgoznak vasárnapra is, még »inkább« hétköznap – és a vasárnap

is csak viszonylag kevésbé jelent kikapcsolódást a hétköznapok sorából. [...] A nem kereső nőknél hétköznap és vasárnap között valójában csak annyi a különbség, hogy vasárnap a házimunkára fordított idő másfél órával rövidül, és ennyivel megnő a szabadidő (főleg tévé-nézést és családi körben töltött időt jelent ez a többlet. [...]) érdemes itt kiemelni a munkás és alkalmazotti kereső nő helyzetével szemben, hogy ez utóbbiaknál vasárnap a szokásosnál több a házi munka, a nem keresőknél viszont kevesebb. A kereső nők vasárnapja ennek ellenére tartalmasabb: vasárnapi házimunkájuk így is eleve kevesebb, mint a nem keresőké és ez a kb. egy órányi különbség elsősorban a szabad időt növeli, amit változatosabban használnak ki, mint a nem keresők.”³

A hatvanas évek első felében a házimunka körébe tartozott a lakással, lakóházzal, udvarral, lakberendezéssel kapcsolatos munkák összessége, a főzés, terítés, mosás, vasalás, varrás, takarítás, rendrakás, vízfordás, fűtéssel, illetve a tüzeléssel kapcsolatos teendők – a tüzelőkészítés és behordás, a hamuzás, tűzgyújtás –, a vásárlás, az élelmiszerek tárolásával, tartósításával kapcsolatos tevékenységek.

Egy-egy háztartás összes házimunka szükséglete igen sokféle tényező függvénye. Azt, hogy mennyi időt fordítottak egy-egy családban ezekre a teendőkre, erőteljesen befolyásolta a család tagjainak a száma, éppen úgy, mint az, hogy a családtagok minden házi tevékenységet maguk végeztek-e vagy külső, esetleg fizetett munkaerőt is igénybe vettek, vagy az, hogy a mindennapos tevékenységeket megkönnyítő szolgáltatások elérhetők-e és mennyiben éltek ezekkel. „A házimunkák zöme hagyományos módon ma is a »háziasszonyokra« hárul, akár van, akár nincs kereső foglalkozásuk.”⁴ A kereső foglalkozással rendelkező nők a hatvanas évek elején átlagosan napi 2-5 órával több házimunkát végeztek, mint a férfiek. A családon belüli hagyományos munkamegosztás továbbélését jól mutatta, hogy 1962-es adatok szerint a férfiak 45%-a semmiféle házimunkát nem végzett, a nők között ezzel ellentétben mindössze 4%-ot tett ki azok aránya, akik nem végeztek házimunkát. A lassan modernizálódó háztartás vezetése továbbra is elsősorban női munka maradt, a férfiak általában olyan tevékenységekben vettek részt ezen a téren, amelyek férfias jellegűnek minősültek (tűzrakás, vízfordás, a lakás vagy a ház karbantartásával kapcsolatos teendők). A főzés, mosás, vasalás kizárólagos női munka maradt. Háztartási alkalmazott foglalkoztatása elsősorban a magas jövedelmű és szellemi foglalkozásúak köré-

³ A nap 24 órája. 12 000 ember napi időbeosztása. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1965. (Statisztikai Időszaki Közlemények 75.) 19–21.

⁴ Uo. 28.

be tartozók körében volt az átlagosnál gyakoribb, de ez a továbbra is tipikusan női munka már jóval kisebb kört érintett, mint a két háború között.

A Központi Statisztikai Hivatal az 1963-as felvételt követően 1977-ben, 1986-ban és 1993-ban végzett ilyen felméréseket. Az időfelhasználás szerkezetében bekövetkezett változások közül a legfontosabb a keresőmunkára fordított idő csökkenése, és a szabadon felhasználható idő mennyiségének a növekedése. A kiegészítő jövedelemszerzés időtartama azonban a hatvanas évek elejétől a nyolcvanas évek végéig lényegében folyamatosan emelkedett. A fiziológiai szükségletek kielégítésére fordított idő nem változott lényeges mértékben.

1963 és 1977 között a férfiak kereső tevékenységének napi időtartama 450 percről 378 percre csökkent, ez elsősorban a törvényes munkaidő-csökkentések következménye. A nők esetében ugyanekkor a munkaidő 204 percről 245 percre emelkedett, ami a nők növekvő munkába állásának volt az eredménye. A nők háztartási munkára fordított ideje viszont 1963 és 1977 között 336 percről 260 percre csökkent. A nők a főzésre, fűtésre, mosásra, vízhozásra fordított időből takarítottak meg, amit a háztartások gépesítése, a közműhálózat (víz, gáz) fejlődése tett lehetővé.

1977 és 1986 között a nők és a férfiak esetében egyaránt 10-15 perccel csökkent a munkára fordított napi idő. A férfiak esetében ezen belül jelentősen nőtt a jövedelem kiegészítése érdekében folytatott tevékenység időtartama. Ez is arra utal, hogy az életszínvonal megőrzését vagy az életkörülmények javítását biztosító jövedelemszerzési lehetőségek a hetvenes-nyolcvanas években kibővültek, a nők háztartási munkaideje pedig tovább mérséklődött.

Az 1986 és 1993 között az időfelhasználásban megfigyelhető változások már egyértelműen tükrözik a rendszerváltozás hatásait is, a foglalkoztatottsági szint csökkenését, a munkanélküliség megjelenését és tartóssá válását, jelentős társadalmi csoportok anyagi helyzetének a romlását. A férfiak keresőmunkára fordított ideje ebben az időszakban 367 percről 296 percre, a nők esetében 230-ról 163 percre csökkent. Ezzel párhuzamosan a korábbi évtizedek trendjével ellentétesen nőtt a nők háztartásra és a család ellátására fordított ideje. A keresőtevékenységre fordított idő mérséklődésében feltételezhetően szerepe volt annak is, hogy a nyolcvanas évek közepének mellékfoglalkozása a kilencvenes évek elejére igen gyakran főfoglalkozássá vált.

A hatvanas évek első felében a magyar háztartások átlagát tekintve a nők háztartásvezetésre fordított ideje négyszerese a férfiakénak. Ez elsősorban a hagyományos női szerep továbbélésének a következménye. A nők háztartásokban töltött ideje a hetvenes évek Magyarországon sem csökkent, a férfiak háztartási

tevékenységre fordított ideje ellenben folyamatosan növekedett. A heti háztartási munkacsúcs időpontja szombat lett, különösképpen a szabad szombat – a nyolcvanas évek elején történt – bevezetését követően. A szabadidő felhasználásában a legdinamikusabban a tévézésre fordított idő növekedett. Az 1963. évi napi 24 perccel szemben 1993-ban a férfiak 159 percet, a nők 139 percet töltöttek naponta a televízió előtt. Ezzel összefüggésben az olvasásra, a zenehallgatásra és a társasági életre fordított idő folyamatosan csökkent.

A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján elkezdődött gazdasági szerkezetváltás ezeket a folyamatokat felerősítette. Az 1993-as adatok szerint a foglalkozási viszonyok átrendeződése, a munkanélküliség tömegessé válása következtében a termelő tevékenységre és a közlekedésre fordított idő erőteljesen csökkent, ugyanakkor a megnőtt szabadidőt nem kiegészítő jövedelemszerzésre, hanem tévézésre, a háztartás és a család ellátására, valamint fiziológiai szükségletekre fordították. A televíziózáson kívül a rekreációra fordított aktív szellemi és fizikai szabadidő terjedelme stagnált, illetve csökkent a nyolcvanas évek közepétől. Az időmérlegek tanúsága szerint nem változott lényegesen a nemek közötti munkamegosztás. A férfiak összmunkaidején belül továbbra is a keresőtevékenység, a nők esetében pedig a családdal és a háztartással kapcsolatos foglalatosságok voltak legnagyobb arányúak.

Az életmód sajátos tükrö az öltözködés és a divat. Az 1945 és 1949 között kiadott könyvek, brosrák, lapok kisebb változtatásokkal lényegében a háború előtti szokásokat követték, illetve ehhez adtak tanácsokat a háziasszonyoknak és – egyre hangsúlyosabban – a dolgozó nőknek. Ekkor azonban még jobbra az esztétikai szempontok álltak az előtérben. „A nő szépségét kiemelni és megjelenésének hatását fokozni, örök változatosságot vinni külső megjelenésébe, ez a divat célja.”⁵ Az érvényes szokások szerint az igényes nő mindig a napszaknak és az alkalomnak megfelelően öltözködik. Az ötvenes években a többé-kevésbé uniformizált öltözködés korszaka következett a puritán munkáserkölcse felmagasztalásának jegyében. Minden feleslegesnek ítéltetett az öltözködésben, ami szemben állt az egyszerűség, a praktikusság és a munkavégzéshez megkövetelt célszerűség követelményével. A korabeli divatlap már nem az egyedi ízlést, hanem az állami konfekcióipar tízezer darabos sorozatokban készülő termékeit dicsérette. A vásárlóközönség azonban nem lelkesedett túlságosan az egyenszabású ruhadarabokért.

⁵ Simon Blanka: *Házi mindentudó*. Atheneum, Budapest, 1946. 69.

A hetvenes években ennek már nyoma sem volt. Az öltözködésnek mint a női önkifejezés egyik eszközének nem voltak érdemi ideológiai és politikai korlátai. A korabeli sajtóban legfeljebb a célszerűség szempontjait kérték számon a női egyenjogúságra hivatkozva. „A divat irányítóit arra kérjük, még az eddigieknél is jobban vegyék figyelembe, hogy a keresőképes korú nők 70 százaléka dolgozik. Az ipar, az építőipar, a mezőgazdaság, a szállítás, a hírközlés, a kereskedelemben foglalkoztatottak 43 százaléka nő, az összes műszaki irányítók 12, az állami és gazdasági vezetők 23, az egészségügyi és kulturális irányítók 45 százaléka nemünkől tevődik ki. Közéleti aktivitásunkat jelzi, hogy a pártvezetőségnek 25, a parlamenti képviselők 24 százaléka nő és a szakszervezetek országos vezető testületében 30 százalékkal vesznek részt. A nők aránya a felsőoktatási intézményekben 47 százalék.”⁶ A nyolcvanas évekre már ezek a „nőpolitikai” szempontok is teljesen háttérbe szorultak.

Emancipáció, női szerepfelfogás-változások

Igen érdekes az emancipációs kérdés változása is az elmúlt hatvan-hetven esztendő során. Ebben egyfelől érzékelhetőek a természetes mozzanatok, a felemelkedési vágy, a normális emancipálódási törekvések, másfelől e téren érhető tetten a legszembetűnőbb módon a politika szerepe és hatása. A természetes egyenjogúsítási törekvésekre utal többek között az, hogy az ötvenes-hatvanas években folyamatosan mérséklődött a nemek közötti iskolázottsági egyenlőtlenség. Társadalmilag elfogadottá vált a szebbik nem javuló beiskolázása, a nők iskolázottsági és a képzettségi szintjének folyamatos emelkedése.

A nők kereső tevékenysége fokozatosan vált elfogadottá, a 20. század közepének nőideálja még egyértelműen a családjáért élő, a háztartást vezető, az ott-hon nyugalomát fenntartó nő volt. Az 1946-ban kiadott népszerű háztartási tanácsadó könyvben is ennek szellemében fogalmazódott meg a „költői” kérdés: „Van-e magasztosabb feladat a nő számára, mint férjének jólétéről, nyugalmáról, rendezett életéről gondoskodni és gyermeket nevelni?”⁷ Erre a kérdésre a kor szelleménél fogva akkor még lényegében csak egyféle válaszlehetőség kínálkozott, különösen a polgári társadalmi csoportokban. A városi munkáscsaládokban – a megélhetés kényszeréből fakadóan – általában gyorsabban vált elfogadottá a

⁶ Németi Irén: Változó életünk és a divat. *Ez a divat* (28) 1975/1, 2–3.

⁷ Simon B.: *Házi mindentudó*, i. m. 6.

kétkeresős család modellje, a tisztviselői, polgári egzisztenciák körében ez már jóval lassabban és nehezebben ment. A falvakban pedig a mezőgazdasági munka ciklikussága által megszabott rend, a hagyományosan „férfias dominanciájú szokásjog” gátolta ezt a változást. Ráadásul a paraszti családokban a szokások révén meglehetősen finoman szabályozott, a nemek testi adottságait is figyelembe vevő, kötelező érvényű munkamegosztás érvényesült.⁸ A háborús pusztítás következtében „a ma háziasszonyára minden tekintetben lényegesen nehezebb feladat vár, mint boldog békebeli elődjére. Már a lakás megszerzése, az otthon megteremtése és berendezése, felszerelése is annyi erőkifejtést és kitartást igényel, hogy csak az a tudat adhat elegendő erőt ehhez a nagy munkához, hogy saját ízlésének és vágyainak megfelelő otthont teremthet magának. Ebben az otthonban élni, a család és önmaga jólétéről gondoskodni nagy, nemes és szép feladat. Ezért a saját háztartásában dolgozó nő egyenrangú a hivatásban dolgozó nővel.”⁹

Az ötvenes évek elejétől olyan mesterkéltségek és gyakran erőszakos emancipációs propagandakampány¹⁰ bontakozott ki, amelynek háttérében a női foglalkoztatottság gyors ütemű bővítését szorgalmazó (gazdaság)politikai törekvések álltak.¹¹ Ennek szellemében „csak” a valamilyen munkaviszonyban álló, lehetőség szerint a gyárakban, bányákban, üzemekben, a gépállomásokon traktorosként vagy a termelészövetekben dolgozó nő minősült a társadalom hasznos tagjának. Mindez ellentétes volt a még széles körben elfogadott, hagyományosan családcentrikus női szerepfelfogással, a családon belüli munkamegosztás rendjével és az ehhez kapcsolódó értékekkel.

Az erőltetett emancipáció az élet szinte valamennyi területére kiterjedt. A korabeli sajtó ennek meglehetősen nagy figyelmet és teret szentelt, különösen az „évszázados elnyomásból szabaduló parasztasszonyok” propagandisztikus

⁸ Részletesen lásd Fél Edit–Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Balassi, Budapest, 1997. 146–149.

⁹ Simon B.: *Házi mindentudó*, i. m. 6.

¹⁰ „A női egyenjogúság mindennél beszédesebb bizonyítéka, hogy az üzemi munkásnők a férfiakkal vállvetve harcolnak a tervek megvalósításáért. Mint a saját egyéni sikerünknek örülünk annak, hogy a sztahanovisták egynegyede nő. Büszkék vagyunk a Divat Cipőgyárban dolgozó Tóth Sándorné kétszeres sztahanovista, Munka Érdemrenddel kitüntetett tűzőnőre, aki állandóan 180-200%-ra teljesíti tervét vagy Spelleg Gyulánéra, a Konzervgyár sztahanovista munkásnőjére, akinek átlagos teljesítménye 160%.” Az MNDSZ elnökének Beszámolója. MNDSZ, Budapest, 1954. 15.

¹¹ A kérdés történetéhez lásd Schadt Mária: *„Feltörekvő dolgozó nő”: nők az ötvenes években*. Pro Pannonia, Pécs, 2003.; Gyarmati Gyöngyi: *Nők, játékfilmek, hatalom*. In: *Az 1950-es évek Magyarországa játékfilmekben*. Szerk. Vonyó József et al. Asóka Bt., Pécs, 2004. 41–68.

egyenjogúsításának. Az újságok sorozatban közölték a „munkaversenyben is kiemelkedő, a férfiak teljesítményét túlszárnyaló” munkásnők, szövetkezetekben dolgozó asszonyok portréit, de ezek mellett az ideálisnak tekintett nőkkel szemben támasztott elvárásokról is beszámoltak. „A női ideál szerencsére megváltozott. Nem kötelező már nádszálkarcsú, légies tüneményként járkálni a világban. Az esett vállú, kígyózó modernség már senkinek sem tetszik. Örülünk a gyermekkocsi fölé hajló telt fiatalasszonynak, jól felépített »stramm« nőket szeretünk látni a darun, s az sem baj, ha a SZIT-es kislány majd kicsattan a duzzadó élet-től.”¹² Ennek megfelelően a negyvenes-ötvenes évek fordulóján az egyre ritkábban megrendezett divatbemutatókon manökenek helyett gyakran munkáslányok léptek a kifutókra. „Nem a külön célra kitenyészett és lefogyasztott, múmiává aszalt próbakisasszonyok viselték a ruhákat, hanem az egészséges termetű fiatal lányok, asszonyok, dolgozó nők.”¹³ A korszakban az általánosan követendőnek tartott női és férfi ideált a munkásnő és -férfi öltözéke jelentette.

Az ötvenes és hatvanas években a nemiség és divat egymással szoros összefüggésben az emancipációs küzdelmek fontos területét jelentette. Az ötvenes évek elejétől az öltözködés is a politika felügyelete alá került, s csak az évtized közepétől figyelhető meg az elmozdulás a „kényszerpuritanizmustól” és a konzervatív társadalmi igényeket kiszolgáló prűdériától az önrendelkezés felé. Az ötvenes években igen sajátos helyzet alakult ki, hiszen a politika lényegében egyfelől ráerősített a hagyománytisztelő normákra a nemi szerepek, a viselkedés, az illem terén (pártfegyelmi járt a házasságtörésért), másfelől sokat tett azért, hogy a korábbi viselkedési normák érvényüket veszítsék (vallásellenesség és alközösségi buzgalom).

A háztartásvezetéssel kapcsolatos szokások és normák átalakulásában jelentős fáziseltolódás volt megfigyelhető a falvakban és a városokban, hiszen a kétkeresős családmodell a városi háztartásokban valamivel korábban és gyorsabban vált általánossá, mint a falvakban. A családdal és a háztartással kapcsolatos teendők ellátására alapozott hagyományos női szerepfelfogást – elsősorban a jövedelemszerzés kényszerének következtében – az ötvenes évektől háttérbe szorította a „dolgozó nő eszménye”, „aki nappal gazdasági munkát végez, mint a férfi, este pedig főz, mos, varr, gyermekeit neveli.” Az ötvenes években kiadott háztartásvezetési szakkönyv szerzője ezt a változást a női egyenjogúság sikereként ábrázolta, hozzáfűzve azt, hogy az egyenjogúság akkor lesz teljes, ha a háztartási feladatok nem egyedül a nőket terhelik. „Bölcsődék, óvodák, napközi otthonok, üzemi étkezdék, háztar-

¹² *Nők Lapja* (2) 1950/17, 9.

¹³ F. Dózsa Katalin: Magyar Divattörténet 1945–1959. I. rész. *História* (13) 1991/4, 22–24.

tási gépek, készételek, konzervek, a boltok nyitva tartása és sok más – mind a dolgozó háziasszonyokat segítik. [...] A szocializmus megvalósítása a nő válláról is le fogja venni a házimunka terhét...”¹⁴ – fogalmazódott meg az ideális jövőkép.

A hetvenes évekre a nőekkel kapcsolatos társadalmi vélekedés is átalakult, a korábbi időszakok politikai-ideológiai alapon erőltetett egyenjogúsításával szemben egyfajta természetes emancipálódás ment végbe, miközben számos vonatkozásban a hagyományos szerepfelfogások is tovább éltek. Politikai szempontok szerint meghatározott, „kötelező” nőideál egyre kevésbé volt, a női ízlés formálását azonban továbbra is központilag irányítandó, kiemelt „nőpolitikai” kérdésként kezelték. Az ízlésformáló előadásokat több-kevesebb rendszerességgel beiktatták a nőket foglalkoztató munkahelyek és a szocialista brigádok programjai közé. A dolgozó nő ideologikus és mitizált képe is fokozatosan elhomályosult, hiszen a női szerephez egyre szorosabban és magától értetődőbb módon tartozott hozzá a kereső tevékenység. Az egyenjogúság magasztos elveinek hangsúlyozását pedig időről időre háttérbe szorította a szocialista gazdasági rendszer munkaerőigénye. A hivatalos megnyilatkozásokban hol együtt érző sajnálkozással, hol pedig a teljesítménynek kijáró tisztelettel a két műszakban – a munkahelyen és a háztartásban, családban – helytálló nőket emlegették, akik e többletteleher vállalásával „járulnak hozzá a fejlett szocialista társadalom építéséhez.”

Az emancipációnak sajátos metszetét jelentik a nők önképének változásai is. E téren is jelentős változások mentek végbe, hiszen a 20. század közepén a férfiakéhoz viszonyítva másodlagos szerep a század végére a múlt feledésébe merült. A házastárs, háztartás, család „szentháromsága” a nyolcvanas-kilencvenes évekre jelentősen háttérbe szorult a női önképben, szerepfelfogásban, különösen a fiatal női generációk esetében, s a helyére az önmagában is társadalmi érvényesülésre, karrierépítésre, önmegvalósításra képes nő önképe, szerepfelfogása lépett. Mindez természetesen egy hosszú társadalmi és értékrendbeli változás következménye volt, aminek itt csak néhány elemét lehet kiemelni.

A hatvanas évektől mind a falvakban, mind a városokban élők körében jelentősen mérséklődött a tradíciók szerepe. Az életmóddal és az életkörülményekkel párhuzamosan a női szerepfelfogások is változtak. Az emancipálódás a városokat és a falvakat egyaránt érintette. A nőiesség korábban szokatlan hangsúlyozása a viselt ruha radikális átalakulásával párhuzamosan vált elfogadottá.¹⁵ Városban és

¹⁴ Pataki Mária: A dolgozó nő háztartása. KJK, Budapest, 1956. 23.

¹⁵ Egy 1962-es riport így számolt be az új szokások elterjedéséről és fogadtatásáról. „Újdivatú ruha van rajta, a frizurája magasított, lábán tűsarkú cipő. A kapuban megáll egy pillanatra, riadozva

a falvakban egyaránt fontos a nemi és a korosztályi szerepfelfogások változása, a generációs különbségek a házasság, válás és szexualitás megítélésében. A korábbi kötöttségek (például a „kibeszéléstől” való félelem) a század utolsó évtizedeiben megszűntek. A nők közösségnek való kiszolgáltatottsága fokozatosan megszűnt, az önálló kezdeményező szerep fokozatosan erősödött. Jelentősen átalakult a párválasztás rendje, ami a 20. század második felében egyrészt fokozatosan kikerült az idősebb generációk kontrollja alól, másrészt a nők fokozatosan a férfikkal egyenrangú helyzetbe kerültek. A század közepén még általános érvényű, ehhez kapcsolódó morális szempontok háttérbe szorultak. A házasság értékelése a hetvenes évektől megváltozott, a válás társadalmi szinten elfogadott megoldássá vált egy házasság megromlásában, és/vagy a házasságtörésben immár nem kizárólagos elmarasztaló vélekedéssel illetik a nőket, akik egyre gyakrabban és határozottabban léptek fel kezdeményezőként e téren is. A hatvanas évek végéig érvényes kettős mérce fokozatosan érvényét veszítette. Radikálisan megváltozott az 1970-es évektől a szexuális erkölcs, különösen a premaritális szexualitás terén, s ezzel összefüggésben természetesen a lányokkal kapcsolatos magatartási normák vonatkozásában is, jóllehet a lányok nevelésében a hagyományos minták tovább maradtak érvényben, mint a fiúknál. Nemcsak az idevonatkozó szigorú normák fellazulása, de az a nyíltság is új, ahogy ezeket a kérdéseket kezelik. A lányoknak, az esetek nagy részében, anyjuk által is hallgatólagosan jóváhagyott újfajta engedékenysége a megváltozott házassági stratégia részének is tekinthető. A kettős nemi erkölcsnek megfelelően más erények tartoztak a férfiak, mások a nők szexuális viselkedéséhez. Így a tartózkodást a nőktől várták el, a férfiak szerepe itt is inkább a kezdeményezés volt. A kettős nemi szocializáció a morális feleket mindenekelőtt a lányokba építette be ezen a területen is. A nyolcvanas évekre mindez gyakorlatilag teljes mértékben érvényét veszítette. A női test tabuja teljes mértékben megszűnt. A hetvenes-nyolcvanas évektől a női szerepfelfogásnak egyre fontosabb részévé vált az önmegvalósítás, a társtól/férjtől független, önálló karrierépítés, amit a kilencvenes évektől a szingliség térhódítása egészített ki.

* * *

kidugja a fejét, majd gyorsan visszakapja. Zsebkendőjét kap elő a retikülből, letörli ajkáról a rúzszt, mert ismerős jön szembe az utca túlfeléről. Mindez pedig a több mint tízezer lakosú nagyközségben, Kistelken történik, Kiss Eszter kozmetikusnő háza előtt. Péntek van, a heti vásár napja – ilyenkor sok az ismerős és megszólják az embert a kozmetikázásért. Pedig sokan járnak ide, az udvaron biciklisor. [...] Az első évben a legtöbben este jöttek, sötétedés után és a kozmetikus lelkére kötötték: meg ne tudja senki, hogy itt voltam!” *Nők Lapja* (14) 1962/8, 9.

A társadalmi struktúra átalakulása, a rendszerváltozások, az általános európai változástrendek együttesen befolyásolták az értékrendszer, a közgondolkodás, a férfi és női szerepfelfogások átalakulását a 20. század második felében Magyarországon. E folyamatban – részben eltérően a nyugat-európai változásoktól – időnként meghatározó szerep jutott a politikai akaratnak, másfelől az emancipálódás erőszakolt és/vagy természetes törekvései társadalmi konfliktusokat keltettek, hiszen a magyar társadalom jelentős csoportjaiban egészen a hetvenes évekig tovább éltek a tradicionális férfi és női szerepértelmezések. Az önálló női szerepfelfogások, a test feletti önrendelkezés jogának tudomásul vétele, a szexuális magatartásváltás elfogadása, a „szingli-jelenség” tolerálása a 20. század utolsó évtizedeiben ment végbe a magyar társadalomban, ám ezzel párhuzamosan egyes társadalmi csoportokban továbbra is erős maradt a hagyományokhoz való ragaszkodás.

■ „És nem szégyellik magukat”

Korszakváltó évtizedek a test és a szexualitás történetében

A test-tabu és az illendő viselkedés

A szexualitás Magyarországon a 20. század közepén még meglehetősen szigorúan tabutémának számított, a test nyilvánossága pedig erősen korlátozott volt. A női ruhák, szoknyák az általános társadalmi elvárásnak megfelelően térdig értek vagy kissé térd alatt végződtek. A fűző viszont már nem volt elengedhetetlen kelléke a női alakformálásnak, egyre kevesebben hordták továbbra is. A nők nadrágviselete ekkor még csak kivételes volt.

Aki az illendőség szabályai ellen vétett, kihívóan viselkedett, a korabeli megítélés szerint túlságosan kacéran öltözködött (például rövidebb szoknyát hordott az elvártnál), többet mutatott meg a testéből az akkor elfogadottnál, az könnyen rossz hírbe keveredett. Természetesen jelentős különbségek voltak e téren a nagyvárosok, a kisvárosok és a falvak értékrendszere és illemszabályai között.

A középiskolás fiúk és lányok nagy része továbbra is elkülönített osztályokba járt, a koedukált oktatás csak fokozatosan terjedt. A negyvenes-ötvenes években leginkább a tánciskola, a társastáncestek és a bálók nyújtottak alkalmat az ismerkedésre.

Hogy mit tekintettek szemérmertlenségnek, illetlen viselkedésnek, némiképp eltért az egyes társadalmi rétegeknél, de az alapnormák lényegében egységesek voltak. A házasságkötés előtti testi kapcsolat továbbra is a férfiak számára volt „megengedett” (legalábbis hallgatólagosan), a nők házasság előtti szerelmi életét viszont nem tartották elfogadhatónak. Ők általában továbbra is „tisztességesen és erényesen” – értsd: szerelmi ismeretek és szexuális tapasztalatok hiányában – kötöttek házasságot.

A polgári korból örökölt viktoriánus prűdéria az ötvenes-hatvanas években sajátos megerősítést kapott. A korszak úgynevezett szocialista erkölcsé-
lényegé-

ben csak a házasságon belüli nemi életet tartotta elfogadhatónak. Az ötvenes évek elején a házasságtörést a párttagok esetében még pártfegyelmeivel büntették.

A szexualitásról való beszéd is évtizedeken keresztül őrizte még tabujellegét. A nemiséggel kapcsolatos információkat a gyerekek és a fiatalok rendszerint a családi kereteken kívül szerezték be. Az általános gyakorlat szerint a testiségről, a szexualitásról, az alapvető biológiai ismeretekről a szülők – a ritka kivételektől eltekintve – nem beszélgettek gyermekeikkel.

Szexuális forradalom szocialista módra

A szexualitással kapcsolatos íratlan normák és a társadalmi gyakorlat a hatvanas-hetvenes évek fordulóján kezdett mélyrehatóan megváltozni. Ezzel egyidejűleg többek között a miniszoknya és a bikini gyors térhódítása gyökeresen átformálta a női test nyilvánosságával kapcsolatos közvélekedést is.

A hetvenes években „a nemi életre nevelés” bekerült a legalább röviden oktatandó iskolai témakörök közé. A nyitásban meghatározó szerepet játszottak a korabeli ifjúsági lapok is – *Ifjúsági Magazin*, *Magyar Ifjúság* –, nemzedékek nőttek fel Lux Elvira és Veres Pál tanácsain. A hatvanas-hetvenes években az egyik legnépszerűbb kiadvány Hirschler Imre *A nők védelmében* című könyve volt.

A rendszer nőemancipációs törekvései a szexualitás kérdéseire nem terjedtek ki. A hétköznapi gyakorlatában a férfiak szabadosabb viselkedése változatlanul enyhébb megítélés alá esett, mint a nőké. Jelentősebb változások ezen a téren is a hatvanas évek végétől jelentkeztek, az új ifjúsági szubkultúrák megjelenésével párhuzamosan. A galerikben csoportosuló fiatalok szabados szerelmi életéről szóló kósza híradások felborzolták a meglehetősen konzervatív álláspontot valló korabeli magyar közvéleményt.

Egy-egy házibuli vagy KISZ-tábor is jó alkalmat kínált az ismerkedésre, az együttlétekre. A házasság előtti szexuális élet azonban inkább csak a hetvenes évektől kezdett elfogadottá válni. A gyereknemzésre egyre kevésbé tekintettek a szerelmi élet első számú tényezőjeként: a változás fokozatosan alapjaiban változtatta meg a szexuális magatartást.

A korszak közgondolkodásában azonban a szexualitás tabujellege csak lassan oldódott. Az erotika műalkotások, viccek, karikatúrák révén jelent meg, többnyire igen konzolidált formában, illetve keretek között. A negyvenes évek végétől erotikus kiadványok évtizedekig nem léteztek a magyar sajtóban. Kivételt csak egyes alkalmi kiadványok – például az újságíróbál alkalmából éven-

te egyszer kiadott *Tollasbál* című magazin – jelentettek, ezek is inkább csak a hetvenes évek második felétől. Az ifjúsági lapokban is ettől kezdve jelent meg egy-egy erotikus fotó. Sajátos módon egyébként ugyanebben az időszakban a KISZ Központi Bizottságának a lapja, a *Magyar Ifjúság* közölte több-kevesebb rendszerességgel a külföldi magazinokból átvett fotókat. Korábban könnyen pornográfának minősítettek mindent, ami erotikus tartalmú volt. Az általános tiltás miatt az ismert külföldi kiadványok – például a *Playboy* – is csak csempész-áruként kerültek be az országba.

Bizonyos kettősség ugyanakkor hamar megjelent ezen a téren, hiszen a fővárosban és a nagyobb városokban is működtek a korszak során olyan szórakozóhelyek, ahol – szigorúan a késő éjszakai órákban – sztriptíz műsort tekinthetett meg a szórakozni vágyó közönség.

A meztelenség fokozatosan bekerült a nyilvánosságba, ebben nagy szerepe volt a televízióknak és a mozinak – a művészfilmekben viszonylag korán megengedetté vált a ruhátlan test –, bár a folyamatot legalább a korhatáros korlátozásokkal igyekeztek fékezni. A hetvenes évek második felében újjáéledő reklámok révén a meztelen női test reklámhordozóként is megjelent a nyilvánosságban.

A testtel kapcsolatos szigorúan korlátozó normák enyhülését jelezte a nudizmus (később inkább naturizmusnak nevezték) megjelenése a nyolcvanas évek elején. A délegyházi tavaknál kezdődött, hamarosan ezeket vonzó meztelen fürdőzést eleinte rendőri akciókkal is akadályozták, azonban a mozgalom egyesületté szerveződve – a civil társadalom egyik első fecskéjeként! – néhány év alatt elérte a „szabad testkultúra” legalizálását.

A homoszexualitás a hatvanas éveikig, az új büntető törvénykönyv bevezetéséig bűncselekménynek számított, amelyet rendőrségi ügyként kezeltek. A kérdés azonban egészen a nyolcvanas évek elejéig nem jelenhetett meg a nyilvánosságban. Az egyneműek szerelmét a Kádár-kori magyar társadalom döntő többsége – amely általában is rosszul tolerált mindenféle másságot – nem fogadta el. Az előítéletek csak lassan oldódtak. Becslések szerint a nyolcvanas évek elején a felnőtt népesség három-öt százaléka tartozott a homoszexuálisok-leszbikusok közé.

A közgondolkodást jól ábrázolta egy nyolcvanas évek elején megjelent szociográfia. „A mi korunk az övékéhez képest egészen más, pedig mi se vagyunk olyan öregek [39 éves volt az interjúalany]. A bálba eljártak velünk a szüleink, ezek meg kinéznak onnan bennünket. Ők nem úgy táncolnak, viselkednek, mint mi. És nem szégyellik magukat. Most, amikor itt voltak a Tolcsvayék, az egyik kislányon háborodtam fel. Elég komoly turai udvarlója van, de az már nem volt ott, hát odamegy hozzá egy fiú, nem ismertem, nem idevalósi, és meg-

csókolja. Mondom a testvéremnek, hogy nézd már, ennek nem az az udvarlója. Ó, aszongya, ez nem feltűnő. Hát én nem tudom, de engem a férjem meg nem csókolt az eljegyzés előtt, az biztos. Volt a mi időnkben is kacér lány, de olyan mégse, hogy most minden kisbaba koraszülött...”¹

A nem létező prostitúció

A nyilvánosházak működése és a prostitúció a negyvenes évek végéig legális volt, azt a háború előtti törvény szabályozta. Ebben az időszakban csak Budapesten 1200 igazolvánnyal rendelkező kéjő tevékenykedett, s mintegy 10–12 ezren úzték engedély nélkül az ipart.

A nyilvánosházakat 1950-ben felszámolták, a nyilvántartott kéjők igazolványait visszavonták, s munkahelyeket jelöltek ki számukra. A prostitúció ettől kezdve kihágásnak minősült, majd 1955-ben két évig terjedő szabadságvesztéssel büntethető bűncselekménnyé nyilvánították. A jelenség ettől még természetesen nem szűnt meg, csak illegális körülmények között élt tovább. Rövidesen kialakult a prostitúció új intézmény- és működési rendszere. Folyamatosan újratemelődt a szobáztatók, a futtatók, az ismert helyeken kuncsaftvárosi lányok csoportja. A hetvenes évekre a budapesti Rákóczi tér és környéke vált a prostitúció egyik legismertebb helyévé. A lányok futtatása a különböző bűnözői csoportok egyik jövedelmező tevékenységévé is vált. A hatvanas években az ország nyitottabbá válása, a turizmus lassú élénkülése megteremtette ennek a tevékenységnek a második szintjét is, amelyet a szállodákban tevékenykedő örömlányok alkottak.

A testüket áruba bocsátó lányokat és asszonyokat lebukás esetén üzletszerű kéjteltség (ÜK), esetenként pedig közveszélyes munkakerülés (KMK) vádjával fogták perbe és ítélték el néhány hónapnyi, visszaeső minősítés esetén 1–2 évnyi börtönbüntetésre vagy javító-nevelő munkára.

„Titkos kéjők” az úgynevezett szocialista (minta)városokban – Sztálinváros/Dunaújváros – is szép számmal voltak. A rendőrség időről időre kampányszerűen próbálta meg keretek között tartani ezt a tevékenységet. A nagyobb rendőrkapitányságokon külön erkölcsrendészeti osztályok, alosztályok működtek.

¹ Örszigethy Erzsébet: Budapesttől ötven kilométerre. In: *Folyamatos jelen. Fiatal szociográfusok antológiája*. Vál. és szerk. Berkovits György et al. Szépirodalmi, Budapest, 1981. 241–264. lh. 257.

A fellépés „hatékonyságát” jól mutatja, hogy 1970-ben mindössze 88 személyt nyilvánítottak terheltté ilyen bűncselekmény miatt, ebből 74 fővel szemben emeltek vádat és 56 személyt (közülük 44-et Budapesten) ítélték el jogerősen. Az elítéltek nagy részére 1–12 hónapig terjedő, a súlyosabbnak minősített esetekben 2–5 évnyi szabadságvesztést szabtak ki. 1980-ban az üzletszerű kéjelésnek minősített bűncselekmények száma kereken 100 volt, ebből a bíróságok 62 embert ítélték el, 37-et letöltendő, 15-öt felfüggesztett szabadságvesztésre, a többieket pedig javító-nevelő munkára, illetve pénzbüntetésre ítélték.

A dolog természeténél fogva és a szabályozás tiltó jellege miatt nem lehet tudni, hogy pontosan hányan űzték az „ősi mesterséget” ekkoriban, de feltételezhető, hogy csak Budapesten számuk sokszorososa volt a ténylegesen elítéltekének. Az eljárások alacsony száma is azt mutatja, hogy a rendőrség minden olyan helyen megtúrta a jelenséget, ahol ez nem keltett nagy feltűnést, egyébként pedig inkább csak kampányszerűen kezelték az ügyet. Egy korabeli, hetvenes évek eleji rendőrségi jelentés szerint: „Fertőzöttség tekintetében elsősorban a főváros belső – V., VI., VII., VIII., IX., XIII., és XIV. kerületei exponáltak. Az átlagosnál több prostituált mozog a budai kerületek közül a II. és a XI. kerület területén. A fertőzöttség tradicionális okkal, a vendéglátó-ipari objektumok és szórakozóhelyek koncentráltóságával magyarázható. A rendelkezésre álló operatív és nyílt ellenőrzések tapasztalatai alapján a főváros legfertőzöttebb objektumai is meghatározhatóak, ahol a prostituáltak partnereikkel megismerkednek. Ezek többsége eszpresszó, bár, éjjeli mulató, utca, tér. Fertőzöttség tekintetében kiemelkednek az alábbi objektumok: Az osztályon felüli helyek közül: Pipacs, Moulen Rouge, Jereván, Savoy, Berlin stb., bárók, a Gellért, a Szabadság, a Palace, a Metropol, Vörös Csillag, Astoria Szállók halljai és bárjai.

Az I., II., III. osztályúak közül: Emke, Tavasz, Harmat, Luxor, Otthon, Tinódi, Fény, Gong, Trojka, Szimpla, Rózsa és Ibolya presszók, Liliom, Nemzeti, Szarvas Étterem, Múzeum Kávéház, a terek közül kiemelkedik a Rákóczi tér, az Úttörő tér [!], Kulich Gyula [Kálvária] tér, Almássy tér. Fertőzöttek még: a Nyugati és [a] Keleti pályaudvar környéke, ezek várótermei, a Vidámpark, a Margit-sziget, Ifjúsági Park, Hűvösvölgy, Népliget.

Az első csoportba sorolhatók a társadalom periferiáján élő, lakással, munkahellyel nem rendelkező prostituáltak, akiknek külső megjelenése is árulkodik „foglalkozásukról”. E kategóriában megtaláljuk az egészen fiatal és a már kiöregedett prostituált nőket egyaránt. Ismerkedési területük a különböző parkok, terek (ahol rendszerint a közösülést is végrehajtják), pályaudvarok várótermei, italboltok.

A prostituáltak jelentős része rendelkezik lakással és munkahellyel, bár munkavállalásuk sok esetben a személyi igazolványba történő bejegyzésig terjed. Ezek a személyek férfitartnereikkel ugyancsak válogatás nélkül, eszpresszókban, szórakozóhelyeken, italboltokban ismerkednek meg. Kapcsolataikat azonban már sokkal diszkrétebben, rendszerint saját, partnereik, illetve találkahelytartók lakásán bonyolítják le. Ezek felderítése már nehezebb, mint az előző csoportba tartozóké.

A harmadik csoportba sorolhatók – és a bűnüldöző szervek számára a legveszélyesebb kategóriát jelentik – azok a prostituáltak, akik rendszerint kerítők útján szállodákban külföldiekkel közöskülnek. Ezek egy része bizonyos foglalkozást űzők köréből – pl. felszolgáló, mixer, fodrász stb. – kerülnek ki. Átlagon felüli, luxus igények kielégítése céljából űzik a prostitúciót. Viselkedésükben kulturáltak, esetenként több nyelvet is beszélnek. Tevékenységük többnyire valutáris bűncselekményekkel párosul.”²

A nemi betegségek

Mivel a piros lámpás házak felszámolásával megszűnt a korábban bejegyzett örömlányok kötelező rendszeres egészségügyi ellenőrzése, a nemi betegségek terjedéséért leginkább a prostitúciót tették felelőssé. Ebben azonban a higiénés viszonyok alacsony szintje is szerepet játszott. Egyes társadalmi csoportokban – elsősorban a városokban – a szexuális magatartás változása is segítette a betegségek terjedését.

1944–1945-ben a front átvonulásakor a tömeges erőszakáldozatok, a negyvenes évek második felében pedig az egészségügyi rendszer összeomlása növelte rohamosan a nemi betegek számát. A probléma kezelésére 1951-től központosított állami intézményrendszert hoztak létre, ahol akár kényszergyógykezeltésre is sor kerülhetett. A fertőzés gyakorisága a hatvanas évekig viszonylag gyorsan, később lassuló ütemben csökkent. A nyilvántartott nemi betegek száma az ötvenes évek elején még meghaladta a hatvanezretet, a hatvanas években huszonöt-harmincezer között ingadozott, a hetvenes évek végére tízezerre csökkent. A probléma mindvégig meglehetősen szűk körben kapott nyilvánosságot.

² Az Országos Rendőr Főkapitányság jelentése, 1971. Közli: Tóth Eszter Zsófia: Prostitúció a '70-es évek Budapestjén. *Archivnet* (11) 2011/6. http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/prostitutio_a_70es_evek_budapestjen.html – Utolsó megtekintés: 2020. 02. 10.)

A szülés kórházba vonul

A negyvenes években és az ötvenes évek első felében a születések nagy része még otthon, lakáson történt. 1940-ben a megszületett gyermekek háromnegyede, 1950-ben kétharmada otthon, családtagok és/vagy bábaasszony közreműködésével látta meg a napvilágot. A születés csakúgy, mint a halál az élet szerves, természetes, mindennapos velejárója, kevésbé orvosi, kórházakban izolált esemény volt. Az ötvenes évektől folyamatosan növekedett a szülészetek befogadóképessége, a születés az otthoni körülmények közül fokozatosan átkerült az intézményi, kórházi keretek közé.

1960-ban már csak a gyermekek egyhatoda született otthon. Az évtized végén már egyre inkább ez számított kivételesnek és ritkának. Ezzel párhuzamosan a bábaasszony intézménye is megszűnt. Helyettük a védőnők igyekeztek eligazítani és segíteni a gyermekágyas asszonyokat az újszülöttek ellátásának kezdeti lépéseiben. A javuló egészségügyi ellátás minden bizonnyal jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a csecsemőhalandóság és a gyermekágyi halandóság nagymértékben csökkent.

A házasságon kívüli születések a század utolsó harmadáig nem tartoztak a társadalmilag elfogadott jelenségek közé. A szűkebb-tágabb környezet – lakóhelytől, településtípustól lényegében függetlenül – továbbra is számon tartotta a „megesettséget”. A házasságkötés előtt világra jött újszülöttet „előregyártott gyermeknek”, a házasságon kívül születettet pedig „zabigyereknek” nevezték még a hatvanas-hetvenes években is.

1953-ban bevezették a gyermektelenségi adót. A korabeli népnyelv által „kanadónak” titulált kötelezettség az önálló keresettel rendelkező 20-45 év közötti gyermektelen nőket és a 20-50 év közötti gyermektelen férfiakat terhelte. A rendelkezést az 1956-os forradalom után helyezték hatályon kívül.

Abortusz és fogamzásgátlás

A második világháború után átmenetileg lehetővé tették a terhesség legális megszakítását azon lányok és asszonyok számára, akik a megszálló hadseregek katonái által elkövetett nemi erőszak következtében estek teherbe. 1946 elején azonban visszatértek a teljes tiltáshoz. A fenyegető büntetés ellenére a művi vetelés évtizedeken át az egyik leggyakoribb születésszabályozási eszköz maradt: évente

110–120 ezerre becsülték az illegális beavatkozások számát, s ennek jelentős részét orvosok hajtották végre. Évente négy-ötezer elmarasztaló ítélet született a gyermeküket illegálisan elvetető anyák és a beavatkozó orvosok ellen. A teljes tilalmat 1956 nyarán oldották fel, ami együtt járt a regisztrált terhességmegszakítások ugrásszerű növekedésével.

Az abortusz és a születésszabályozás terén az újabb jelentős fordulat 1967–1968-ban következett be. Ettől kezdve vált hozzáférhetővé az első magyar fogamzásgátló tabletta, az Infecundin, majd nem sokkal később megjelent a Bisecurin. Az orális fogamzásgátlás a tabletták magas hormontartalma ellenére gyorsan népszerűvé vált. A hetvenes évektől az abortuszok száma mérséklődött.

A regisztrált terhességmegszakítások száma 1957–1990 között

év	1957	1960	1970	1980	1990
szám	123 383	162 160	192 283	80 882	90 394

Forrás: *Demográfiai évkönyv, 1997*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1999.

A látványos csökkenés elsősorban az orális fogamzásgátló-szerek széles körű elterjedésének köszönhető, másodsorban pedig az abortusszal kapcsolatos jogszabályok szigorításának. Bár a szocialista korszak prudériája gátolta a korszerű családtervezési ismeretek terjesztését, egy 1986-os felmérés adatai szerint már a házasság nélküli nők háromnegyede védekezett a nem kívánt terhesség ellen. Mechanikus fogamzásgátló eszközöket a negyvenes és ötvenes években is forgalmaztak a patikákban, ám ezek hatékonysága gyakran megkérdőjelezhető volt, sőt az ötvenes években az áruhiány miatt nehezen is lehetett beszerezni. Az abortusz mellett a másik leggyakrabban alkalmazott módszer a megszakított közösülés volt.

Az archaikus magzatelhajtó eljárások és eszközök alkalmazása (hegyes pálcával történő felszúrás a méhbe, növényi főzetek méhbe fecskendezése, levegő befúvás) az ország számos területén – főként a falvakban – a hatvanas-hetvenes évek fordulójáig előfordult. „A közösségekben addig nem tekintették bűnnek, addig megengedték ezeket a cselekményeket, míg a magzatnak nincs lelke.” Ez a határpont pedig az általánosan elterjedt felfogás szerint az állapotosság harmadik hónapja volt.

■ Csepel bicikli, Caesar konyak, Symphonia, Trapper farmer

A fogyasztás és a fogyasztói magatartás változásai a szocialista korszakban

Az 1945-öt követő korszak fogyasztástörténeti szempontból három szakaszra osztható: az 1945–1949 közötti szűk fél évtizedben felszámolták a második világháborús károkat, fokozatosan helyreállították a fogyasztási igények kielégítését szolgáló ipari és kereskedelmi kapacitásokat, stabilizálták az ellátást, és lassan bővítették az árukínálatot. Az 1949–1965 közötti másfél évtizedet előbb a hihetetlen szűkösség, a fogyasztás drasztikus visszafogása jellemezte, majd az 1956-os forradalmat követően megkezdődött a fogyasztás politikai, ideológiai eredetű visszafogásának fokozatos korrekciója. Az 1960-as évek második felétől bontakozott ki az utolsó, mintegy két évtizedes szakasz, amikor is az ellátás színvonalja stabilizálódott, a hiány mérséklődött, a fogyasztási lehetőségek bővültek, majd az 1970-es évek végére a bevásárlóturizmus szinte általános jelenséggé vált. A fogyasztás – lényegében a „vágy titokzatos tárgyától” függetlenül – a társadalmi presztízs kifejezésének egyik alapvető eszköze lett. Az 1980-as évekre az általános áruhiány Magyarországon lényegében megszűnt, viszont a szezonális és keresett cikkek hiánya időről időre továbbra is előfordult. Az egyes emberek, csoportok fogyasztási igényeit, törekvéseit a divat mellett egyre inkább a minőségi igények előtérbe kerülése határozta meg.

„A kommunista rezsím összeomlása Kelet-Európában közvetlen összefüggésben volt a rendszer alacsony hatékonyságával, azzal, hogy képtelen volt az állandóan megígért fogyasztási szint elérésére, fenntartására és finanszírozására. A fogyasztói árak alacsonyan tartásához szükséges állami támogatások egyre nagyobb mértékben emésztették fel azokat az eszközöket, amelyek a tőke és a munka alacsony hatékonysága miatt szükségesek lettek volna a gazdasági növe-

kedés megvalósításához” – írja Stephan Merl.¹ Amihez azt tehetjük hozzá, hogy az 1980-as években a tervszerűség jegyében igyekeztek korlátozni a fogyasztást – ám az 1950-es évekkel ellentétben a Kádár-korszak Magyarországon már nemcsak a gazdaságpolitika eszközeivel, hanem „tudományosan megalapozott normák” propagálásával próbálták befolyásolni a „fejlett szocializmust építő emberhez méltó” fogyasztási igényeket.

A fogyasztás szerepe a Kádár-kori hétköznapiakban

A Kádár-korszakban társadalmi és politikai szempontból egyaránt fontos tényező volt a fogyasztás fokozatos felértékelődése, a fogyasztói magatartás előtérbe kerülése. A család és a háztartás fogyasztási egységként is egyre nagyobb jelentőséggel bírt, a fogyasztás mikro- és makrotársadalmi szinten egyaránt az önki-fejezés és a társadalmi különbségtétel eszköze lett az 1970-es 1980-as évek Magyarországon. Ennek tükrében érdekes azt elemezni, hogy az egyes családok, a különböző társadalmi csoportok miként jelentették meg státusukat a fogyasztás segítségével. Ebben a reprezentációs folyamatban nyilvánvalóan fontos szerepe volt az öltözködésnek, a tartós fogyasztási cikkeknek, az autónak, a teleknek, az új lakás építésének, hiszen ezek alkalmas eszközök voltak a vélt, a valós vagy éppen a vágyott társadalmi státus kifejezésére. A presztízsértékű fogyasztási cikkek minél gyorsabb megszerzése és birtoklása széles társadalmi csoportok számára már az 1960-as évektől azt szimbolizálta, hogy hajlandóak modernizálódni, lépést tartani a kor igényeivel. Miként befolyásolta a fogyasztás a közgondolkodás és a mentalitás változásait? Miként tükröződött mindez a tárgyi kultúrában? A lakókörnyezet kialakítása, helye, berendezése, az öltözködés, a viselt ruha és a táplálkozás mennyisége és minősége meglehetősen egyértelműen kifejezi tulajdonosának, használójának, viselőjének társadalmi helyzetét, azonosságát, kötődését. A csoportazonosságot kifejező tárgyak, eszközök beszerzése időről időre felértékelődött a 20. század második felének Magyarországon. Ha a kor kiemelt társadalmi csoportjának, a városi munkásságnak az átalakulását említjük példaként, jól látható a fogyasztás rétegződésbeli szerepe.

¹ Merl, Stephan: Staat und Konsum in der Zentralverwaltungswirtschaft. Russland und die ostmitteleuropäischen Länder. In: *Europäische Konsumgeschichte. Zur Gesellschafts- und Kulturgeschichte des Konsums (18. bis 20. Jahrhundert)*. Szerk. Siegrist, Hannes – Kaelble, Hartmut – Kocka, Jürgen. Campus Verlag, Frankfurt–New York, 1997. 205–244.

A második világháború befejeződését követően a munkások igen kis hányada tudott tömegfogyasztási cikkekét vásárolni. Az 1960-as évek végétől azonban a városi munkásházartások felszereltsége (televízió, hűtőszekrény, mosógép, centrifuga) is folyamatosan javult, a lakások nagyobbak, jobban berendezettek lettek, a „proletár lakókonyhát” felváltotta a nappali, elérhetővé váltak az olyan szimbolikus cikkek, mint az autó vagy a telek. Mindezt elsősorban a többletmunkából, másod-, harmadállásból, fuszásból származó jövedelmek tették lehetővé. A városi munkásság belső tagoltságában a hagyományosnak tartott csoport- és rétegeképző tényezők mellett egyre nagyobb szerepe lett a növekvő mértékű személyes tulajdonnak vagy éppen a tulajdon hiányának, mert a felhalmozott javak mértéke vagy a lakásviszonyok elég egyértelműen mutatták az azonos társadalmi csoportokon belül végbemenő átrendeződést. Ez a folyamat irányát tekintve hasonlított a nyugat-európai munkásság átalakulásához, azonban egyrészt időben később bontakozott ki, másrészt minőségileg más körülmények között ment végbe, harmadrészt az alacsonyabb jóléti, fogyasztói szint elérése összehasonlíthatatlanul nagyobb egyéni erőfeszítést és áldozatot követelt meg.²

Melyek voltak a fontosabb sajátosságai a „kvázi fogyasztói társadalom” kialakulásának Magyarországon? Az államosítási folyamat lezárulását követően a kereskedelmet egy ideig nem fejlesztették, elsősorban azért, mert nem tekintették termelő gazdasági ágának. (Mindezt jól mutatja a kereskedelmi beruházások alacsony szintje is.) A második világháborút követő évtizedek fogyasztói társadalmának kapcsán nyilván senki sem Magyarországra vagy a többi szocialista országra, hanem a nyugat-európai társadalmakra gondol elsőként.³ Nem szabad elfeledkezni azonban arról, hogy – ha megkésve is – az 1960-as évek végétől e régió országaiban is kibontakozott egy sajátos fogyasztási forradalom, ami országonként eltérő mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az uralmon levő kommunista pártok stabilizálják, meghosszabbítsák uralmukat. A régió legtöbb országában, így Magyarországon is a politikai vezetés a szociális biztonság garantálását legitimációs alapelemnek tekintette, éppen úgy, ahogy az áruellátás

² Amíg Magyarországon a fogyasztás tekintetében csak egy-egy csoporton belül lehet viszonylagos kiegyenlítődésről beszélni, miközben a különböző munkáscsoportok közötti különbségek gyakran növekedtek, addig ezt az 1950–1970 közötti folyamatot a Nyugat-Németországban élő munkásság esetében is a fogyasztás révén végbemenő homogenizálódásként írták le. Lásd Mooser, Josef: Abschied von der „Proletarität”. Sozialstruktur und Lage der Arbeiterschaft in der Bundesrepublik. In: *Sozialgeschichte der Bundesrepublik Deutschland*. Szerk. Conze, Werner–M. Rainer, Lepsius. Klett-Cotta, Stuttgart, 1983. 143–186.

³ Közép-európai összehasonlításban mindezt részletesen lásd Merl, S.: Staat und Konsum, i. m.

stabilitását és a fogyasztási lehetőségek bővítését is ebbe a körbe sorolta. Miután e téren az állami beavatkozás szerepe fokozatosan mérséklődött, a fogyasztás jelentősége nőtt a lakosság számára. Hiszen korábban is fogyasztottak volna, csak nem volt mit. A kezdetben mérsékelt, majd fokozatosan erősödő fogyasztási kényszernek ennél fontosabb mozgatórugója volt, hogy a fogyasztás (lakásépítés, autóvásárlás, hétvégi telek vétele) révén lehetett többé-kevésbé értékálló és legitim módon felhalmozni a megtermelt, megszerzett jövedelmet. És ez gyakran társadalmi előrelépést is jelentett a családok számára. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a turizmus tömegesedése, az ország nyitottabbá válása, a nyugati fogyasztási minták megismerése nyilvánvalóan új vágyakat és célokat keltett, elősegítette a különböző társadalmi csoportok mentalitásának változásait. Saját helyzetének megítélése során a döntő többség a nyugat-európai fogyasztási helyzethez és lehetőségekhez viszonyított. A szocialista gazdasági viszonyok között mindez már csak azért is tartós feszültséghelyzetet teremtett, mert a termékek előállítói a tervek, illetve a különböző tervelőirányzatok teljesítésében voltak érdekelték, vagyis a mennyiségi szempontok fontosabbak voltak a minőségiéknél. Emellett a versenyhelyzet hiánya, illetve korlátozottsága sem teremtett igényt a minőség javítására. A gyártók monopolhelyzetben voltak, aminek természetes következménye volt a rossz kiszolgálás, a selejtes áru.

A rendszer működésének jellegzetességeként a lakást, a helyi tömegközlekedést, az alapvető élelmiszereket, az üzemi étkeztetést egyfajta szociális juttatásként a tényleges előállítási árnál jóval alacsonyabban tették elérhetővé. Ezzel ellentétben a luxus- és presztízscikkek a bérekhez viszonyítva meglehetősen drágák, az átlagjövedelműek számára nem vagy csak nehezen megfizethetőek voltak. A közszükségleti termékek mesterségesen alacsonyan tartott árai miatt Magyarországon és más közép-európai országban is előfordult például, hogy az olcsó kenyeret időnként a maszek állattartók takarmányként használták. De ehhez hasonló módon pazarlásra ösztönzött az évtizedeken keresztül alacsony – az előállítás költségeit sem fedező – háztartási energiaár is. Ráadásul a rögzített árak politikája meghatározta a termelők és a fogyasztók viselkedését. Az üzemek között nem dúlt konkurenciaharc, ezért sem a minőség javításában, sem a termékek előállítási árának csökkentésében nem voltak érdekelték. Az állami kézben levő termeléssel és kereskedelemmel szemben a szűk területre korlátozott magánszektor kínált alternatívát. A fogyasztók, ha tehették, inkább maszek termékeket vásároltak, de erre a magánkiszármag és -kiskereskedelem visszaszorítása miatt csak korlátozott lehetőségük volt. A hiány következtében gyakran a silány termékek is nagy mennyiségben fogytak el.

A korszakban a vásárló többnyire egyfajta zavaró körülményt jelentett a kereskedelemben dolgozók számára, mivel ők szintén nem voltak érdekeltté téve sem az eredményes, sem az udvarias kiszolgálásban. Számukra – már aki nem szerette a szakmát – a kötött munkaidő kellemes és zavartalan, lehetőleg vásárló nélküli eltöltése is cél lehetett.

A fogyasztás a mindennapi élet központi eleme, meghatározó szerepe van az anyagi igények kielégítésében. Az a mód, ahogyan az ember vagy társadalom fogyaszt, megmutatja többek között azt, miként értelmezi a kultúrát. A fogyasztási szokások gyakorlása során rendszerint közvetlen és kézzelfogható kapcsolat van a fogyasztás és az egyéni identitás megteremtése között. Így a fogyasztási cselekvések maguk is jelek és szimbólumok, amelyek egyaránt kötődnek az adott kultúrához, társadalomhoz, gazdasághoz. Magyarországon is látható, hogy ez a fajta „látványos fogyasztás” az 1960-as évek végétől fokozatosan előtérbe került, és ezzel párhuzamosan megerősödött a rivalizálás, élénkült a fogyasztási verseny. Mindez arra is hivatott volt, hogy az új társadalmi helyzetbe kerülők viszonylag széles csoportjai megerősíthessék saját pozíciójukat és társadalmi tudatukat. Kérdés természetesen, hogy mi volt ebben a sajátosan magyar a 20. század második felében, amikor Európa-szerte széles körben hódított a fogyasztói társadalom szellemisége?

Fontos körülmény, hogy Magyarországon az 1960-as évek közepén – a korábbi évek, évtizedek nélkülözéséhez viszonyítva – a bőség korszaka kezdődött el. Ennek a korlátozott bőségnek a megtapasztalása meghatározó módon befolyásolta a gondolkodást, a mentalitást, az értékrendet. Nyilvánvalóan átmeneti és állandóan változó társadalmi különbségek alakultak ki a tévét vagy autót már birtokló, vagy azzal nem rendelkező, a háztartását teljesen modernizáló vagy a hagyományos eszközöket használó, a saját erőből új házat építő vagy arra képtelen falusi és városi, szellemi vagy fizikai foglalkozású háztartások, családok között. Fokozatosan egyre fontosabbá vált az aktuális divat követése, a divatossá váló és ilyen módon is felértékelődő tárgyak mielőbbi beszerzése. Vajon a szocialista rendszer viszonyai között a magánszférában egy újfajta „megbecsülés”-kultúra kezdett kialakulni, amelynek fontos részét képezte a fogyasztás képessége? Ha a divat kifejezést nem pusztán az öltözködésre vonatkoztatva használjuk, hanem szélesebb társadalmi értelemben, akkor jól látható, hogy az 1960-as évek végétől Magyarországon kezdett társadalmi divattá válni a jólöltözöttség, a tartós fogyasztási cikkek beszerzése és birtoklása, a lakások korszerűsítése és a minél nagyobb alapterületű lakások, lakóházak, valamint nyaralók építése. Mindez a külső látszat megteremtésének és fenntartásának az eszköze is volt.

A fogyasztás történeti változásai

A második világháború befejeződését követően a fogyasztás terén az elemi igények és szükségletek kielégítése volt a legfontosabb feladat. Az 1940-es évek végére a különböző fogyasztási cikkekben mutatkozó hiány enyhült, a forint bevezetését követően az áruellátás fokozatosan stabilizálódott. A gazdaságpolitikai célkitűzésekben az újjáépítéssel kapcsolatos feladatok azonban háttérbe szorították a lakossági fogyasztás igényeinek kielégítését. A Magyar Kommunista Párt kizárólagos hatalmának megteremtését követően az erőltetett iparosítás féktelen erőforrásigénye maga alá gyűrt mindent, így a lakossági fogyasztást is igyekeztek minél alacsonyabb szinten tartani. A hidegháborús időszak hadigazdálkodása és a kialakuló tervanarchia rövid idő alatt lehetetlenné tette az elemi létfenntartás igényeinek kielégítését, általános és tartós hiány alakult ki gyakorlatilag az élet minden területén. A létfenntartáshoz szükséges cikkek beszerzéséért folytatott küzdelem a hétköznapi élet szerves részévé vált. Az 1950-es évek első felében az áruhiány a mindennapi cselekvések egyik legfontosabb mozgatója volt, ami az állandó beszerzési kényszer, a sorban állások révén formálta a kor meglehetősen sajátos fogyasztói kultúráját. A hiány és a vele járó bizonytalanság, bizalmatlanság, a „Vajon holnap is lesz-e elég áru?” szemlélete a szocialista korszakban a magyar közgondolkodás, a fogyasztói magatartásformák részévé vált. A komoly társadalmi elégedetlenséget keltő helyzet csak az 1953-as kormányváltást követően változott meg. A nehézipari beruházások visszafogásával párhuzamosan lassan előtérbe került a lakossági igények kielégítése. A túlméretezett hadiipari kapacitások jelentős részét fogyasztási cikkek termelésére állították át. Mindez természetesen nem jelentette az általános áruhiány megszűnését, de az áruellátás 1954–1955 folyamán – a korábbi évekhez képest – érzékelhetően javult. A visszaesésekkel tarkított lassú javulás a következő évekre is jellemző maradt, még az olyan kritikus időszakokban is, mint 1956 ősze. A forradalom napjaiban a létrehozott új hatalmi szervek, a forradalmi bizottmányok a pacifikáció egyik alapkérdéseként kezelték a közellátás megszervezését, az élelmiszer- és áruellátás fenntartását. November 4-e után a Kádár-kormány első intézkedéseinek egyikeként Közellátási Kormánybiztosságot hozott létre Nyers Rezső vezetésével.

A második világháborút követő ínséges idők nem értek véget a helyreállítási periódus első szakaszának lezárulásával, egészen az 1960-as évek közepéig elhúzódtak. A hazai élelmiszer-fogyasztás 1950-re elérte ugyan a háború előtti szintet, de – a kommunista hatalomátvételt követő időszak irracionális hadigazdál-

kodása miatt – az ellátás nem volt folyamatos, és a választék sem volt megfelelő. A tervutasításos szocialista gazdaságra jellemző hiány – változó mértékben és módon – végigkísérte a rendszer létezését. A változás a hiánycikkek típusának átalakulásában érhető tetten.

Az 1955 és 1980 közötti két és fél évtizedben az egy főre jutó lakossági fogyasztás volumene több mint két és félszeresére nőtt: a fogyasztási cikkek vásárlása tízszeresére, a háztartási energiafogyasztás három és félszeresére emelkedett. A növekedés súlyponti időszaka szinte minden esetben az 1965 és 1975 közötti tíz esztendő volt. A kádári konszolidáció időszakában végbement anyagi gyarapodást mutatja, hogy a háztartások tartós készleteinek aránya a nemzeti vagyonban 1960 és 1974 között közel két és félszeresére, 73,3 milliárd forintról 180 milliárd forintra nőtt. Ebben minden bizonnyal fontos szerepe volt a korábbi években kényszerűségből elhalasztott fogyasztás pótlásának és az új fogyasztási cikkek (például televízió) megjelenésének, tömegessé válásának is.

A magyar közvéleményben és társadalomtudományban hosszú ideje él az a meggyőződés, hogy az 1956-os forradalom leverését követően a Kádár-rendszer stabilizációja és konszolidációja azért lehetett olyan gyors és sikeres, mert az MSZMP vezetése levonta a Rákosi-korszak politikájának tanulságait. A forradalom árnyékában igyekezett elkerülni a társadalmi konfliktusokat, fokozatosan változtatott a hatalom gyakorlásának mechanizmusán, módosította a gazdaságpolitikát, és egyfajta „jóléti fordulatot” hajtott végre. Igaz, a politikában az 1956-os megtorlás lezárulását, illetve az 1963-as amnesztiát követően fokozatosan csökkent a nyílt erőszak szerepe, a gazdaságban pedig a kollektivizálás befejezése és az erőltetett iparosítás folytatása mellett két kisebb engedményt tettek a politikusok: egyfelől a gazdasági tervek készítése során nagyobb figyelmet fordítottak a lakossági fogyasztásra és előírták a fogyasztási cikkek termelésének növelését, másfelől pedig egyfajta prioritásként kezelték a reálbérek növelését. Mindkét változás azonban az egypártrendszer fennmaradását szolgálta, és nem jelentett eltérést az alapvető politikai céloktól és ideológiai meghatározottságoktól. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy 1949 és 1953 között a kommunista berendezkedés időszakában a második világháború által egyébként is erősen megviselt magyar társadalmat sikerült még jobban elszegényíteni. Az életkörülmények legfontosabb jellemzőinek bázisszintje igen alacsonyra került. Tehát minden olyan változás, változtatás, engedmény, amely viszonylag széles körben és észrevehetően javította a mindennapi életkörülményeket, a valóságosnál nagyobb társadalmi és politikai jelentőséget kapott. 1956 után az egyes társadalmi csoportok tagjai feltehetően az engedélyezett szabadság kézzelfogható élményeként élték meg,

hogy egyre kisebb fáradsággal voltak beszerezhetőek a létfenntartáshoz szükséges alapvető élelmiszerek, majd az 1960-as évek közepétől a tartós fogyasztási cikkek révén már – nyilvánvalóan korlátozott értelemben – felhalmozásra is lehetőség nyílt. Az MSZMP saját politikai és gazdasági rendszerének működőképességét látta bizonyítottnak azáltal, hogy képes volt biztosítani az ellátást az alapvető cikkekből, majd pedig, ha kissé nehézkesen is, de a befektetésre alkalmas tartós fogyasztási cikkek beszerezhetőségét is biztosította.

Az 1950-es évtized első felének katasztrofális hiánykorszakát követően az 1960-as években a kereskedelmi ellátás fokozatosan stabilizálódott Magyarországon. Az áruellátás kiegyensúlyozottabbá válása azonban nem jelentette a hiány megszűnését. Ebben a – van is, nincs is – helyzetben természetesen kialakult valamiféle fogyasztói kultúra, ám ez korántsem azonos azzal a fogalommal, amit a nyugat-európai és tengerentúli társadalomtudományok használnak.⁴

A késő 1950-es évektől az 1980-as évek második feléig tartó korszak fogyasztáskultúráját alapvetően meghatározták a társadalmi-politikai körülmények. Az 1960-as évek elejére stabilizálódó, majd a következő másfél évtized során konszolidálódó Kádár-rendszer politikája azzal nem vádolható, hogy tudatosan törekedett volna a „fogyasztói szocializmus modelljének” kialakítására. Sőt, az erős ideológiai kötöttségeknek megfelelően 1957–1958-tól folytatódott az erőltetett iparosítás. A kádári politika számára az áruellátás és a fogyasztás elsősorban a legitimáció, a politikai stabilitás részelemeként volt fontos, mert „a dolgozók anyagi helyzetüket többek között a szerint is megítélik, hogy keresetükért mennyi és milyen árut tudnak vásárolni”⁵ A Kádár-korszak válságának kibontakozását magával hozó 1980-as évtizedben minden eszközzel a kereslet és a kínálat korábban kialakult viszonylagos egyensúlyának a fenntartására törekedtek.

A lakossági ellátás a rendszer fennállásának időszakában mindvégig a politikailag érzékeny kérdések közé tartozott, de a viszonyok lassú normalizálódásával politikai súlya csökkent. Az 1970-es évektől egyre ritkábban fordult elő, hogy ellátási kérdéseket részletesen tárgyaltak volna a legmagasabb politikai szinteken. Az alapvető ellátási feszültségek mérséklésére, a ciklikus hiányjelenségek tartósabb vagy átmeneti jellegű orvoslására a belkereskedelmi dokumentumok tanúsága szerint ekkor már a szakszabványok is képesek voltak. Az ügyek lebonyolítása rendszerint csak különösen kritikus helyzetekben – például a

⁴ Uo.

⁵ Aktívabb kereskedelempolitikával a reform megvalósításáért – tézisek. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) XXXVI-G-4. 2. d.

kötött árrendszerbe tartozó termékek áremelése estén – igényelt magas szintű politikai beavatkozást.

A kialakuló felemás fogyasztói kultúrának ugyancsak fontos társadalmi adottságai és feltételei voltak. Az ellátási szempontból kivételes helyzetben lévők viszonylag szűk rétegétől eltekintve a magyar társadalom többsége az áruhiányt a tartós életfeltételek közé sorolta be. A hiány a hétköznapi és a fogyasztás szerves részévé tette a korrupciót. Ehhez alkalmazkodva viszonylag gyorsan kialakultak a különböző válaszreakciók. Így például az 1970-es évek végéig csak mérsékelten csökkent az önellátás és felértékelődött a „szocialista összeköttetések” és a kölcsönösségen alapuló szolgáltatások szerepe a hétköznapiakban.⁶ A kurrens termékeket az évtizedes gyakorlat szerint többnyire csak a „pult alól” lehetett beszerezni. „Egyes lelkiismeretlen kereskedelmi dolgozók – visszaélve a fogyasztók bizalmával – az áruellátás terén észlelhető nehéz helyzetet igyekeztek egyéni haszonszerzésre felhasználni. Az utóbbi időben egyre több bejelentés és panasz érkezik a kereskedelemben elburjánzott »pult alóli árusítás«-ról, főleg a fővárosból. Ez a jelenség rossz fényt vet a kereskedelemre és a dolgozók ellenszenvét váltja ki.”⁷ Legalábbis e belkereskedelmi minisztériumi jelentés szerint. Akinek azonban így sikerült beszerezni valamilyen áhított fogyasztási tárgyat, talán kevésbé tiltakozott a módszer ellen.

Utalni kell arra is, hogy a hiány jelenségét a magyar társadalom egyes csoportjai talán azért is fogadták el, mert amit lehetett – főként egyes élelmiszereket – igyekeztek a háztartásgazdaság keretei között előállítani. Ennek bizonyításaként elegendő arra utalni, hogy az 1970-es évek közepén másfél millió magyar háztartás vett részt valamilyen formában a mezőgazdasági kistermelésben. Másrészt a fogyasztás átlagos szintje – bár a kádári konszolidáció időszakában az egyes társadalmi csoportok közötti különbségek nagyobbak voltak, mint a második világháborút követő egy-másfél évtizedben – nem volt túlságosan magas. Ennek következtében az átlagos fogyasztói igények is relatíve alacsony szinten maradtak. Kérdéses tehát, hogy valóban politikai kezdeményezés volt-e a fogyasztás bővítése, bővülése az 1956-ot követő évtizedekben, vagy a politika csak igazodott a társadalmi szándékokhoz, akaratokhoz, és ennek jegyében egyre kevésbé gátol-

⁶ A kereskedelmi dolgozók rendszerint félretették a kurrens árucikkeket az ismerősöknek és rokonoknak, akik ezt a szívességet a saját eszközeikkel viszonzták, például a hivatalokban gyorsították az ügyintéztést, előrébb sorolták a lakás- vagy telefonigénylést.

⁷ A Belkereskedelmi Minisztérium [a továbbiakban: BKM] utasítása egyes keresett áruk értékesítése során elkövetett szabálytalanságok megszüntetése tárgyában. 1957. július 6. BKM iratai, MOL XIX-G-4-zz-20.

ta a különböző javak megszerzését vagy – elsősorban az 1970-es, 1980-as évek fordulójától – esetenkénti felhalmozását. Értelmezhető-e úgy ez a folyamat, mint a korábbi évek, évtizedek tulajdonvesztésére, tulajdoni korlátozására adott társadalmi válaszreakció? Lehet-e azt állítani, hogy félig-meddig rejtett formában végbement egyfajta lakossági felhalmozás, ami a termelőtulajdonnal kapcsolatos korlátozások miatt az 1980-as évek elejéig csak a személyes fogyasztás formájában valósulhatott meg? Mennyiben járult hozzá ez a lassan bővülő fogyasztás a gazdasági racionalitás felértékelődéséhez, követendő magatartásmintává válásához? Valóban a „kényszerű kreativitás” egyik lehetséges tere volt a fogyasztás megszervezése a hiánygazdaság viszonyai között? A fogyasztás tehát azért is érdekes kutatási téma, mert megismerhetővé teszi, hogy miként próbálták a magyar társadalom különböző csoportjai pótolni a háborús veszteségeket, miként vészelték át az 1940-es, 1950-es évek fordulójának proletarizációs folyamatát, a magán- és – igen gyakran – a személyi tulajdon elvesztését.

Az 1950-es és 1960-as évek fordulóján a magyar politikát az ideológiai meghatározottságok mellett leginkább a szovjet politika által szorgalmazott „utolérni és elhagyni” programja befolyásolta. Az igazodás jegyében a magyar vezetés is megfogalmazta a maga jóslatait arról, hogy mikor éri utol Magyarország a gazdaságilag fejlett országokat. Az MSZMP VIII. kongresszusán, 1962-ben határozatba foglalták, hogy az egy főre jutó fogyasztás 1980-ban magasabb lesz, mint a fejlett tőkés országokban. Mindez magától értetődően feltételezte a szocialista, majd a kommunista társadalom felépítését. A marxista-leninista ideológia erőltetett kollektívizmusa és egyenlőségeszménye jellegénél fogva ellentétben állt a fogyasztás növekedésével, az ezzel együtt járó individualizmussal, a jövedelmi és a vagyoni különbségek növekedésével. Ebből – elsősorban az 1960-as években – kisebb-nagyobb politikai és ideológiai kampányok bontakoztak ki, amelyekben a sehová sem vezető anyagiasságot, a hedonizmust és a „szocialista embertípus” önzetlenségét, áldozatkészségét, a „mindenki szükségletei szerint” elvből vezetett mértékletességet állították szembe egymással. Sajátos kettősség jellemezte ebben a vonatkozásban a korabeli magyar politikát is. Egyfelől állandóan hangsúlyozták, hogy semmi sem lehet fontosabb, mint a dolgozók életszínvonalának állandó emelése, másfelől pedig hasonló kitartással ostorozták a kispolgáriságot, a túlzott fogyasztói igényeket, a mértéktelen felhalmozási vágyat, az anyagiasságot.

Az ismétlődő ideológiai és politikai kiigazítási kísérletekhez szellemi háttérrel nyújtottak azok a rendszerhívó értelmiségiek, akik a saját, egyfajta ideális vagy pontosabban fogalmazva: idealizált szocializmuseszmenyükkkel összeegyeztetetlennek tartották a korabeli gazdaság- és társadalompolitika fogyasztással

kapcsolatos gyakorlatát. Az 1960-as évek elején erről – az anyagi jólét és a szocializmus viszonyáról – szólt az úgynevezett „frizsiderszocializmus”-vita, majd néhány évvel később a „Kicsi vagy koci” néven ismertté vált vita. Az elsőben a fogyasztás egyénre és közösségre gyakorolt hatásait és a szocialista társadalomra gyakorolt következményeit vitatták meg, a másodikban az anyagi gyarapodás és a gyermekvállalás problematikája állt a középpontban.⁸ Ezek a viták inkább kevesebb, mint több sikerrel igyekeztek körvonalazni a „szocialista erkölcs”, valamint a „szocialista életmód” kritériumainak megfelelő fogyasztói magatartásformákat.

Az 1970-es évek végétől az ideológiai szempontokat pragmatikus szempontok váltották fel a korszak egészére jellemző „élni és élni hagyni”-szemlélet jegyében. A részleges szemléletváltás jegyében ideológiai szempontokat követve többször is megkísérelték meghatározni a „szocialista fogyasztói modell”-t. Ezeknek a kísérleteknek közös vonása volt, hogy határozottan elvetették a piac szerepét, és elképzeléseik megfogalmazása során az elosztás „mindenkinek szükségletei szerint” marxista–leninista elvéből indultak ki. A realistább szemléletű elemzések azonban igyekeztek ettől eltávolodni, illetve megpróbálták valahogyan összhangba hozni a valós folyamatokat és az ideológiai szempontokat: „A lakosság fogyasztása Magyarországon más országokhoz viszonyítva és gazdasági fejlettségünknek megfelelően közepes színvonalon áll.

»A közepes« átlagos szintből adódik, hogy egyik oldalon az alacsony jövedelműek még alig élvezik az általános társadalmi haladás sokrétű gyümölcseit, rendszerint csak a legszükségesebb létfenntartási cikkeket tudják megvásárolni, ezeket is sokszor nem a szükséges mennyiségben, a másik oldalon pedig az átlagosnál nagyobb jövedelműek pénzük növekvő hányadát magasabb rendű termékek és szolgáltatások vásárlására költik. [...] Az aránytalanul magas jövedelmek korlátozása ma inkább gyakorlati problémákat vet fel. Elvileg is tisztázatlan azonban, milyen jövedelmkülönbségek engedhetők meg a munkateljesítmény-nyel arányos kereseti differenciák alapján az anyagi ösztönzés követelményét is figyelembe véve. [...] Nem szabad és nem is lehet azonban áruhiánnyal korlátozni a magas jövedelműeket, illetve azok felhasználását.”⁹

⁸ A „frizsiderszocializmus”-vita *Kultúra és életforma* címen az *Új Írás* 1961–1962-es évfolyamában, a „Kicsi vagy koci” vagy másként „Éljünk magunknak”-vita 1970-ben az *Élet és Irodalom*, valamint a *Nők Lapja* hasábjain zajlott. Lásd Tyekvicska Árpád: *Frizsiderszocializmus*. In: *Beszélő évek 1957–1968. A Kádár-korszak története, I. rész*. Szerk. Révész Sándor. Stencil Kulturális Alapítvány, Budapest, 2000. 260–264.

⁹ Hoch Róbert – Ede, John: A fogyasztás szerkezetének változása és a társadalmi preferencia-rendszer II. *Kereskedelmi Szemle* (16) 1975/5, 5–9.

Az ideológiai magyarázatokat időnként félretevő korabeli közgazdasági elképzelések szerint: „A racionális fogyasztás kizárólag a társadalmi tulajdonon alapuló szocialista rendszerben valósítható meg. A tőkés társadalom keretein belül legfeljebb csak az irracionális fogyasztásból származó súlyos és társadalmi méretű károsodások egy részének korlátozásáig lehet eljutni.”¹⁰

Azt azonban már a korabeli közgazdászok sem határozták meg, hogy mi tekinthető még racionális fogyasztásnak, és mikor, mitől válik irracionálissá. A legtöbb értelmezés azt hangsúlyozta, hogy a tervszerűség elvének következetes alkalmazásával kiküszöbölhető a pazarlás, a fogyasztás anarchikus jellege, és érvényesíthető a közösségi kontroll, valamint a mértékletesség gyakorlata. Ennek a szemléletnek azonban legfeljebb csak addig lehetett némi meggyőző hatása, amíg az ország polgárai nem vagy csak szűk körben szerezhettek tapasztalatokat a bécsi, müncheni, londoni vagy párizsi boltok kínálatáról. A turizmus növekedése ugyanis – mint említettem – együtt járt a bevásárló turizmus bővülésével is. Az államilag korlátozott valutavásárlásokat kijátszva a feketén vásárolt dollár, márka, rubel teremtette meg a „zsebimporthoz” szükséges fedezetet. Mindezen az sem sokat segített, hogy az új gazdasági mechanizmus 1968-as bevezetése kisebb-nagyobb változásokat indított el a belkereskedelemben is. Többek között lehetővé tették, hogy a kiskereskedelmi vállalatok közvetlenül a termelőktől is vásárolhassanak, hogy a termelőszövetkezetek ipari és szolgáltató melléküzemágakat üzemeltethessenek, ahol számos korábbi hiánycikket gazdaságosabban állítottak elő, mint az ipari nagyüzemekben. Számos piacélnkítő gazdasági szabályzóval (a készletgazdálkodás újraszabályozása, az árkockázati alap bevezetése, a külkereskedelmi jogosítványok bővítése) ösztönözték a kereskedelmi és termelő vállalatok hatékonyabb együttműködését.

1968 végén a Belkereskedelmi Minisztériumban készített, az első tapasztalatokat és a továbblépés lehetséges irányait megfogalmazó dokumentum szerint „a fogyasztási cikkek piaca egyensúlyának erősítésére, a lakosság ellátásának további javítására irányuló gazdaságpolitikánk eredményesnek bizonyult, ez évben a belső piac általában nyugodtan fejlődött. A kereskedelem árukínálata és készletei kielégítették a vásárlói keresletet, s hozzájárultak a reform céljaival egyező piaci helyzet kibontakozásához.”¹¹ A pozitívumok előtérbe állítása mellett

¹⁰ Bóc Imre: Hozzászólás a „Néhány gondolat az irracionális fogyasztásról” című cikkhez. *Kereskedelmi Szemle* (17) 1976/2, 41–42.

¹¹ Aktívabb kereskedelempolitikával a reform megvalósításáért – tézisek. BKM iratai, MOL XXXVI-G-4. 2. d.

a helyzetelemzésben kitértek arra is, hogy a lakossági ellátás hiányosságait még a reformintézkedések hatására sem lehet azonnal megszüntetni, vagyis a dokumentum megfogalmazásával élve „ellátási feszültségek” továbbra is adódhatnak. Az 1968-as esztendőben például az építési anyagok, a bútor, a személygépkocsi és a sör hiánycikk volt; utóbbi a következő egy-másfél évtizedben nyaranta szimpotomatikus módon lett hiánycikk. Ennél azonban komolyabb problémát jelentett, hogy 1968-ban harmincháromezer olyan vevő várakozott gépkocsijára, aki a vételárat már jóval korábban részben vagy egészben kifizette. A hosszú, öt-hat éves várakozási idő a gyártási kapacitások szűkössege, a KGST-n belül megállapított kereskedelmi kvóták miatt alakult ki. Ez a helyzet az 1970-es és 1980-as években sem változott érdemben. A kereslet messze meghaladta a kínálatot, fenntartva az úgynevezett másodlagos piaci mechanizmusokat.

A hivatalos magyarázatok szerint a hiány alapvető oka a termelési és a fogyasztási szerkezet ellentmondása, a technikai elmaradottság, az egyes állami vállalatok monopolhelyzete volt. A beszerezhetetlen cikkek mellett a beszerző körutakra indulók számára gyakran komoly nehézségeket okozott a termékek rossz minősége, valamint a választékhiány. A színvonalasabb ellátás megvalósításának érdekében a kereskedelempolitika irányítói szükségesnek tartották, hogy a vásárlási feltételek kedvezőbbé váljanak: folyamatosan csökkenjen a hiánycikkek száma, rövid idő alatt kényelmesen lehessen vásárolni, legyen figyelmesebb és udvariasabb a kiszolgálás, folyamatosan bővüljön a választék. A kereskedelemfejlesztési elképzelések kidolgozása során kiemelt feladatként kezelték a nők háztartási munkáját megkönnyítő cikkek, berendezések és szolgáltatások elérhetőbbé tételét és az ezzel, valamint a növekvő szabadidővel kapcsolatos új fogyasztói szokások és igények kielégítését.

1969 őszén a kereskedelempolitikát és az ellátási helyzetet áttekintő elemzés szerint „az áruellátási helyzet megítélésénél figyelembe kell venni azt a körülményt is, hogy a reform bevezetésének időszakában központi intézkedésekkel is (tartalékképzés, szocialista és tőkés import stb.) a korábbiakhoz képest átmenetileg kiemelkedő kínálatot teremtettünk. Az idén viszont az ipari és kereskedelmi vállalatok lényegében saját erőikre, kezdeményezőkézségükre voltak utalva. [...] A reform kibontakozása lassú folyamat, kedvező hatásai csak fokozatosan érvényesülhetnek [...] bizonyos problémák azonban jellegüknél fogva a kereskedelemben ütköznek ki és fékezik az ellátás látványos javulását.”¹² Azt, hogy ez va-

¹² Jelentés a Gazdasági Bizottság részére a lakossági áruellátás eddigi tapasztalatairól és várható alakulásáról. 1969. szeptember 11. MOL. XXVI-G-4. 4. d.

lóban így is volt, jól mutatják a belkereskedelem helyzetét és fogalmát áttekintő, negyedévenként kiadott elemzések.¹³

A fogyasztói magatartás sajátosságai

A városi lakosság fogyasztói magatartása és szokásai viszonylag lassan változtak. A hiányjelenségek miatt kialakult beidegződések még akkor is érvényesültek, amikor ezekre már egyre kevésbé lett volna szükség. Lényegében foglalkozási és jövedelmi helyzettől függetlenül évtizedeken keresztül jellemezte a városi háztartásokat az alapvető élelmiszerek készletezése: lisztből, cukorból, zsiradékból rendszerint több hétre-hónapra elegendő mennyiséget szereztek be és tároltak, de hasonló volt a helyzet a húsféleségek és egyes gyümölcsök, zöldségfélék (alma, burgonya) esetében is. Ugyanez a gyakorlat érvényesült az átmenetileg vagy tartósan nehezen beszerezhető cikkek esetében is. Az 1970-es évek második felétől általában a gondosan titkolt, de rendszerint mindig kiszivárgó áremelések hírére zajlottak le nagyobb készletbeszerzések. Ugyanakkor az élelmiszerek készletezésének mérséklődéséhez az 1960-as évek végétől tömegesen épített, kamrát, spájzot rendszerint nem tartalmazó lakótelepi lakások is hozzájárultak, hiszen így nem volt hely a nagyobb élelmiszerkészletek tárolására. Ez az építészeti megoldás részben összefüggött azokkal a kissé utópisztikus életmódreform-elképzelésekkel, amelyek már egyre kevésbé tartották szükségesnek az otthoni étkezést.

A városi háztartásokban az élelmiszer beszerzése után a tüzelőanyag készletezése volt a legfontosabb cél addig, amíg a lakások többségét nem központi vagy gázfűtéssel, hanem szén- vagy fatüzelésű kályhával, illetve olajkályhával fűtötték. A ruházati termékek vagy a tartós fogyasztási cikkek esetében egy-egy divatos cikk megjelenése váltotta ki a „feltétlen beszerzési reflexeket”. A kereskedelmi hálózat elmaradottságának következménye volt az, hogy – elsősorban az élelmiszerek esetében – évtizedeken keresztül fennmaradt a napi bevásárlás gyakorlata is. Az 1980-as évekre a nagy sorban állások – a déligyümölcs-vásárlások és a nehezen beszerezhető exkluzív cikkek kivételével – már fokozatosan a múlt halványuló emlékei közé kerültek. Magyarországon – a Német Demok-

¹³ A BKM különböző területeket felügyelő főosztályainak és igazgatóságainak negyedévente értékelniük kellett az áruforgalmat, az áruellátás alakulását. Ezekben a jelentésekben rendszerint külön kitértek azokra az árukra és árucsoportokra, amelyekből a „zökkenőmentes ellátás nem biztosítható”. Ilyen árucikkeket még az 1970-es évek végén, 1980-as évek elején is viszonylag szép számmal lehetett találni a dokumentumokban.

ratikus Köztársasággal ellentétben¹⁴ – az ellátásban jóval kisebb szerepe volt a kereskedelmi vállalatokat kiiktató, munkahelyek által megszervezett közvetlen értékesítésnek, de a személygépkocsi vagy a lakásvásárlás esetén általában fontosnak számított a munkahelyi támogatás. A kereskedelemben a – csak állami és pártvezetőket kiszolgáló – külön boltok rendszerét az 1956-os forradalmat követően megszüntették, ugyanakkor az 1960-as években létrehozták a valutás boltok hálózatát, ahol magasabb áron és nehezen beszerezhető „keményvalutáért” (dollár, márka, font) még azok a termékek (farmer, téliszalámi, szórakoztató elektronikai cikkek) is megvásárolhatók voltak, amelyek egyébként a hiánycikkek közé tartoztak. Ezekben az üzletekben azok vásároltak rendszeresen, akik tartós külföldi kiküldetésben voltak vagy – vállalva a kockázatot – feketén jelentős mennyiségű valutát tudtak vásárolni.

A Magyarországon nem vagy csak gyenge minőségben kapható árucikkek beszerzésének bevált módja volt a fokozatosan bővülő, külföldre irányuló bevásárlóturizmus. Az utazási korlátozások enyhülésével megnyíló lehetőségeket a legtöbb kiutazó igyekezett gazdasági előnyökre váltani. A bevásárló turizmus célországai változtak, az 1960-as években Csehszlovákia, az 1970-es évek elején Jugoszlávia, majd az évtized végétől egyre inkább Ausztria vált a legfontosabb beszerzési tereppé. De a romániai vagy éppen a Szovjetunióba történő kiutazások is komoly nyereséget ígértek a hiánycikkek kölcsönös cseréje révén. A csehszlovákiai kirándulás során gyermekruhát, sportruházatot vásároltak tömegesen, Jugoszlávia az arany ékszer, a Caesar konyak és a nejlondzsörzé beszerzési helye volt, Romániában nagy kereslete volt a fogamzásgátló tablettának, a Szovjetunióban pedig a Trapper farmernek.

Ha történeti folyamatában vizsgáljuk a fogyasztói magatartások és szokások átalakulását, akkor a Kádár-korszak kezdetén – egy 1957-es statisztikai elemzés megállapítása szerint – „a fogyasztás összetételét tekintve a városi és a falusi népesség között éles határvonal van. A különbségek részben az adottságok, részben a szükségletek, részben az igények közötti eltérésekből adódnak, és általában azt az egyébként ismert tényt bizonyítják, hogy a falusi lakosság életmódja elmaradottabb, mint a városi családoké.”¹⁵ Ilyen és ehhez hasonló tartalmú állítások

¹⁴ Lásd *Wunderwirtschaft. DDR-Konsumkultur in der 60er Jahren*. Böhlau Verlag, Köln, 1996.; Merkel, Ina: *Utopie und Bedürfnis: Die Geschichte der Konsumkultur in der DDR*. Böhlau Verlag, Köln, 1999.

¹⁵ *Munkás, alkalmazotti és parasztszaládok jövedelme és fogyasztása 1957-ben. (4000 család háztartási feljegyzései alapján.)* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1959. (Statisztikai Időszaki Közlemények 22.) 78.

szép számmal megfogalmazódtak a kor sajtójában és a politikusok beszédeiben is. Ugyanakkor arról sem szabad elfeledkezni, hogy az egyéni erőfeszítéseknek köszönhetően a következő évtizedek során a társadalmi csoportonkénti és településtípusonkénti különbségek fokozatosan mérséklődtek. A háztartások kiadásszerkezetét vizsgálva látható, hogy a tartós fogyasztási cikkek beszerzésére fordított jövedelmek aránya 1960 és 1975 között az összes személyi célú kiadásnál gyorsabban növekedett.¹⁶ Ezen belül a növekedési ütem az 1960-as évek második felében volt a legnagyobb, amikor a reáljövedelem növekedésével párhuzamosan a kínálat is lassan bővülni kezdett. A tartós fogyasztási javak a falvakba lassabban jutottak el, mint a városokba, ha pedig a foglalkozási főcsoportokat nézzük, azt mondhatjuk, hogy elsőként a szellemi foglalkozásúak, majd a munkások és a mezőgazdasági foglalkozásúak szerezték be a divatosá váló cikkeket.

A falusi, paraszti fogyasztási szokásokat¹⁷ alapvetően a kollektivizálás változtatta meg. A kampány beindulásával párhuzamosan a parasztcsaládok jelentős része igyekezett pénz- és terménytartalékokat felhalmozni, hogy a magántulajdon elvesztésével várhatóan bekövetkező szűk esztendőket könnyebben vészelhessék át. Érthető módon 1959-től kezdve visszaesett a beruházásokra fordított összegek aránya, az így felszabaduló összegeket részben megtakarításként kezelték, részben elköltötték. A beruházások elmaradása mellett ehhez a téeszekbe bevitt felszerelésért kapott térítés, a földjáradék, a téeszekbe beléptettek esetében az adók csökkentése vagy törlése teremtette meg a pénzügyi fedezetet. És amint az az 1960-as évek első felében kiderült, a téeszek működésének szervezetlensége, az alacsony jövedelmezőség indokoltta tette a tartalékképzést. A falusi családok jelentős részének fogyasztása és életszínvonala az 1950-es évek végétől az 1970-es évek közepéig nagy változáson ment keresztül. Ebben fontos szerepe volt annak, hogy sikeres alkalmazkodási stratégiákat tudtak kialakítani az alapvetően megváltozott körülmények között. Idesorolható a egyes háztartások kialakítása, a háztáji és kiegészítő gazdaságok intenzív hasznosítása. Kétségbevonhatatlan tény, hogy ez az alkalmazkodási stratégia igen nagy terhet jelentett a falusi népesség számára, viszont – olykor a politika ellenében – lehetővé tette a falun élők társadalmi helyzetének javítását.

¹⁶ *Életszínvonal Magyarországon 1960–1980*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1981. 21–25.

¹⁷ Részletesebben lásd Valuch Tibor: *Változó idők – változó szokások. A tevékenységszerkezet, a jövedelem és a fogyasztás átalakulása a magyar falvakban a kollektivizálás időszakában*. In: *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Szerk. Ormos Mária. Osiris, Budapest, 2003. 311–323.

A fogyasztói magatartás a korszak során lényegében folyamatosan változott. Időről időre más cikkek váltak slágerré. A fogyasztást befolyásolták az életkörülmények különbségei, a munkavégzés jellege, a család lakóhelye, a háztartási munkaszervezet típusa is. Ezek döntötték el a prioritásokat: azt, hogy adott helyzetben munkaeszközt vagy a lakás komfortfokozatát javító tartós fogyasztási cikket kell-e venni. A fogyasztás szerkezete folyamatosan, a fogyasztási cikkek köre dinamikusan változott. A fogyasztás átalakulása mellett az életminőség változásaira utal az is, hogy az 1948 utáni időszakra esett a villamos energia felhasználásának széles körű elterjedése. 1960-ban a magyar háztartások többségében még a Csepel kerékpár és az Orion rádió jelentette a tartós fogyasztási cikket. Gépkocsi-tulajdonos csak elvétve akadt az országban. Nem volt jellemző a különböző háztartási eszközök (mosógép, porszívó, hűtőgép, vízmelegítő boiler, televízió) birtoklása sem. Viszont az 1960-as évtized során – mint utaltam rá – ezek a tárgyak váltak a legfontosabb beszerzési célokká, ami nyilvánvalóan összefüggött a háztartások modernizálásának folyamatosan erősödő törekvésével. A lakáskörülmények változásával párhuzamosan nőtt a kereslet a különböző lakásfelszerelési cikkek (bútor, gáztűzhely, olajkályha, gázkonvektor) iránt is. Az életkörülmények javulásával párhuzamosan folyamatosan növekedett az élvezeti cikkek (kávé, tea, cigaretta, szeszes ital) fogyasztásának aránya is.

A háztartási gépek Magyarországon az 1950-es évek végén jelentek meg. Tömeggyártásukat az 1960-as évek elején kezdték meg, ám a gyorsan növekvő kereslet évtizedeken keresztül meghaladta a kínálatot.

1973-ban a szellemi foglalkozásúak háztartásaiban átlagosan négy, a munkásokéban három, a kettős jövedelmű és paraszti háztartásokban rendszerint két háztartási gép volt. A beszerzési sorrendben rendszerint a mosó- és a hűtőgép került az első, illetve a második helyre, a harmadikra a porszívó, a negyedikre a centrifuga. A tévékészülék – előbb a fekete-fehér, majd a színes képernyős – fogyasztási, illetve státusszimbólummá vált. A háztartások gyakran erőn felüli áldozatokat is vállaltak a beszerzés érdekében, ennek következtében a különböző társadalmi csoportok közötti ellátottsági különbségek fokozatosan mérséklődtek. A vizsgált időszakban a lakossági beruházások között a személygépkocsi-vásárlás növekedett a legdinamikusabban.

A kiadásszerkezetben az 1960-as években továbbra is meghatározó volt az élelmiszerek aránya. 1960-ban a családok összes kiadásaiknak a 40,5%-át, 1967-ben 36%-át fordították élelmiszerekre, 11–12%-át élvezeti cikkekre. Ez az arány 1960 és 1967 között lényegében változatlan maradt, miként a ruházati cikkek

11–12%-os részesedése is.¹⁸ Az 1980-as évekre – a legszegényebbek kivételével – az élelmiszerekre fordított kiadási hányad tovább mérséklődött, és csökkent a ruházkodásra fordított összeg mértéke is. A lakásépítéssel és -fenntartással, a motorizációval kapcsolatos, valamint a tartós fogyasztási cikkekre fordított kiadások aránya ellenben jelentősen nőtt. A magánközlekedésre fordított kiadások 1955 és 1975 között tízszeresükre emelkedtek. Az 1950-es és az 1970-es évek között a lakosság fogyasztásán belül több mint kétszeresükre növekedtek a háztartások fenntartásának és működtetésének költségei. Az 1960-as, 1970-es évek fordulójától ugyanis a magyar háztartások erősödő affinitást mutattak az otthoni munka megkönnyítésére, a háztartás modernizálására, általában véve a szolgáltatások fogyasztására. Nyilván ehhez a változáshoz arra is szükség volt, hogy a kisipar és a kiskereskedelem az 1940-es évek végén bekövetkezett – államosítás formáját öltő – szétverése után újjászerveződjön az állami, a szövetkezeti és a magántulajdonú szolgáltató szektor. Ezenkívül nem lebecsülendő a rejtett gazdaságban végzett szolgáltatások szerepe a hétköznapi életben. Az életmódot is jelentősen befolyásolta a motorizáció dinamikus terjedése. A személygépkocsi-tulajdonlás és -használat¹⁹ tömegessé válása – a fenntartási költségek folyamatos emelkedése ellenére – lehetővé tette a napi ingázást, a kiegészítő gazdaságokban előállított termékek, termények piacra vitelét, értékesítését. Magyarországon 1950-ben 13 054 személygépkocsi volt, 1960-ban 31 268, 1970-ben 238 563, 1980-ban ez a szám már meghaladta az egymilliót. Az 1960-as évek közepéig lassú volt az éves növekedés: átlagosan évi 10–15 000 darab, majd fokozatosan gyorsult, és az 1970-es évek közepére elérte az évi 80 000 darabot. A személyautónak igen sokáig megmaradt a státusszimbólum jellege és szerepe is. Az egyes társadalmi csoportok személygépkocsi-ellátottságát szintén a jövedelmi viszonyok és az életformából adódó eltérő használati célok határozták meg. A fogyasztási célok és az egyes társadalmi csoportok jövedelmi különbségeit jól mutatja, hogy 1976-ban száz munkásháztartásra 17, száz szellemi foglalkozású háztartásra 37, száz mezőgazdasági háztartásra 12,5 személygépkocsi jutott. A személygépkocsi egyszerre szolgált felhalmozási, „befektetési” célokat, pótolta a hiányzó szállítóeszközt, megkönnyíthette a munkába járást és a szabadidő eltöltésének egyik eszközévé vált. (Ezt támasztja alá a belföldi turizmus

¹⁸ *A lakosság jövedelme és fogyasztása 1966–1967.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1968. (Statisztikai Időszaki Közlemények 130.) 48–53.

¹⁹ A magyarországi autózás történetéhez lásd Majtényi György: *Életstílus és szubkultúra. Az autózás története 1920–1960.* *Korall*, 2000/1, 101–118.

élénkülése is.)²⁰ A gépkocsi-kereskedelem, illetve -ellátás helyzete meglehetősen sajátos volt. Új autókat kizárólag az állami vállalatok hozhattak forgalomba, kötelező előtakarékosságot követően, előjegyzéses rendszerben. A potenciális vevőknek a vételár 20, 50, illetve 100%-át kellett előre befizetniük anélkül, hogy ezekre az összegekre bármiféle kamatot kaptak volna. A használt gépkocsik forgalmazása ezzel ellentétben viszont lényegében kizárólag kemény alkuk közepe a szabad piacon történt. Személygépkocsit vásárolni az 1960-as, 1970-es évek Magyarországon tehát technikailag sem volt egyszerű feladat, a viszonylag magas árak miatt pedig erősen megterhelte a családok költségvetését. A motorizáció kibontakozása nemcsak a beruházási célokat és arányokat, de a fogyasztói szokásokat, a fogyasztás szerkezetét is átalakította, hiszen új kiadási csoportként jelentkeztek a gépkocsi üzemeltetésével és fenntartásával kapcsolatos kiadások (üzemanyag, szerviz, alkatrész, karbantartás).

A fogyasztás különböző szegmenseiben folyamatosan tűntek fel az újdonságok. Megjelentek a félkész vagy teljesen kész fagyasztott termékek, és folyamatosan bővült a választék híradástechnikai cikkek esetében is. A kínálatot az 1970-es években a „kemény valutás” importtermékek is színesítették, de korántsem a fogyasztói igényeknek és a keresletnek megfelelő mértékben, ezért élénk volt a kereslet a bevásárlóturizmus által fenntartott másodlagos piacon is. Ugyancsak élénk résztvevői voltak ennek a sajátos kereskedelmi térnek az „ideiglenesen” itt állomásozó szovjet katonák, akik időnként nagykereskedelmi tételben forgalmazták a színes tévéket, a szerszámokat, a Zsiguli-alkatrészeket, a barkácsgépeket.

Új kereskedelmi formaként az 1960-as évek elejétől elterjedt az önkiszolgálás a kereskedelem valamennyi ágazatában, elsősorban azért, mert ezt gyorsabb és olcsóbb formának tartották. Folyamatosan létesültek – főként a városokban – az általános bolti cikket forgalmazó úgynevezett ABC-áruházak. Az élelmiszerek között az 1970-es évek elejétől jelentősen növekedett az előrecsomagolt áruk aránya. A liszt, a cukor, a rizs, az étolaj, az ecet már ebben a formában került a boltokba. A kimérős és az üveges tejet felváltotta a zacskós tej, és megjelentek a poharas tejtermékek is. A forgalomba kerülő különböző árucikkek minősége azonban még az 1970-es években is gyakran kifogásolható volt (csöpögő zacskós tej), de az élelmiszerek esetében az új gyártási technológiák alkalmazásának köszönhetően fokozatosan nőtt a szavatossági idő, ami éppúgy hozzájárult a fo-

²⁰ Koltai Iván: A lakossági rétegek szabad rendelkezésű jövedelme és felhasználása. *Kereskedelmi Szemle* (17) 1976/7, 23–27.

gyasztói magatartás átalakulásához, mint az 1970-es évek végétől a hűtőláda, amely megváltoztatta az ételkészítési és -tárolási szokásokat. A magyar társadalom különböző csoportjainak fogyasztói magatartásában a Kádár-korszakban egyszerre voltak jelen racionális és irracionális elemek. A racionalitás többek között az olcsó beszerzési lehetőségek felkutatásában, a hiánnyal szembeni védekező mechanizmusok kialakításában, az irracionális a jövedelmek felhasználásában – az 1970-es évek végétől például országos divattá vált a díszes sírhelyeknek még a tulajdonos életében történő kialakítása – vagy az egyes fogyasztási cikkek presztízsértékűvé alakításában nyilvánult meg.

* * *

A szocialista korszakban a hiánygazdaság, a bürokratikus intézmények fenntartása és működtetése gyakorta gátolta az életfeltételek javítására irányuló egyéni és kiscsoportos törekvéseket. Ugyancsak ezt a célt szolgálták a szocialista rendszer ideológiai meghatározottságából eredő kampányok, amelyeket többek között az indokolatlan jövedelemszerzés, a túlzott meggazdagodás, az úgynevezett kispolgári jelenségek ellen folytattak. Ezzel párhuzamosan – némiképp paradox módon – az MSZMP legitimációs érvkészletébe építette be mindazoknak a sikeres magánkezdeményezéseknek az eredményeit, amelyek ténylegesen a szocialista rendszer ellenében jöttek létre. A fogyasztói orientáció kialakulása nyilvánvalóan nem menthette meg a szocialista rendszert, hiszen ennek társadalmi-gazdasági hatásmechanizmusa a piac működési elveivel ellentétes irányba mutatott. Magyarországon az 1960-as, 1970-es évek mindennapi élete arról szólt, hogy az emberek társadalmi és gazdasági értelemben hogyan szerzik vissza lépésről lépésre a privátszférát. A politika kezdetben burkolt, majd egyre nyíltabb formában támaszkodott a magánkezdeményezésekre, a családok gazdasági erejére és áldozatvállalási készségére is. A fogyasztás felértékelésének, a rejtett és legális magángazdasági tevékenységekkel kapcsolatos elnéző politikai gyakorlatnak nyilvánvalóan fontos szerepe volt a társadalmi feszültségek mérséklésében, a politikai stabilitás megőrzésében, a hatalom és a társadalom közötti konfliktusok kialakulásának megelőzésében.

■ „Szegény gazdagok”

Vagyonosodás, gazdagság a szocialista korszak Magyarországon

A negyvenes évek végétől Magyarországon rossz idők jártak a módosabbakra és a gazdagokra, hiszen az államosítások révén a komoly magánvagyonok lényegében megszűntek. Ha végiggondoljuk, hogy 1945 és 1953 között az állami tulajdonba vett pénzüzetek, nagy- és kisüzemek, műhelyek, boltok, anyag és árukészletek, bérházak és lakások, a kitelepítések során elkobzott és soha vissza nem szolgáltatott ingóságok és ingatlanok mekkora értéket jelenthettek, a korabeli forint vásárlóértékén is minimálisan több százmilliárdról lehet beszélni.¹ Mindez jól szemlélteti a vagyonesztés mértékét.

A szocialista korszakban a vagyonszerzés nem tartozott a rendszer által támogatott tevékenységek közé. Ennek alapvetően ideológiai okai voltak, hiszen az egyenlőséget hirdető rendszer tulajdonfelfogása ellentétes volt a személyi használaton túlmutató, felhalmozási célú magántulajdonnal. Ennek ellenére a hatvanas évek második felétől-végétől megfigyelhető egy sajátos „újragazdagsodás”, ami az érintettek jól felfogott érdekeiből következően és a rendszer által teremtett körülmények miatt ritkán volt látványos, ám időről időre felkeltette a kor nyilvánosságának érdeklődését. „Nagy kérdés: kinek van pénze arra, hogy a méregdrága Luxus Áruházban vásároljon? Őszintén szólva nem tudom. De azt igen, hogy a Luxusban olyan tömeget láttam, hogy jobbnak tartottam kifordulni és valami olcsóbb boltot keresni. Egyébként pedig, komolyra fordítva a szót nem árt, ha vannak luxuscikkek is, csak lehessen kapni nem luxusholmit is. Végeredményben az Ofotértban kapható 40 ezer forintos filmfelvevő géptől, a szomszédos Óra-ékszerben árusított 17 ezer forintos karkötőtől nem dől össze a világ.”²

¹ Sajnos ezzel kapcsolatos gazdaságtörténeti elemzések, pontosabb becslést lehetővé tevő számítások még nem állnak rendelkezésre.

² *Népszabadság*, 1970. január 1. 7.

A korabeli magyar viszonyok között jelentős vagyonnal rendelkező családok számának növekedése a hetvenes és a nyolcvanas években a változó jövedelmi viszonyok közepette is tartós trendnek bizonyult. A jelenség háttérében több tényező állt: a hatvanas-hetvenes években a reáljövedelmek növekedése – viszonylag – dinamikus volt, s ez sokak számára megteremtette a vagyonosodás/gyarapodás pénzügyi alapjait; másfelől folyamatosan bővültek részben a legális (másodállás, mellékfoglalkozás, háztájizás), részben pedig az illegális (fusizás, iparendély nélküli szolgáltatás, bevásárlóturizmus, valutázás, feketekereskedelem) kiegészítő jövedelemszerzési lehetőségek. „Ha sok pénzem lenne, lelkiismeret furdalás nélkül költeném el a Váci utcában. Meggyőződésem, hogy a magyar ipar legszebb termékeit is nekünk gyártják és nem a Rothschild bankház főrésztvényeseinek. Ez a meggyőződésem tegnap délelőtt 11 órakor a Vörösmarty téren megingott. Elég volt hozzá egyetlen elegáns próbababa az áruház kirakatában és egy aprócska ártábla, amely szerint »Ballonkabát hermelinbéléssel 11 860 Ft.« [...] Földbe gyökerezett a lábam. És nemcsak az ár láttán. Hiszen volt ugyanabban a kirakatban ennél drágább darab is, például egy másik bunda – potom tizenötezerért. De a kettő között háromezer forintnál is nagyobb volt az elvi különbség. Mert azt még megértem, hogy valaki lottónyereményből vagy filmgázsziból, lángossütésből, vagy iparendélyhez nem kötött magánjellegű idegenforgalmi tevékenységből luxusbundát vesz –, ám tegye. [...] De ki lehet az, aki egy ballonkabátba fekteti a vagyont?”³

Magyarországon a szocialista korszakban a pénzügyi megtakarítások kezelésének egyetlen legális formája a takarékbetét volt. A lakossági takarékbetét-állomány 1950-ben 289 millió, 1960-ban 5,5 milliárd, 1975-ben 81,2 milliárd, 1987-ben pedig 286 milliárd Ft volt. A növekedési ütem még akkor is figyelemre méltó, ha tekintetbe vesszük a pénzromlás hatásait és az igen alacsony reálkamatokat. Ugyancsak a viszonylag széles körű vagyonosodásra vall, hogy 1975-ben 339 000 olyan betétkönyvet regisztráltak, melyekben az elhelyezett összeg meghaladta az 50 000 Ft-ot. Ezeknek a betéteknek az együttes értéke 32,1 milliárd Ft volt, vagyis a jelentősebb megtakarításra képes személyek/családok betéteinek átlagos nagysága megközelítette a 100 000 Ft-ot. Ez akkor közel háromévi átlagkeresetnek felelt meg. A betétkönyvek száma nyilván nem volt azonos a jelentős megtakarításra képes személyek, családok számával, hiszen feltehetően egy-egy kézben több magasabb összegű megtakarítás is lehetett,

³ *Nők Lapja* (19) 1968/4, 22.

de ennek figyelembevételével is minimálisan 200–250 000 főre, illetve családra becsülhető a komoly készpénztartalékkal rendelkezők létszáma.

A pénzbeli megtakarítás mellett a másik elterjedt vagyonforma az ingatlan – lakás, üdülő, kiskert – volt. A nyolcvanas évekig élő korlátozások miatt egy család/személy egy lakóingatlant és egy üdülőt birtokolhatott. A tilalmakat igen gyakran kijátszották például a kiskorú családtag nevére történő vásárlás vagy névleges válás útján. A házépítés és a lakásvásárlás a legelterjedtebb vagyonfelhalmozási forma volt a korszak során. Az 1973 júliusában életbe lépett kormányrendelet szerint az állampolgárok által építhető lakás maximálisan hat-szobás, családi ház esetén 140, lakás esetén 125 négyzetméter lehetett. Az üdülő legfeljebb három szobából állhatott, alapterülete – önálló épületként – nem haladhatta meg a 80, társas üdülő esetén a 60 négyzetmétert. A hétköznapokban azonban ezt a korlátozást sem vették túlságosan komolyan. A hetvenes-nyolcvanas években a lakóingatlanok bérbeadásával a lakásbérleti/albérleti szektor is tovább bővült, a többletjövedelem-szerzés fontos része volt.

A harmadik vagyonfelhalmozási formát az ingóságok jelentették. Ezek közül a nyolcvanas évek elejéig a termelőeszközök birtoklása lényegében elhanyagolható jelentőségűnek tekinthető.⁴ A nemesfémeké 1974-ig szintén korlátozás alá esett: egy-egy magánszemélynek legfeljebb 500 gramm arany lehetett a tulajdonában. Más kérdés, hogy ezt a szabályt senki sem tartotta be, hiszen gyakorlatilag ellenőrizhetetlen volt. Értékállósága miatt a feketekereskedelemnek is kedvelt tárgyai voltak az arany ékszerek, amelyeket a bevásárlóturizmus keretében a hetvenes-nyolcvanas években előbb Jugoszláviából, a Szovjetunióból, majd Olaszországból és Törökországból hoztak be. Az értéktárgyakkal és a nemesfémekkel történő kereskedelem természetesen állami monopólium volt. Viszonylag jelentős volt az öröklés révén szerzett értéktárgyak részesedése is.

Az ingóságok között dinamikusan növekedett a tartós fogyasztási cikkek – elsősorban az autó – aránya. Ezek a termékek az átlagjövedelmekhez képest meglehetősen drágák és nehezen hozzáférhetőek voltak, ennek következtében ideig-óráig státusszimbólummá, a vagyonosodás reprezentációs eszközeivé váltak. A „nyugati-autó” évtizedeken át státusszimbólum volt.

⁴ A korszakkal foglalkozó közgazdasági és gazdaságtörténeti elemzések szerint a termelésre közvetlenül alkalmas javak birtoklása helyett 1968 után a jövedelemszerzésre alkalmas egyéb ingóságok és ingatlanok birtoklása nőtt dinamikusan. Lásd Mihályi Péter: *A magyar privatizáció krónikája 1989–1997*. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1998. 46–48.; Kornai János: *A szocialista rendszer*. HVG, Budapest, 1993. 455–481.

A kor viszonyai között a gyors meggazdagodásnak a legnépszerűbb és egyben legális módja volt a lottó, ez azonban csak kevés szerencsésnek adatott meg. Voltak, akik jól sáfárkodtak a hirtelen jött és váratlan gazdagsággal, s olyanok is szép számmal akadtak, akiknek a nyeremény⁵ a kezdeti öröm után több gondot okozott, mint hasznot.

A hetvenes-nyolcvanas években a magyar családok közel háromnegyede valamilyen formában részt vett a második gazdasághoz kötődő tevékenységekben. Ez az az időszak, amikor a családok, háztartások gazdasági magatartásának alapvető vonásává vált a jövedelemeltitkolás. 1987 és 1990 között minden harmadik magyar család bekapcsolódott a bevásárlóturizmusba. Aki nagyban üzte az éppen divatos hiánycikkek – videomagnó, videokazetta, nyugati autó – kereskedelmét, az rövid idő alatt komolyabb tőkét is felhalmozhatott.

A különböző elitsoportokhoz tartozók esetében a hatalom diszkrétén szemet hunyt mind a korban kiugrónak tekinthető jövedelmek, mind a vagyonszerzés és -gyarapítás ténye fölött. Az élsportolók közül – különösen az ötvenes években – nagyon sokan „egésztették ki” jövedelmüket az áruhiány miatt éppen kurrens cikkek – Doxa karóra, nejlonharisnya, selyemkendő – csempészésével, magánimportjával. Az „aranycsapat” néven ismert magyar futballválogatott tagjai például „komoly kereskedelmi láncot” üzemeltettek az általuk behozott termékek értékesítésére, amint ezt a kérdéssel foglalkozó korabeli ügyészégi vizsgálat dokumentumai megállapították.⁶ A Kádár-korszakban az élsportolók többsége továbbra is igyekezett kihasználni a kínálkozó helyzeti előnyöket. Sokan váltották gazdasági előnyökre (sportállás, kisiparosi, kiskereskedői engedély, üzletbérlet, soron kívüli személygépkocsi- és lakáskiutalás) eredményeiket, mások a keresett cikkek – autóalkatrészek, ruhanemű, ékszerek, „kemény” valuta – feketepiaci értékesítésével

⁵ „Ismét telitalálat a lottón! A lottóban rekordévnak számít az idei, nemcsak az állandóan magas szelvényszám, hanem a sorozatos telitalálatok miatt is. Márciusban, a 11. játékhéten érték el az első telitalálatot, utána a 15 héten egyszerre három, majd a 18. héten egyszerre két ötös találat akadt. A 19. hét egyetlen ötöstalálatos szelvényére Török Ferencnek, az Óbudai Textilfestőgyár gépkezelőjének fizették ki az eddigi legnagyobb, 1 785 723 Ft-os lottónyereményt. Az újabb ötöstalálatos szelvényvel az idén már nyolcra, a lottó csaknem három és fél éves fennállása óta pedig tizenkilencre növekedett a legszerencsésebb lottózók, a »telitalálatosok« száma.” *Népszabadság*, 1960. július 31. „Ötös találat: 2 millió 760 ezer 308 forint. A Sportfogadási és Lottó Igazgatóság közlése szerint a március 7-i sorsoláson egy ötöstalálatos szelvény volt, amelynek a nyereménye az illeték levonása után 2 760 308 forint.” *Népszabadság* 1975. március 9.

⁶ „B. J. válogatott labdarúgó 1953 és 1956 között kb. 390 000 Ft értékű csempészárut értékesített csak az egyik ügynöke révén.” A Legfőbb Ügyész 1956. február 14-i feljegyzése – MOL XX-10-a. 13. d.

tettek szert komoly többletjövedelemre. Köztudottan magas jövedelműek voltak többek között a legismertebb színészek, rendezők, képzőművészek és írók is. Ez utóbbiak kereseti viszonyaira következtetni lehet a Művészeti Alap Irodalmi Szakosztályának 1971-es kimutatásából.⁷ Eszerint 100 000 Ft-ot meghaladó jövedelme 82 írónak volt; 250 000 Ft feletti kategóriába tartozott közülük 24 fő. Évi 500 000 Ft-nál nagyobb irodalmi jövedelme hét írónak volt. Emellett az olyan „hétköznapi” tevékenységekkel is messze az átlagon felüli jövedelemre lehetett szert tenni, mint az orvosi vagy ügyvédi magánpraxis, a lángossütés, a benzinkútkezelés, az autójavítás, a tévészerelés, a maszek cukrászda, fóliás kertészkedés vagy zöldség-gyümölcs kereskedés üzemeltetése. A szellemi szabadfoglalkozásúak közül jövedelmük alapján kiemelkedett az ügyvédek csoportja. Az ország 138 munkaközösségében 1580 ügyvéd tevékenykedett, 1966-ban évi átlagos jövedelmük 57 360 Ft volt, ami után átlagosan 10 680 Ft adót fizettek.

Ugyancsak problematikusnak tartották az írók és az előadóművészek adóztatását, akiknek egy része szintén a magas jövedelműek csoportjába tartozott. Az orvosok esetében csak a magánpraxis keretében származó jövedelmeket adóztatták meg külön, az alapilletmény és a „hálapénz” nem tartozott az adóköteles körbe. 1966-ban a legtöbb adót egy debreceni orvos fizette, ennek összege 39 800 Ft volt.⁸ Ha csak a jövedelme 20%-át fizette be adóként, akkor is minimálisan évi 200 000 Ft-ot elérő jövedelme volt, ami a korabeli éves átlagjövedelemnek a nyolc–kilencszeresét tette ki. 1967-től ebben a körben bevezették az átalányadóztatás rendszerét.

Pozíciók alapján a legmagasabb keresetűek közé tartoztak a nagyvállalatok vezetői, az ügyesen és sikeresen gazdálkodó téészek elnökei, az állami és a politikai élet vezető tisztségviselői. A ötvenes években a párt és állami vezetők fizetése 5–6000 Ft, az átlagbér nyolc–tízszere volt. 1957-ben a miniszteri fizetést 9000 Ft-ban határozták meg. A miniszter első helyettesének havi béreként 6000 Ft-ot állapítottak meg. A Politikai Bizottság tagjainak a fizetése nem haladhatta meg a miniszteri 9000 Ft-ot, de ezen összeghatárig személyi fizetéseket lehetett megállapítani a számukra. 1973-ban a Központi Bizottság első titkára, Kádár János 15 000 Ft-ot kapott havonta. Az Elnöki Tanács elnökének 14 500 Ft, a kormány elnökének 14 000 Ft, az országgyűlés elnökének 13 000 Ft, a PB tagoknak és a

⁷ Közli: *Írók pórázon. A Kiadói Főigazgatóság irataiból 1961–1970.* Szerk. Tóth Gyula – Veres András. MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 1992.

⁸ Jelentés a lakosság adóztatásának helyzetéről. Budapest, 1967. október 6. MOL. XXVI-D-1-c. 7. d.

miniszterelnök-helyettesnek 12 500 Ft volt a havi fizetése. 1983-ban a vezetőréteg havi átlagjövedelme 9100 Ft volt, egyharmaduk havi jövedelme haladta meg a 10 000 Ft-t, ami jóval az országos jövedelmi átlag felett volt. A legjobb fizetéssel az állami, gazdasági és szövetkezeti vezetők rendelkeztek. A belkereskedelmi miniszter fizetése 1983-ban 19 000 Ft volt havonta, az államtitkári pozícióval 16 000 Ft, a miniszterhelyettesivel 15 200 Ft járt. A felsővezetőnek minősülő osztályvezetők, főosztályvezetők havi átlagkeresete 1971-ben 5957 Ft, 1979-ben 8832 Ft volt. Az országos nagyvállalatok vezérigazgatói sem kaptak 15–25 000 forintnál kevesebb havi fizetést ekkoriban. A magas jövedelmet számos egyéb juttatás – szolgálati gépkocsi, lakás, telefon, utazási lehetőségek – egészítette ki, nem beszélve a pozíciókkal együtt járó „fokozott érdekérvényesítés” lehetőségéről, ami a leggyakrabban soron kívüli gépkocsi- vagy lakáskiutalásban öltött tárgyi formát. A vezető posztokat betöltők esetében láthatóan érvényesült az az elvárás, amit Fock Jenő fogalmazott meg a hetvenes évek elején az állami vezetők juttatásairól szóló előterjesztésében, eszerint a vezetők éljenek „szerényen, de nem szegényen.”

S természetesen olyanok is voltak – mint például a bűvöskocka révén híressé vált Rubik Ernő –, akiknek egy találmány hozta meg az anyagi sikert és tette őket multimilliomossá. Mások viszont, mint a hetvenes évek elejének „meggyماغos” embere, aki a konzervgyári hulladékot hasznosítva gyarapodott gyorsan, a kor politikájának áldozatává vált, hiszen gazdasági bűncselekmény vádjával perbe fogták. Többek között e bizonytalanság miatt sem volt divat a korszak során a gazdagság feltűnővé tétele, illetve a kiugró teljesítmények mellett az átlagosnál jóval nagyobb kockázatvállalási hajlandóságra is szükség volt.

Szép számmal voltak olyan kisiparosok, kiskereskedők, akik a jogszabályok szorításai közepette is sikeresen vezették (mikro)vállalkozásaikat, gyorsan reagáltak a piaci keresletre, ami jelentősen növelte tevékenységük nyereségességét, s miután a vállalkozásba a nyolcvanas évek elejéig nehéz volt visszaforgatni a megtermelt jövedelmet, érthető módon a fogyasztási igényeik kielégítésére fordították a többlet jelentős részét. A nyolcvanas évek elején induló kisvállalkozások közül példaként megemlíthető a Műszertechnika GMK vagy a keceli Pintér Művek, amelyek a hiánygazdaság által teremtett piaci rések betöltése révén kerültek a leggyorsabban növekvő magánvállalkozások közé a nyolcvanas évek második felében, jelentős hasznot hajtva tulajdonosaiknak.

A korszak során gyorsan meggazdagodók között nyilvánvalóan szép számmal akadtak, akik egy-egy adott helyzetet leleményesen kihasználva, vagy a szabályozás kiskapuit nyitogatva ügyes emberként vagy „szerencselovagként” gyarapodtak gyorsan és – balszerencsájukra – egy idő után feltűnő módon. V. I., a szak-

csi téesz elnöke például már 1967-ben 13 672 Ft-nyi havi átlagjövedelemmel rendelkezett, a hozamok alátervezésével szerzett állami dotációt és „javította” az általa irányított szövetkezet jövedelmezőségét, közben „természetes módon” üzletelt a sajátjaként a téesz-terményeivel vagy éppen a saját maga által megtermelt burgonyát vásároltatta fel többszörös mennyiségben és áron a szövetkezettel. 1969-ben végül büntetőeljárást indítottak ellene és hosszú börtönbüntetésre ítélték.⁹ Természetesen korántsem mindenki követett el bűncselekményeket, aki élt a kínálkozó lehetőségekkel. A hetvenes évek közepén a gazdasági reform lefékezése idején előszeretettel fogták perbe a sikeres szövetkezetek vezetőit, a melléküzemági keretekben nyereségesen működtetett ipari, építőipari vállalatok vezetőit. Ezekben az esetekben rendszerint hűtlen kezelés, csalás, szélhámosság volt a vád. A helyi és a központi napilapok időről időre bűnügyi tudósítás formájában leplezték le a „harácsolókat.” A jászberényi Háziipari Szövetkezet vezetőit például csalás és vesztegetés vádjával pellengérezték ki 1970 elején, mert a vállalat tevékenységét nyereségesse tevő, részben új termék kapcsán három év alatt 1,3 millió forint újtási díjat vettek fel. Az elfogult hangvételű korabeli újságcikkek alapján nehéz eldönteni, hogy valóban bűncselekményt követtek-e el az érintettek.¹⁰

A hatvanas években még elítélendőnek számított, ha az üzletkötő a megkötött üzletekből jutalék formájában részesedik. Így amikor F. S., a Győri Vagon- és Gépgyár üzletkötője ezt tette és néhány év alatt a fizetése mellett 600 ezer osztrák schillingnyi jutalékra tett szert, a bíróság öt és félévi börtönre és teljes vagyonelkobzásra ítélte.¹¹ Azt, hogy többé-kevésbé legálisan is lehetett a korabeli átlagot sokszorososan meghaladó havi jövedelemre szert tenni, többek között egy szegedi épületgépész-technikus esete is mutatja, aki a helyi építő ktsz főállású alkalmazottjaként a szőregi téeszben vállalt tervezői és művezetői másodállást havi 59 ezer forintért. Pechére csak fél évvel a szerződés megkötése után jöttek rá, hogyha téesz-tagként kötnek szerződést vele, akkor az nem ütközik jogszabályba. Emiatt az érintett és a téesz vezetői hosszas rendőrségi és bírósági procedúrának voltak kitéve a hetvenes évek elején. Ezekben az ügyekben általában a példastatuálás, a feltételezett társadalmi egyenlőség védelme, a politikai és ideológiai szempontok és elvárások fontosabbak voltak, mint a tényleges teljesítmény megítélése.

Nehéz meghatározni, mit is jelentett a gazdagság a mindennapokban. A jó-módban élők, a kor „gazdagjai” általában frekventált helyeken – Budapesten

⁹ Lásd *Népszabadság*, 1969. szeptember 17.

¹⁰ Lásd *Népszabadság* 1970. január 12.

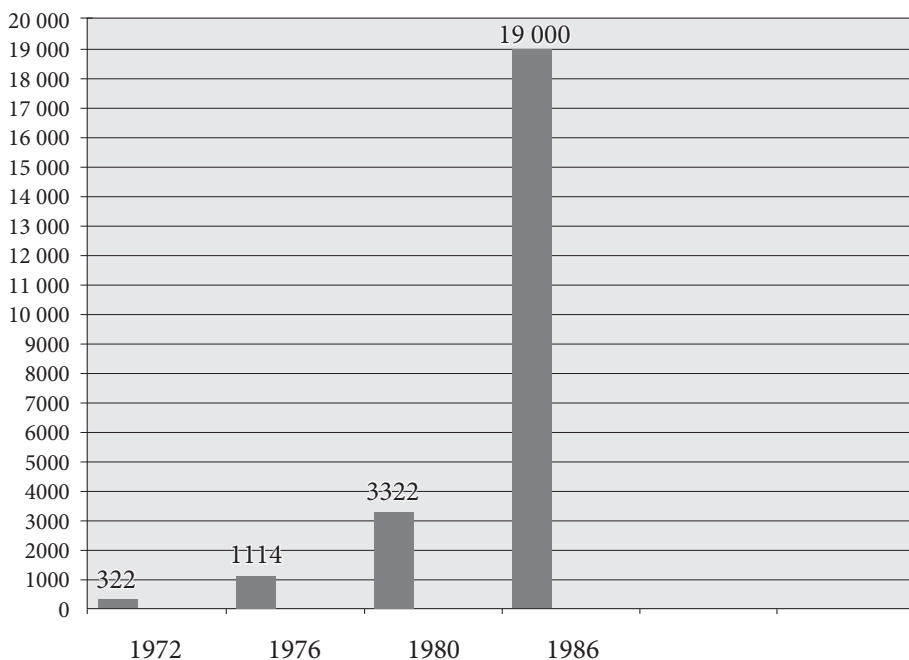
¹¹ *Népszabadság*, 1969. december 2.

a Rózsadombon, Debrecenben a Nagyerdőn – laktak. Nem panellakásokban, hanem saját tulajdonú, egyedi tervezésű, általában öt-hat, esetenként ennél több szobás családi házakban vagy szövetkezeti kivitelezésű „öröklakásokban” éltek. A lakberendezésben nem az elemes bútor, hanem az antik vagy koloniál elemek domináltak. A garázsban többnyire nyugati gyártmányú autó állt, a nyolcvanas években már nem ritkán több is. A korszak „gazdagjai” számára a jómód többek között a hiánygazdaságtól való függetlenedés lehetőségét jelentette, hiszen gond nélkül megengedhették maguknak a drágább termékek beszerzését, a hazai valutás boltokban vagy a külföldön történő rendszeres vásárlást. Általában közülük kerültek ki a divatossá váló cikkek, státusszimbólumok – színes tévé, videomagnó – első vásárlói, a Luxus Áruház, majd a Fontana és a Váci utcai butikok rendszeres látogatói. Szabad idejüket a frekventált helyen – a Balatonnál, a Dunakanyarban – lévő, többnyire a lakással azonos kialakítású és felszereltségű nyaralóban vagy hétvégi házban töltötték, s gyakran vettek részt külföldi turistautakon. Az átlagosnál jobb vagyoni helyzetet ezeken kívül általában az erőteljes ékszerezettség és a márkás darabokból álló divatos öltözködés jelenítette meg. Az életvitelhez gyakran hozzá tartozott a bejárónó foglalkoztatása.

Megbízható adatok hiányában nagyon nehéz pontosan meghatározni, kik tartoztak a gazdagok közé. Elemzések szerint a hatvanas évektől átlagosan a népesség 2%-a rendelkezett a kor viszonyai között kiugróan magas jövedelemmel. Ha ezt az arányt az aktív keresőkre vetítjük, akkor a jövedelmi elitbe tartozók száma a hatvanas és hetvenes évtizedben minimálisan 60–80 000 főre tehető. Ez a szám a nyolcvanas években nyilvánvalóan tovább emelkedett. A különböző felmérésekben a nyolcvanas évek elején azokat tekintették „az átlagosnál jóval kedvezőbb anyagi körülmények között élőknek”, akik „saját bevallásuk szerint rendelkeztek a háztartás által nem lakott családi házzal, öröklakással vagy egyéb értékes ingatlannal, személygépkocsival, és lakásuk felszereltsége – háztartási gépekkel és egyéb kulturális eszközökkel – teljes körűnek mondható”. Ferge Zsuzsa a hetvenes évek végén megfogalmazott becslése szerint a gazdag családok száma néhány ezerre, maximum tízezerre, létszáma negyven-ötvenezer főre tehető. Azokat sorolta ide, akiknek vagyona meghaladta a 3-4 millió Ft-ot. (1978-ban egy átlagos Škoda típusú autó 84 000 Ft-ba került, az egy keresőre jutó havi bruttó átlagbér 3687 Ft, egy átlagos lakótelepi 54 négyzetméteres lakás ára pedig 4-500 000 Ft volt.) A második csoportba sorolható jómódú családok száma ennek húsz-huszonötöszöröse lehetett, ha a jómód alapjának azt tekintjük, hogy a család pénzbeli megtakarításai másfél-két évi átlagjövedelmet jelentettek. A nyolcvanas évek elejétől bontakozott ki a termelésbe is visszaforgatható

magántőkék felhalmozásának korszaka, amit a magánvállalkozásokkal szemben tanúsított liberálisabb politikai gyakorlat tett lehetővé.

Az újravagyonosodás dinamikusságát mutatja az is, ahogyan a legnagyobb takarékbetétek száma és tőkeállománya változott. 1972-ben 500 000 Ft feletti megtakarítást még csak 328 takarékbetétkönyvben regisztráltak, együttes értékük 321 millió Ft volt. 1986-ban a félmillió forintnál nagyobb megtakarítással rendelkezők száma már 19 000, a megtakarítások összege, pedig 14,6 milliárd Ft volt. Még szemléletesebben rajzolódik ki a felhalmozás íve, ha figyelembe vesszük, hogy az egymillió forintnál nagyobb betétesek száma elérte a háromezret, s ezekben a könyvekben 4,15 milliárd Ft-ot tartottak nyilván, ami 1 386 000 Ft-os átlagos megtakarítást jelentett. Ha pusztán ezt az egy tényezőt vesszük figyelembe, akkor is azt lehet mondani, hogy – takarékbetéteik alapján – a milliomosok száma a hetvenes évek elejétől a nyolcvanas évek közepéig mintegy tízszeresére nőtt az országban!

A félmillió forintnál nagyobb megtakarítással rendelkezők száma Magyarországon, 1972–1986

A felső tízezer tehát nyilvánvalóan a Kádár-korszakban is létezett, újratermelődött, hiszen aki a korabeli viszonyok között ekkora pénzübeli megtakarítással rendelkezett, az nyilvánvalóan ingatlanokat és ingóságokat is birtokolt. Miközben Magyarországon mindez már komoly vagyonnak számított, addig nemzetközi összehasonlításban az egy-két ingatlant, autót, néhány millió – ritkábban tízmillió – forintnyi megtakarítást birtokló magyarok „szegény gazdagoknak” számítottak.

■ A munka világa

■ Enni és lakni is kellene...

*A nagyüzemi munkásság életkörülményeinek néhány sajátossága Ózdon a második világháborút követő évtizedekben**

Bevezetés

A 20. századi magyar munkásság életkörülményeiről az utóbbi években főként az országos állapotokat bemutató összegzések születtek,¹ egyes üzemek és/vagy ipari központok munkavállalóinak hétköznapjairól viszont mindeddig többnyire csupán egy-egy, általában rövidebb időszakot átfogó, illetve részkérdést vizsgáló történeti és szociológiai elemzés látott napvilágot.² Jelen tanulmányban – az ózdi nagyüzemi munkásság 20. századi család- és társadalomtörténeti kutatásának részeként – a második világháború időszakától a hatvanas évek végéig próbálom meg összefoglalni, hogyan változott az életkörülmények két legfontosabb tényezője: a köz- és élelmiszerellátás, valamint a lakásviszonyok. Nyilván felvethető a kérdés, miért pontosan ez a két problémakör áll az elem-

* Részlet egy készülő nagyobb, az ózdi munkásság 20. századi társadalmi viszonyait elemző tanulmányból.

¹ Többek között lásd Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a II. világháborúig*. Osiris, Budapest, 1998. 336–363.; Gyáni Gábor: *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában*. Corvina, Budapest, 2006. 12–16., 30–34., 52–54.; Belényi Gyula: *Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945–1965*. Akadémiai doktori értekezés, kézirat. 2004. Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris, Budapest, 2001. 213–233., 281–313.; Valuch Tibor: *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Corvina, Budapest, 2006. 32–46., 110–124.

² Kemény István–Kozák Gyula: *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1971.; Kemény István–Kozák Gyula: *Pest megye munkásai*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1971.; Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2004.; Tóth Eszter Zsófia: „Puszi Kádár Jánosnak”. *Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben*. Politikatörténeti Intézet, Budapest, 2007.

zés középpontjában. A válasz meglehetősen egyszerű: a hétköznapi élet lokális dimenziójú vizsgálatát egyrészt önmagában is érdekes problémának tartom, másrészt a kutatás jelenlegi szakaszában a különböző levéltári dokumentációkat áttekintve – különösen az 1945–1968 közötti időszakban – minduntalan előkerült a krónikus lakáshiány és az időszakonként változó élelmiszer-, illetve fogyasztásicikk-hiány. Kézenfekvőnek tűnt tehát, hogy részben a mikroszintű társadalomtörténeti kutatás háttereként, részben önálló témaként feldolgozzam a legelemibb létszükségletek kérdéskörének történetét.³ Mindez alkalmat szolgáltatott arra is, hogy egy konkrét, jól behatárolható területen próbáljam meg bemutatni „a szocialista építés sikereit” és az annak „legfontosabb támaszát jelentő munkásosztály életszínvonalának állandó emelését” hangsúlyozó korabeli hivatalos diskurzus valóságtartalmát. Ezen túlmenően is számos érdekes kérdés bukkant fel: hogyan próbálta meg kezelni a helyi vezetés a tartós hiányból adódó helyzetet? Miként próbált úrrá lenni az áru- és lakáshiányból adódó lokális társadalmi feszültségeken? Mekkora önállósága és politikai mozgásteret volt a helyi vezetésnek e két, a város életét alapvetően meghatározó kérdés kezelésében? A kontinuitás avagy a diszkontinuitás volt-e a jellemző a Rákosi- és a Kádár-korszak helyi politikai gyakorlatában e téren? Hogyan próbáltak megfelelni a „szocialista város” ideáltipikus képéből fakadó elvárásoknak? Milyen társadalmi alkalmazkodási taktikák és stratégiák alakultak ki? Miként éltek meg az egykori „rimás”⁴ munkások az 1945 előtti, viszonylag széles körű szociális juttatások megkurtítását, elvesztését? Milyen társadalmi feszültségek adódtak a negyvenes-ötvenes évek fordulójától felgyorsuló bevándorlásból? A kérdések sora természetesen hosszasan folytatható, s nyilvánvaló az is, hogy a munka jelenlegi szakaszában ezekre még csak részleges válaszok adhatók.⁵ A kutatás forrásai a népszámlálások adatai, a gyár és a város levéltári dokumentumai voltak.

³ Az élelmiszer-ellátás, a táplálkozási szokások és a lakásviszonyok „személyes” története interjúk, hagyatéki leltárak, fotók segítségével rekonstruálható, ebben a tanulmányban azonban a kérdést tudatosan az intézményi oldalról közelítem meg.

⁴ A környelnyben Rimának nevezték a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt.-t, illetve az ennek részeként működő Ózdi Vas- és Acélgyárat, amely 1950-től a kilencvenes évek részleges privatizációjáig, illetve felszámolásáig viselte az Ózdi Kohászati Üzemek (ÓKÜ) nevet.

⁵ A lakásviszonyokat tárgyalva most nem térek ki részletesen a 20. század közepétől növekvő számú helyi cigánysággal kapcsolatos kérdésekre; ez egy külön tanulmány tárgyát képezi. A problémakör – társadalmi, szociális, közbiztonsági, foglalkoztatási és közegészségügyi kérdésként – 1951–1968 között folyamatosan jelen volt a helyi politikában.

A helyi társadalom változásainak néhány sajátossága

Ózd lakossága a 19–20. század fordulójától a nyolcvanas évekig – elsősorban a gyár vonzerejének, másodsorban a kisebb településekkel történő összevonásoknak köszönhetően – folyamatosan növekedett. A migrációs folyamatokat vizsgálva jól látható, hogy a 20. század elején a felvidéki, észak-magyarországi területekről és a dél-erdélyi bánya- és iparvidékről kerültek a legtöbben a gyárba és a városba, a húszas-harmincas évektől a Borsod, Nógrád, Szabolcs és Heves megyei falvakból, az ötvenes évek elejétől pedig – az erőltetett iparosítás és kollektivizálás következményeképpen – az alföldi területekről. Ózd többek között azért válhatott bevándorlási célponttá, mert az ötvenes évek első felének hadiipari fejlesztése a kohászati kapacitás gyors bővítését követelte meg, ami jelentős munkaerőigényt teremtett. Az ipari munkahely és a körülötte sajátosan növekvő település sokak számára kilépési lehetőség is volt a falusi szegénységből.

A bevándorlás, amely az ötvenes évek elejétől a hatvanas évek elejéig – a korábbiakhoz képest is – jelentős mértékű volt, komoly szociális feszültségeket okozott. 1959 augusztusában a helyi rendőrkapitányság már egyenesen a közbiztonságot fenyegető tényezőként értékelte a jelenséget. „A hatalmas ipari létesítmény azt eredményezi, hogy a népsűrűség növekedik. Ebből adódóan különböző lakásproblémák és egyéb, a közbiztonsággal szorosan összefüggő nehézségek jelentkeznek nap-mint nap. A munkaerőhiány és a munkanélküliség ennek ellenére együtt jelentkeznek a városban. 600 fő olyan munkanélküli van nyilvántartva, akik csak azért nem dolgoznak, mert nem konveniók nekik a munkalehetőség [...]. A város, ill. a kohászati üzem beruházásáról nem akarok itt beszélni. [...] A nagy befektetés, az ebből adódó munkalehetőség az ország nagy részéről idevonzza a dolgozókat, de ezek között igen sok a kétes egzisztencia. Főleg Szabolcs és Hajdú szabadult meg a gyanús elemeitől. [...] A munkásság is eléggé felhígult. Erre utalnak egyébként az üzem belüli hanyag, hűtlen kezeléseik, lopások elég nagy száma.”⁶ A hivatalos vélekedéstől függetlenül a kortársak egy részének emlékezete is a helyi társadalom meggyengüléseként őrizte meg az ötvenes évek elejétől kibontakozó bevándorlást. A helyi vezetőkben újra meg újra felmerült a letelepedési tilalom vagy a be-

⁶ Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (BAZML) XXIII-527/a 4. Ózd Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. A BM Ózdi Városi Kapitányságának jelentése a közbiztonság helyzetéről, 1959. augusztus 28. Az iratok nyelvhelyességi hibáit nem javítom.

település feltételhez kötésének gondolata. „Évről-évre nem csökken, hanem szaporodik városunkban a putrikba meghúzódó, bevándorló családok száma, melyet hatósági vonalon megakadályozni nem tudunk. Hogy miért nem tudjuk megakadályozni, azt azzal tudom megindokolni, hogy városunkban évente több százmilliót építünk be, a kohászat és a város [sic!]. Ezekhez az építkezésekhez segéd munkásokra van szükség. Nemcsak 1961-ben, de már évek óta Ózdon segéd munkásokat felkutatni nem tudunk, nagy része a környező falvakból, távolabbi megyékből jelentkeznek itt munkára, és végül itt ragadnak. Nincs az országban olyan rendelkezés vagy törvény, amely megtiltaná, hogy évekig itt dolgozó emberek családjai be ne költözhessenek városunkba.”⁷ Az „indokolatlan bevándorlást és letelepedést” – javasolta a tanácselnök a hatvanas évek elején – azzal kellene mérsékelni, hogy csak azoktól fogadnak el végleges bejelentkezést, akik állandó munkahelyet tudnak igazolni.⁸ Ezt a korlátozást azonban nem vezették be.

Az 1949-ben várossá nyilvánított község népessége változó dinamikával növekedett. A harmincas évekbeli növekedés a közigazgatási átszervezés⁹ és a hadiipari konjunktúra, az ötvenes évekbeli, mintegy 40 százalékos gyarapodás alapvetően a bevándorlás következménye. Az ötvenes évek végén felmerült, hogy újabb községeket (Hódoscsépány, Uraj, Susa, Szentsimon) csatolnak a városhoz, ám a helyi vezetők akkor ezt hosszú időre – egészen a hetvenes évek végéig – a fejlesztési források szűkösségére és a lélekszám-növekedés okozta igények kielégíthetetlenségére hivatkozva sikerrel odázták el.

A település ellátási terheit a bevándorlás mellett az is fokozta, hogy megfelelő intézmények híján képtelen volt a városi feladatkörök ellátására. A fejlesztés lassan és igen szeszélyesen haladt, a városi alapellátás intézményrendszere mintegy másfél évtized alatt, a hatvanas évek közepére épült ki, illetve vált viszonylag teljessé.

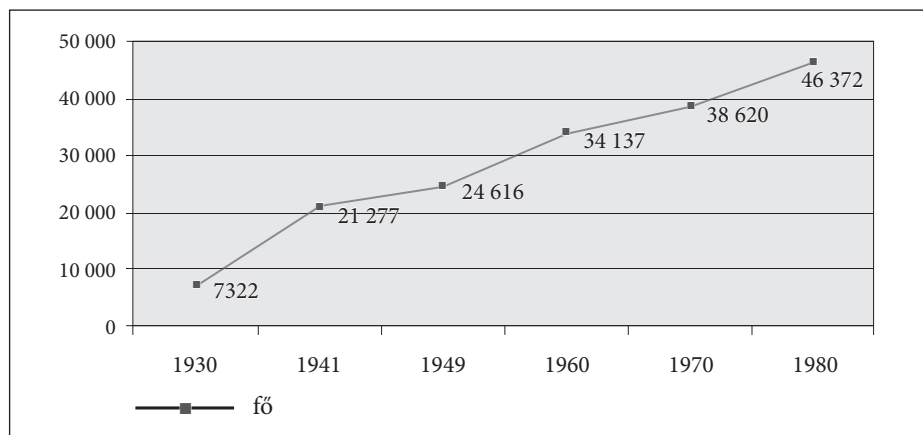
Ugyancsak fontos, hogy az ötvenes évek elején a társadalmi integráció rendszere alapvetően megváltozott: a gyári és a tradicionális munkásidentitás valamegyest meggyengült, részlegesen átalakult, s egyre fontosabb lett a politikai tőke/pozíció identitásképző szerepe. A településen korábban is voltak életmód- és

⁷ BAZML XXIII-526/a 1. Ózd Város Tanácsának iratai. Ózd város fejlesztése a II. ötéves terv-időszakban, 1962. február 8.

⁸ BAZML XXIII-527/a 4. Az 1960. október 5-i VB-ülés jegyzőkönyve, Tóth Istvánné tanácselnök felszólalása.

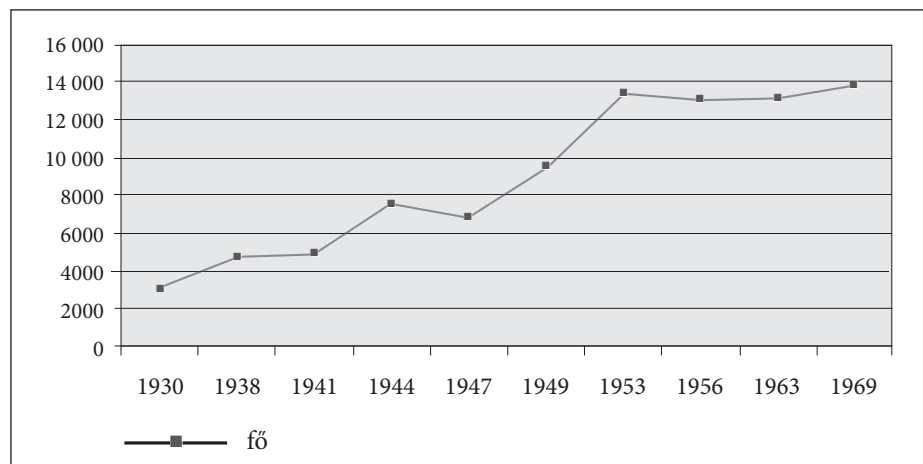
⁹ Bolyok és Sajóvárkony községeket 1940-ben Ózdhoz csatolták.

mentalitásbeli különbségek a „telepiek” és a „falusiak” között.¹⁰ A bevándorlással egy újabb, változó erősségű törésvonal alakult ki a többgenerációs, erős helyi/gyári kötődésű munkások és a paraszti környezetből érkező új munkások között.

1. ábra. Ózd lélekszáma, 1930–1980

Forrás: Népszámlálási adatok.

2. ábra. Az ózdi gyár létszámának változása, 1930–1969

Forrás: Népszámlálási adatok.

¹⁰ A telepiek a gyár által épített munkáskolóniákon laktak, a falusiak pedig a gyárteleptől többé-kevésbé elkülönülő község területén. A negyvenes évekig a gyári területekről kivezető utakat sorompó zárta le. A kolóniák és a gyári törzsterület rendben tartásáról az önálló egységként működő Térüzem gondoskodott.

Enni is kellene – a közellátás helyzete

A két háború közötti stabil közellátás Ózdon a második világháború éveiben nehezült meg. A „Rima” a századelőtől kezdve aktívan közreműködött az élelmiszer-ellátás működtetésében, és – komoly erőfeszítések árán – a háborús időszakban is igyekezett biztosítani az alapvető szükségleteket. 1944–1945-ben azonban a harci cselekmények, a front átvonulása és a magyar állam szétesése miatt a közellátás itt is összeomlott; újjászervezése a harci események befejezése után a legsürgősebb feladatok közé tartozott. A folyamat nem volt zökkenőmentes. A háborút követő években a gyár erre szakosodott apparátusa mellett az 1945-ben megalakult üzemi bizottság is igyekezett segíteni a dolgozók élelmiszer-ellátását, elsősorban különböző akciók és közös beszerzések megszervezésével. 1947 nyarán és őszén például 160 vagon burgonya beszerzését és elosztását szervezték meg.¹¹ A háború utáni évek helyi élelmiszer-ellátásában ismétlődő hiányokat az élelmiszer-jegyrendszer is csak részlegesen mérsékelte. Leggyakrabban lisztből, zsiradékokból és zöldségféléből volt hiány. A jegyre kapható fejadag kenyérlisztből 4 kg/hó volt, a nehéz fizikai munkát végzők havi 4 kg-os, a fizikai munkások pedig 2 kg-os pótfeadagot kaptak. Ezek a fejadagok igen szűkösek voltak – különösen azt figyelembe véve, hogy a vaskohászati munka a legnagyobb fizikai igénybevételt jelentő foglalkozások közé tartozott –, alig vagy csak részben fedezték a napi kalóriaszükségletet. Az élelmiszerhiány okozta feszültségek is szerepet játszhattak az 1946. februári antiszemita megmozdulás kirobbanásában.¹²

A negyvenes évek végéig a gyárnak saját ún. élelmezési főüzlete volt, amely központi áruraktárból, házi üzemekből, gyári étkezdéből, az ózdi és borsodnádasi kenyérsütő üzemből, mosodából, jéggyárból, a borsodnádasi tehenészetből és szikvízüzemből állt. A gyári munkások és alkalmazottak a provizérának nevezett, 26 egységből álló bolthálózatban vásárolhattak. A Rima házi üzemeinek és élelmiszerbolt-hálózatának működtetését 1947-ben a Vasas Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet vette át.

¹¹ Magyar Országos Levéltár (MOL) XXIX-F-192-g 292. d. Az Ózdi Kohászati Üzemek iratai.

¹² A kérdés történetéhez lásd Stark Tamás: *A zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1995.; Standeisky Éva: *Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban. Századok* (126) 1992/2, 284–308.; Standeisky Éva: *Antiszemitizmusok*. Argumentum, Budapest, 2007.

A háború által szétzilált közellátást a negyvenes évek végére sem sikerült teljes mértékben helyreállítani. Erre utal, hogy egy 1947. szeptemberi jelentésben arról tájékoztatták a Nehézipari Központot (NIK), hogy a Rima üzemei közül a lisztellátás Ózdon a hónap végéig, Salgótarjánban és Rudabányán pedig október első feléig biztosítható a rendelkezésre álló készletekből. „A szükséges lépések megtétele után sem látjuk biztosítottnak azt, hogy Ózdon október 1-én megindulhat az októberi fejadag kiadása. [...] Sajnos saját malmainknál búzahiány miatt kiutalásokat eszközölni nem tudunk, és így a nehézkes lebonyolítás idegen malmokkal a gyors kiszolgálási lehetőséget megnehezíti, és ha órákon belül nem történik intervenció, október 1-ére nem lesz Ózdon megfelelő lisztellátás.”¹³ A gyári dolgozók így mind nagyobb mértékben saját termelés és cserekereskedelem révén igyekeztek élelmiszer-szükségleteiket, illetve annak egy részét biztosítani.

1950 nyarán gyakorlatilag semmiféle alapvető élelmiszerhez nem lehetett hozzájutni a Népbolt üzleteiben. Az élelmiszerhiány súlyosságát mutatja, hogy 1950 júliusában az *Ózdi Vasas* című helyi lap két ízben is cikket közölt a közellátási nehézségekről, ami az adott korszakban nem volt szokás. A tanácsrendszer megalakulását követően a városi tanács és a végrehajtó bizottság üléseinek állandó témája volt, hogy „Ózd város dolgozóinak súlyos közellátási nehézségei érdekében sürgősen el kell járni a megyei tanácsnál, továbbá a Belkereskedelmi és Élelmezési Minisztériumnál, mert tej, vaj, hús probléma és zsiradék mennyiségek Ózdon tovább el nem húzható megoldását meg kell találni. Ezen célból a szükséges intézkedéseket meg kell tenni, mert csaknem bizonyosra vehető, hogy az M.D.P. Központi Vezetőségének kongresszusi zászlaját az Ózdi Kohászati Üzemek érdemlik ki, tehát ezen dolgozók közellátásának a megjavítása országos feladat kell, hogy legyen. Nem kíván a tanács megkülönböztetést, de ahhoz ragaszkodik, hogy az ózdi dolgozók sem legyenek közellátási szempontból rosszabb helyzetben, mint az ország bármely más nagyüzemi dolgozója.”¹⁴ Az állandósuló közellátási nehézségeket az előző évi aszályos esztendő következményeinek tulajdonították. Az élelmiszerhiány miatt az országos előírásoknak megfelelően 1951. március 1-jétől húsjegyet vezettek be, és megkezdődött a tejjegyek kiadásának előkészítése is. Az árufedezet azonban nem volt megfelelő, így gyakran jegyre sem lehetett a szükséges élelmiszerekhez hozzájutni.

¹³ MOL XXIX-F-32 156. d. Feljegyzés Fodor László vezérigazgató úr részére, 1947. szeptember 17.

¹⁴ BAZML XXIII-526/a 1. Az 1951. február 15-i tanácsülés jegyzőkönyve.

Állandó problémát jelentett a különböző boltok, vendéglátóhelyek tisztsága is. „Piszkos poharak, pultok, szennyezett ital, a Mezőkernél romlott áruk stb. melyek ezen szocialista szektoroknál, mint hiányosságok mutatkoznak.”¹⁵

A problémák megoldása érdekében elrendelték a Népbolt és a Vendéglátó Vállalat üzleteinek fokozott ellenőrzését. A közellátást azonban a tanácsi törekvések ellenére sem sikerült stabilizálni. Az 1952. évi tanácsülések örökös témája volt a zöldség- és gyümölcschiány, a kenyér rossz minősége, az egyenetlen áruszállítás. A szeptemberi tanácsülésen a zöldségbolt vezetője arra hívta fel a figyelmet, hogy az év első felében heteken keresztül nem szállítottak burgonyát az ózdi üzletbe. Komoly gondot jelentett, hogy az üzemi étkezdékbe is igen gyakran szállítottak romlott árut. A tanácsstagok többsége úgy vélte, az áruhiányt csak a beadás százszázalékos teljesítése esetén lehetne felszámolni. Másfelől a háttérben felfedezni vélték az „ellenség aknamunkáját”, amelynek a tanácsi vezetők vélekedése szerint hol felvásárlási láz gerjesztésével, hol rémhírek terjesztésével meghatározó szerepe van az ellátási feszültségek kialakításában. Mindez azonban önmagában nem magyarázta meg az élelmiszer és a fogyasztási cikkek általános hiányát. A hiányos ellátást – a hivatalos vélekedésekkel ellentétben – egyszerre több tényező generálta: a korábbi, még a Rima által kiépített kereskedelmi-ellátási rendszer felszámolása, a kereskedelem túlláttartása, a mezőgazdaság kollektivizálása, a kötelező terménybeszolgáltatás csődjé, a paraszti termelési kedv visszaesése, az állami kézbe került kiskereskedelmi hálózat nehézkes működése, szervezetlensége, a lakossági fogyasztás központilag vezérelt háttérbe szorítása. Az is joggal feltételezhető, hogy a nehézipari központként is kiemelt Miskolc szükségleteit előbbre sorolták az ózdinál. A gyorsan növekvő munkáslétszám pedig az ötvenes évtized kezdetétől fokozatosan újabb és újabb fogyasztói igényeket támasztott. A város kifejezetten rossz élelmiszer-ellátását az is rontotta, hogy a környező falvakból is nyilvánvalóan sokan próbálták Ózdon megvásárolni az alapvető élelmiszereket, abban bízva, hogy egy kiemelt nehézipari település élelmezésére a központi és a helyi hatóságok nagyobb gondot fordítanak, ám ez nem így volt. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a város környékén a földrajzi adottságoknál fogva szűkösek voltak a mezőgazdasági termelésre felhasználható területek, és terméshozamuk is elmaradt az országos átlagtól.

1953 késő tavaszán a tanácselnöki beszámoló szerint: „Közellátási viszonylatban megállapíthatjuk, hogy bár az ellenség hangja főképpen a választások előtti napokban hallható volt, mondván: A választás előtt bőven van minden,

¹⁵ Uo. Az 1951. szeptember 21-i tanácsülés jegyzőkönyve.

utána semmi sem lesz. A valóság ezzel szemben az, hogy nagy hiány semmilyen áruban nem tapasztalható, s a kenyérellátás és főképpen annak forgalomba hozatalánál tapasztalt időleges hiányok megszűntek, s a további zavartalan kenyérellátás biztosítva van. Természetesen véglegesen és kifogástalanul a kenyérproblémánk csak a kenyérgyár felépítése után nyer megoldást, ami már folyamatban van [...], és f. évben feltétlenül befejeződik. Ezzel Ózd város egyik legsúlyosabb évtizedes hiánya felszámolást, Ózd dolgozó társadalma pedig igényének megfelelő ellátást nyer.”¹⁶ A tanácselnöki bizakodás csak részben vált valósággá, elsősorban az 1953-as politikai fordulatnak köszönhetően.

„Végül, de nem utolsó sorban kell foglalkoznunk a város közellátásával. Úgy gondolom, valamennyien érezzük, hogy különösen zöldség és gyümölcsellátásunk terén komoly javulás és fejlődés tapasztalható. Létrehoztuk a naponkénti piacot, amivel a szombati torlódást kerüljük el, részben pedig naponta friss árut biztosítunk. Azt nem állíthatjuk, hogy korlátlan mennyiségben kapható minden a piacon, de azt el kell ismernie még az ellenségnek is, hogy évek óta ilyen olcsó zöldségáruval piacaink nem voltak tele mind most, még a legkomolyabb és évek óta kevésnek bizonyuló burgonyából is olcsón áll áru rendelkezésre, káposzta, uborka karalábé, zöldbab stb. pedig fillérekért korlátlan mennyiségben áll a dolgozók rendelkezésére. Komoly fejlődést jelent az is, hogy Kisker. árudáink is bőségesen látják el dolgozóinkat szükségleteikkel, s a hétesi népbolt megnyitásával újabb áruda létesült, most már ténylegesen a szennai út elkészítése után a szennai áruda felállításán a sor.”¹⁷ A város vezetése a korszellemnek megfelelően túlságosan optimistán értékelte a változásokat. Erre utal többek között az is, hogy 1953 szeptemberében a tanácselnök bejelentette: a kenyérgyár felépítésének határideje nem tartható, az 1953. decemberi tanácsülésen pedig, az új szakasz nyíltabb politikájának jegyében, a felszólalók többsége igen kritikus hangvétellel tekintett vissza az előző években állandósult ellátási és kereskedelmi zavarokra. A tanácsstagok a közétkeztetési vállalatot az alapvető higiéniai szabályok be nem tartása és a rossz minőségű ételek miatt kárhoztatták, bírálták a kiskereskedelmi vállalat, a Mezőker és a Fűszért munkáját is, azzal, hogy az állandó élelmiszerhiányt a vállalati munka szervezetlensége okozza a városban. Az észrevételek hatására a városi tanács határozatban rendelte el a közétkeztetési vállalat átfogó vizsgálatát, valamint az üzemi konyhák tisztaságának fokozottabb ellenőrzését. A tanácselnök beszédében hangsúlyozta, hogy az új kormányprogramnak meg-

¹⁶ BAZML XXIII-526/a 1. Az 1953. május 25-i tanácsülés jegyzőkönyve.

¹⁷ Uo. Az 1953. július 23-i tanácsülés jegyzőkönyve.

felelően „a beruházások átcsoportosításával növelni kell a dolgozók áruellátását, fokozottabban kell gondoskodni a lakosság helyi szükségleteinek kielégítéséről a kis és helyi ipar megerősítése útján, az egészségvédelem, a nagyarányú lakásépítés, törvények, jogszabályok helyreállítása, illetve azok megszilárdítása mind-mind fokozottabb tervszerinti megvalósítást követelnek”.¹⁸

Az élelmiszerhiány mérséklődését az építés alatt álló kenyérgyár mellett a húsipari vállalat helyi hűtőházának megépítésétől, valamint helyi tejüzem létesítésétől várták. A politikai irányváltás önmagában természetesen nem oldotta meg a problémákat; 1954 januárjában a tanácsülésen több hozzászóló kifogásolta, hogy a hentesáru és a szalonna továbbra is hiánycikk Ózdon. A tanácselnök beszámolójában úgy vélte: „[...] egyik legsúlyosabb nehézségünk a kenyérgyár hiánya. Mennyiségileg és minőségileg is sok a panasz a kenyértermékek iránt, mely megszüntetése csak a kenyérgyár beállítása után lehetséges. Felvetődött a kérdés, nem volna-e helyes a kenyérgyár egyik részét beindítani, ami már kész van, és ezzel is enyhíteni a kenyérnehézséget. A szakminisztérium álláspontja, úgy érezzük, helyes, amikor azt mondja, hogy csak a teljesen kész kenyérgyár üzemeljen. Inkább várjunk még pár hónapig. Húsellátásunk javult az elmúlt hetek alatt, ezt nagyban elősegítette a baromfi felhozatal és a konzerváru felfutás. [...] Zöldellátásunk, bár javult, nem kielégítő. [...] Sajnos azonban a gyümölcsfelhozatal igen gyenge, bár a gyümölcsstermés országszerte alacsony, városunk ezen a szinten is alább van a többi iparvárosoktól. [...] Az utóbbi időben igen sok panasz hangzik el a tejellátás szervezetlensége miatt. Sok esetben dél felé kapják meg a dolgozók a tejet, amikor már sok időt a várakozással elpazaroltak, és a tej minősége is kifogásolható. A tejüzem felállítása eddig nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, miért is komolyabb vizsgálat megejtését javasoltuk. A ruhaneműek, cipőféleségeknél mindég tapasztalható hiányosság, ami azonban, mint panaszkunkra közölték, véglegesen az állami áruház felépítésével szűnik meg, mivel bolthálózatunk nem kielégítő. Az időszakonként mutatkozó sör, borhiány főként a szervezetlenség következménye, s a különösképpen felfutott fogyasztás sem hagyható számításon kívül, ami országos viszonylatban is így áll. A nagyobb italfogyasztás azt mutatja, hogy a dolgozóknak több jut ezen élvezeti cikkekre, mint a múltban, életszínvonala emelkedett, többet engedhet meg magának, sajnos a dolgozók kis százalékánál más körülmények, az iszákosság is okai a fogyasztásnak, míg a család elsőrendű szükségletei sem nyernek kielégí-

¹⁸ Uo. Az 1953. december 15-i tanácsülés jegyzőkönyve.

tést. Felvetődött ismételten a kérdés, nem volna-e helyes fizetések alkalmával az italboltokat zárva tartani és az alkoholisták szenvedélyét így korlátozni.”¹⁹

A különböző helyi erőfeszítések csak átmeneti sikerekkel jártak. A tervezettel ellentétben a kenyérgyár és a hűtőház 1954-ben sem készült el. Ebben az időszakban gyakorlatilag valamennyi tanácsülésen napirendre került a közellátás és az áruhiány kérdése. Különösen az akadozó húsellátást kifogásolták, mert a kialakult gyakorlat szerint a húsféleségek forgalmazása rendszerint csak délben kezdődött meg, és csak az számíthatott arra, hogy tud is valamit vásárolni, aki már kora reggeltől sorban állt.²⁰

Továbbra is megoldatlan közellátási, részben közegészségügyi problémát jelentett a boltok tisztasága. 1955 februárjában a városi tanács a Molotov úti kiskereskedelmi árudában elrendelte a patkányirtást, „mert az úgy elszaporodott, hogy a dolgozók egészségét veszélyezteti”. A közellátást nem sikerült ugyan tartósan stabilizálni, de a kiskereskedelmi és közétkeztetési vállalat is élüzem-kitüntetést kapott. 1955-ben átadták a kenyérgyárat, ennek köszönhetően az 1956. februári tanácsülésen tartott elnöki beszámoló szerint a kenyérellátásban már nem mennyiségi hiány, hanem „csak” minőségi problémák tapasztalhatók. Az 1956-os forradalom időszakában a közellátást viszonylag gyorsan sikerült stabilizálni, ennek következtében nem volt tartós és kirívó mérvű ellátási zavar, s e téren viszonylag gyorsan „normalizálódtak” a viszonyok, visszaállt a megszokott időszakos vagy krónikus hiánnyal együtt járó állapot. A korai Kádár-korszakban az 1957-es esztendő követően a helyi tanács működése valamivel szervezettebb lett, a városi alapellátást érintő témakörök – így a közellátás, a kereskedelem helyzete – tárgyalására is rendszerint félévente-évente került sor.

1958 júliusában a kiskereskedelmi vállalat féléves jelentésének megvitatása során már a fogyasztás lassú növekedését is regisztrálták: 1957 első félévében Ózdon tizenöt mosógépet és tizennyolc motorkerékpárt értékesítettek, 1958 hasonló időszakában viszont már 198 mosógépet és 112 motort, sőt öt hűtőgép és két televíziókészülék is gazdára talált.²¹ Azt nem lehet tudni, hogy a vásárlóerő növekedéséhez mennyiben járult hozzá a korábbi évek elhalasztott fogyasztása, illetve a forradalom leverését követő béremelés. Ugyanakkor a gyermek- és felnőtttruházati cikkekből a korabeli megfogalmazás szerint 1958 nyarán „az ellátás szűk keresztmetszetű volt”, ezért a városi tanács levélben kérte a Belkeres-

¹⁹ BAZML XXIII-526/a 1. Tanácselnöki beszámoló, 1954. május 28.

²⁰ Uo. Bilech Gyula felszólalása az 1955. február 28-i tanácsülésen.

²¹ Uo. A Kiskereskedelmi Vállalat féléves beszámolója, 1958. július 28.

kedelmi Minisztériumot, emelje fel a városnak kiutalt ruházati kvótát. A zöldségellátás, valamint a kenyér- és péksütemény-kínálat továbbra is hiányos volt. Ez utóbbiak esetében az ellátási nehézséget (többek között) azzal magyarázták, hogy a kenyérgyár 150 dolgozója közül csupán 12 főnek van szakirányú végzettsége, ami alapvetően befolyásolja a termelés menetét és a termékek minőségét.

A kiskereskedelmi vállalat vezetője „örvendetes jelenségként” emelte ki: „boltjaink olyan árufelvételekkel is rendelkeznek, mint pld. kakaó, mazsola, bors és más fűszeráru, állandóan kapható citrom boltjainkban. Ezek a cikkek az előző években nem voltak vagy nagyon ritkán voltak találhatóak a boltjainkban.” Ugyanakkor megjegyezte: „nem tudtuk az igényeket megfelelően kielégíteni az év első hónapjaiban savanyúságból, és különféle befőttekből, mert az állami raktáraink kiürültek ezen cikkekből”.²² A kenyérellátásban a mennyiségi hiányok már ritkultak, sokkal nagyobb gondot okozott, hogy a kora reggeli vagy délelőtti időpont helyett a sütőipar csak délután, gyakran zárás előtt szállította ki a kenyeret a boltokba. Ennek a hátterében a kereskedők szerint az húzódozott meg, hogy a kenyérgyárban az öt órakor kezdődő műszak csak délre tudta legyártani az aznapra megrendelt mennyiséget. A húsellátást a vállalatvezető általában kielégítőnek tartotta, de hozzátette: húsból központi keretgazdálkodási rendszer van érvényben, ezért a kereskedelem nem az igények, hanem a központilag meghatározott normák szerint rendelheti meg a termékeket. A tej- és tejtermékellátást szintén megfelelőnek minősítette, de elmondta, hogy baromfiból és tojásból csak az igények egyharmadát fedezte a vállalat által forgalomba hozott mennyiség. A zöldség- és gyümölcsellátást, amely alapvetően a Mezőker feladata volt, gyengének minősítette. A gondok okát abban látta, hogy Ózdon csak kirendeltségként, és nem önálló vállalati egységként működött a mezőgazdasági kereskedelmi vállalat, ennek következtében a megyei elosztási érdekek érvényesültek.

Az ötvenes évek végén az iparcikkek közül a bútor tartozott a tartós hiánycikkek közé, a pult alóli árusítást a különböző bútorok előjegyzéses vásárlásával próbálták meg visszaszorítani, több-kevesebb sikerrel.

„Meg kell mondani őszintén, hogy a ruházati forgalom lebonyolítása több gondot okoz vállalatunknak, mint az élelmiszer-forgalom lebonyolítása. Miért van ez így? Az ózdi dolgozók igényesek, szeretik a szépet, és a divatosat. Fiatalkoraink szeretnek szépen öltözködni. Ez mind rendjén is van, így kell ennek lenni nálunk. Ezzel szemben igényeink olyanok legyenek a népgazdasággal szemben,

²² BAZML XXIII-526/a 1. A Kiskereskedelmi Vállalat igazgatójának beszámolója, 1958. szeptember 30.

ami teljesíthető is. 1956 októbere után iparunk nem képes máról hónapra [sic!] kielégíteni ezen növekvő igényeket, hanem csak fokozatosan. [...] Ezzel nem [azt] akarom fejtegetni, hogy mondjunk le az igényekről, hanem csak azt, hogy legyenek türelmesek az igények kielégítésénél.”²³ Az évek óta tartó áruhiány után azonban a fogyasztói törekvések fokozatosan erősödtek, a vásárlók egyre kevésbé akarták és – például a ruházat elhasználódása miatt – egyre kevésbé tudták ismételtelen elhalsztani beszerzéseiket. A jogos vásárlói igények kielégítését azonban az is megnehezítette, hogy a bolthálózat fejlesztése háttérbe szorult. A városi vezetés 1960-as összegzése szerint a második világháború befejezése után Ózdon „egyetlen komoly kereskedelmi egység sem létesült”. 1953–1954-ben elkészült ugyan az Állami Áruház kivitelezési terve, kijelölték a helyét, szanálták az ott levő lakóépületeket, az építkezés azonban a pénzhiány miatt nem kezdődött el. A Centrum Áruházat végül 1965-ben adták át a kialakítandó új városközpont területén.

Az ötvenes évek végétől (némileg profilidegen módon) a gyár ismét nagyobb szerepet vállalt a város, illetve a gyári munkavállalók ellátásában. 1959-ben Bán szállás mellett 50 holdnyi területű konyhakertészetet hoztak létre.

„Az első év nehézségei után ebben az évben konyhakertészetünk munkája jobbnak mondható, és remény van rá, hogy nyereségesen zárja az évet. A termékek nagy részét a MEZŐKER-nek adjuk át, kisebbik részét saját elárúsító helyeinken, üzemem kívül és belül hozzuk forgalomba.”²⁴ Telente pedig hízzottsertés-vásárlási akciót szerveztek a gyári dolgozók számára. A húsellátás javítása mellett ez az ötvenes-hatvanas években a város és környéke országos átlagnál rendszerint magasabb szabadpiaci árait valamelyest mérsékelte. A gyár területén öt üzemi büfé működött, „mely elősegíti dolgozóink választékos étkezését, gyümölcssel és zöld-áruval való ellátását”.

Az élelmiszerhiány fenntartotta a helyi lakosság önellátási törekvéseit. A gyári kolóniák egy részén a házak mellett konyhakerteket alakítottak ki, és állattartásra is alkalmas melléképületeket emeltek. Az alapvető szükségleteket zöldség- és gyümölcsstermesztés, baromfitartás és sertéshízalás révén igyekeztek biztosítani. A városi vezetésnek mindez részben köztisztasági, részben közellátási problémákat okozott. Az ötvenes-hatvanas évek fordulójától egészségügyi okokra hivatkozva, illetve a városiasabb külső megteremtése érdekében a város vezetői újra meg újra szorgalmazták a disznóólak lebontását és a sertéstartás megtiltását

²³ BAZML XXIII-526/a 1.

²⁴ BAZML XXIII-527/a 4. Jelentés az Ózdi Kohászati Üzemek szociális és munkavédelmi tevékenységéről, 1960. augusztus 18.

a belterületeken. „Megállapítja a Tanács, hogy az állattartási tanácsrendelet értelmében a sertések tartásának megszüntetését a város egész területén fokozottabban végre kell hajtani. Népgazdasági érdekből azonban az állattartás korlátozását/csökkentését csak fokozatosan kell biztosítani. Elsősorban a Munkás út, a Somogyi Béla telep, Ságvári Telep, Régi kolónia, Kiserdőalja, 48-as út, József Attila út települések vizsgálandók. Semmi esetre sem fordulhat elő, hogy egyes családok bérhizlalással foglalkozzanak. Figyelmeztetni kell ezen települések érdekelt lakosságát, hogy a korlátozó rendelkezések be nem tartása esetén az állattartási tilalom elrendelése várható.”²⁵ A kérdésben radikálisabb álláspontot képviselő tanácsstagok a közellátás szempontjait figyelmen kívül hagyva az állattartás mielőbbi betiltását sürgették. „A kohászat kezelésében lévő lakótelep köztisztasági állapota nem kielégítő. Gyakran nagymennyiségű szemét felhalmozódás tapasztalható, bár annak nem minden esetben a lakótelep gondnokság az oka. Nagy szerepet játszik a környező lakók fegyelmezetlensége is. Igen súlyos közegészségügyi és köztisztasági sérelem a lakótelepen levő sok disznóól elhelyezése. A Ságvári telepen, a Fürst telepen, a Munkás úton, Somogyi telepen tovább nem halasztható az állattartás beszüntetése, csaknem azonnali intézkedésre van szükség. [...] A Somogyi telepen pl. lassan nem lehet tudni, hogy tulajdonképpen mi a több, a lakás vagy a disznóól. Súlyosbítja a helyzetet, hogy az ott lakók nemcsak a maguk szükségletére nevelnek sertést, hanem eladás céljára is. Nyáron megtörténik az, hogy 20-30 m² területen 8-10 sertést is tartanak. Sajnos a többi lakótelepen sem sokkal kedvezőbb a helyzet. A Somogyi telepen ló és számartartás is volt – elképzelhető az ottani állapot. Tudnivaló, hogy a Somogyi telep a város legsűrűbben lakott települése, amit még fokozni kívánnak. Bármennyire gazdaságos és kifizetődő a sertéstartás, egészségügyi és köztisztasági szempontból a jelenlegi helyzet tovább nem tartható fenn. Hasonló a helyzet Kiserdő alatt, ahol nyugdíjasok a Táncsics telepen lakók számára sertés hizlalást folytatnak.”²⁶

1961 augusztusában a közellátás helyzetével foglalkozó tanácsülésen az előző évek hiányosságai után némi megelégedéssel nyugtázták, hogy az élelmiszer-kiskereskedelmi vállalat „az alapvető élelmiszerekkel teljes mértékben ellátta városunk dolgozóit, egyéb cikkekből pedig mindent megtett azért, hogy az igényeket kielégítse. Az alapvető élelmiszereknél igen jelentős vásárlásnöve-

25 BAZML XXIII-527/b. Ózd Város Tanácsának iratai. A Városi Tanács 1960. március 29-i ülésének jegyzőkönyve.

26 BAZML XXIII-527/b. Ózd Város Tanácsának iratai. A Városi Tanács 1960. március 29-i ülésének jegyzőkönyve.

kedés volt tapasztalható, mely dolgozóink életszínvonalának emelkedését, jobb életét bizonyítja. Lisztnél és kenyérnél sokkal jelentősebb ez a növekedés, ez az azal magyarázható, hogy a kevésbé öntudatos dolgozók a takarmányhiány miatt állatokkal etetik a kenyeret is [sic!]. [...] Dolgozóinkat nem tudtuk azonban el- látni megfelelő minőségű finomliszttel, ugyancsak állandó probléma a húsellá- tás is, bár a környékbeli termelőszövetkezetek az igen nagyszámú baromfi fel- hozattal a húsellátás problémáját enyhítették, és ez igen örvendetes jelenség. Nem volt elég választékos a hentesáru-ellátás sem. Tej- és tejelellátásunk meg- felelő volt, azonban a vajellátás terén komoly problémáink vannak. [...] A kenyér minőségét illetően még mindig elég sok a panasz, bár az utóbbi időben javulás tapasztalható. Még mindig nem megfelelő a perifériákon az üzletek kenyérral való ellátása. A zöldségellátás terén komoly problémáink vannak, a MÉK válla- lat elsősorban saját szakboltjait látja el friss áruval, azonban ez sem elegendő és a minőség ellen is sok kifogás merül fel.”²⁷

A felszólalók többsége továbbra is kifogásolta, hogy a vendéglátó vállalat 1961-ben 6 helyen üzemben tartja a „gombákat” – a közterületeken felállított italárúsító bódékat –, amelyeknek a létezése nehezíti az alkoholizmus elleni küzdelmet, és amelyek rontják a városképet is. A beszámoló vitájában többen kiemelték, hogy „fel kell számolni a zöldségüzletekben lévő protekciót is, mert ez igen rossz hangulatot kelt a dolgozók körében”. Ugyancsak rontotta a köz- hangulatot, hogy 1961-ben gyakorlatilag nem lehetett szemestakarmányhoz jutni a városban és környékén, ami megnehezítette a részleges önellátásra be- rendezkedett családok élelmezésében meghatározó szerepet játszó sertéshiz- lalást. Krónikus hiánycikk volt a sör, a bor és a szikvíz, s gyakran előfordult, hogy szombat délutánonként már nem lehetett kenyeret kapni a városban. Bár a hatvanas években már valamivel ritkábban került napirendre a kereskedelem és az áruellátás kérdésköre a tanácsüléseken, a változó mértékű hiány továbbra is a hétköznapiak szerves része maradt. 1963 őszén a tejellátást kritizálva vetették fel, hogy ezen a téren „Ózd kereskedelme nem végez rendes munkát. Előfordul, hogy fizetési napokon egyes személyek 5-6 liter tejet visznek el egyszerre, és az utánuk jövőknek számtalan esetben már nem jut tej. A tejkimérés higiéniailag nem megfelelő módon történik” – ezért szorgalmazták a palackozott tej forgal- mazásának mielőbbi bevezetését.²⁸ Erre azonban még néhány évet várni kellett. 1965 júliusában a város közellátását, kereskedelmi helyzetét vizsgáló jelentés vi-

²⁷ BAZML XXIII-526/a 1. Az 1961. augusztus 31-i tanácsülés jegyzőkönyve.

²⁸ Uo. Az 1963. október 5-i tanácsülés jegyzőkönyve.

tájában ismét inkább a közegészségügyi kérdések kerültek előtérbe. Megállapították, „hogyan az üzletek szeméttárolóit nem ürítik rendszeresen, rendkívül kifogásolható a tejkimérés jelenlegi módja. Súlyos hiányosság, hogy a kereskedelmi egységek nincsenek megfelelő WC-vel ellátva. Bár az üzletek megfelelő korszerű hűtőgépekkel vannak ellátva, azok nincsenek bekapcsolva, vagy hosszú idő óta állnak meghibásodás következtében. A közétkeztetéssel foglalkozó éttermek túl vannak terhelve, legsúlyosabb a helyzet a Hungária étterem konyhájánál, ahol a jelenlegi körülmények között nem lenne szabad a főzést megengedni. [...] Az éttermekben már a déli órákban sem kaphatók az étlapon szereplő ételek, a WC-k rendkívül elhanyagoltak, az abroszok rendszerint piszkosak. Még az I. osztályba sorolt vendéglátó egységeknél sincs biztosítva a megkívánt higiénia.”²⁹

A város legnagyobb, ezer fő kiszolgálására alkalmas éttermét, a Kékacélt 1958-ban adták át. Az étterem a tömegétkeztetés mellett a hatvanas évektől hosszú ideig a legnívósabb vendéglátóhelynek számított.

A zöldség- és gyümölcsellátás 1965-ben is akadozott a városban. A különböző kereskedelmi vállalatok vezetői a tanácsülésen rendszerint elismerték a hiányosságokat, majd elmagyarázták, miért nem lehet megoldani az adott problémát. A boltokban és az éttermekben például azért nem lehetett korszerű mellékhelyiségeket kialakítani, mert a városban nincs szennyvízcsatorna-hálózat. Ugyanez év nyarán gondot okozott „a kenyér fogyasztás növekedése, ez már olyan mérvű, hogy a kenyérgyár nem tudja kielégíteni az igényeket. A boltvezetőknek figyelemmel kell kísérni az indokolatlan kenyérvásárlásokat, mert megállapítás, hogy nem emberi fogyasztásra vásárolnak nagyobb mennyiségben kenyeret.”³⁰

A „túlfogyasztás” sajátos területe volt az alkoholfogyasztás, ami tartós és állandó problémát jelentett a város és a gyár hétköznapjaiban. A hatvanas évek elejétől az alkoholizmus kérdése a városi vezetés tanácskozásain rendszeresen napirendre került. „Különösen fizetési napokon túrhetetlenül rossz képet nyújt a Gyűjtő.”³¹ A Hungária étterem előtt a részegek lökdösik a járókelőket, szemtelnek és igen sokszor botrányos magatartást tanúsítanak. Hasonló a kép az ún. italüzlet előtt is. [...] a szondázás bevezetése igen nagy probléma elé állítaná az üzemvezetőket. Farkaslyukban ugyanis a dolgozók jelentős része úgy megy

²⁹ BAZML XXIII-526/a 1. Az 1965. július 5-i tanácsülés jegyzőkönyve.

³⁰ Uo.

³¹ A Gyűjtő hagyományosan a település egyik központi helye, a 20. század elejétől kereskedelmi negyede. Neve egyesek szerint onnan ered, hogy a 19–20. század fordulóján a gyár munkásai műszak után a gyártól eltávolodva itt gyűjthették meg pipájukat először, mások szerint a gyárba anyagot szállító fuvarosok az itteni kocsmákban álltak meg egy pipagyújtásnyi időre.

munkába, hogy előtte alkoholt fogyaszt.”³² Vagyis az alkoholfogyasztást ekkor-tájt elsősorban csak verbális szinten lehetett mérsékelni.

1966 nyarán a város közétkeztetését vizsgáló jelentés vitájában megjegyezték, hogy Ózd „csaknem valamennyi vendéglátó ipari és közétkeztetési egységére jellemző, hogy a mellékhelyiségek rendkívül elhanyagoltak, kézmosási lehetőség nincs. [...] állandó panasz, hogy a közétkeztetés egységeinél hamar kimerül a választék, fél 1–1 óra tájt már csak két féle étel van, és a később érkezők a kedveltebb ételből nem válogathatnak. [...] komoly hiányosságok vannak a tányérok, evőeszközök tisztasága terén is. Különösen a később étkezőknek nem jut tiszta edényzet, tiszta poharat csak az első turnus kap.”³³ Ekkor kezdték a hosszúra nyúló kiszolgálási idő csökkentésére az önkiszolgálást bevezetni a város nagyobb éttermeiben. Ózdon 1950-ben kezdődött meg a közétkeztetés kiépítése, egy konyhával és étkezővel, 1955-re a közétkeztetési helyek száma öt volt, 1966-ban már nyolc. A hatvanas évek közepén a vállalat gyártási kapacitása napi négy–hat ezer adag volt, de ez sem fedezte a növekvő igényeket. S nemcsak az ételek minősége és a választék hiánya jelentett gondot, az éttermek tisztasága és a küllemük sem érte el az elvárható színvonalat. „A Zöldfa étterem alacsony, felvonulási épülethez hasonló, külseje nem vendégcsábító. Hasonlóan az Aranycsillag sem. Ezen étteremek állapota messze elmaradt az elvártaktól. A Béke étterem épületének állagán évek óta nem tudnak teljesebb felújítást végezni. A két részből épített létesítmény beázik, a mennyezet repedezik, és a felújítás után pár hónappal már ismét a régi, elhanyagolt benyomást kelti.”³⁴ A legkritikusabb állapotban levő épületeket a hatvanas évek végére többnyire rendbe hozták.

Az új gazdasági mechanizmus bevezetése a város kereskedelmében – némileg sajátos módon – többek között úgy csapódott le, hogy lehetővé tették a mozgó italárusítás bevezetését, ami ellentétes volt a város és a gyár vezetőinek az alkoholizmus terjedését akadályozni igyekvő törekvéseivel. A mozgóárusításra az illetékes kereskedelmi vállalat vezetője adhatott engedélyt. A lakosság aláírásgyűjtéssel tiltakozott, mert a mozgóárusok többsége saját családi házában rendezkedett be, rontva ezzel a szűkebb és tágabb szomszédság életminőségét. A mozgóárusítás keltette feszültséget végül úgy oldották fel, hogy átfogó egészségügyi ellenőrzést indítottak, s amelyik hely nem felelt meg a követelményeknek, azt bezáratták; erre három esetben került sor.

³² BAZML XXIII-526/a 1. Az 1965. október 8-i tanácsülés jegyzőkönyve.

³³ Uo. Beszámoló Ózd város közétkeztetésének a helyzetéről, 1966. augusztus 29.

³⁴ Uo.

1968-ban tanácsi jelentés készült az új gazdasági mechanizmus kereskedelemre gyakorolt hatásairól. Megállapították, hogy a kereskedelem önállóságának fokozatos növelése kiegyensúlyozottabbá teheti az áruellátást, szűkítheti a hiánycikkek körét. A változások következtében többek között „megszűnt a fagyasztott import-hús forgalomba hozatala, csak friss hús van, és mondhatjuk, hogy igény szerint áll a vásárlók rendelkezésére. A lakosság körében mégis gyakori téma, hogy nem jó a hús részenkénti választéka, mivel szombaton délután és hétköznapiokon csak karaj kapható a boltokban. Kifogásolják a belsőség hiányát is. A húsipari vállalat minden esetben fél (kettéhasított) sertést szállít a boltjainkba. Érthető, hogy a vásárló elsősorban a 39.- Ft-os combot keresi vagy az olcsóbb húsrészeket, így pl. tarját, oldalast, lágyát. Így adódik, hogy a karaj (44 Ft) általában megmarad és később csak az kapható. Előfordul szombat délután 80-150 db. egész karaj megmarad, s amíg az el nem fogy, a boltvezető nem rendel másikat. A belsőség hiánya nemcsak ózdi jelenség. Ebből egyrészt tovább feldolgozással májast, hurkát, és májkrémet gyártanak, s a fennmaradó részt elsősorban kórházak, napközik, üdülők és egy nagyon kevés részét a lakosság ellátására fordítják. Az elmúlt hetekben már nálunk is több helyen lehetett kapni.”³⁵ Azt is a gazdasági reform pozitív hatásaként értékelték, hogy „a város lakosságának ellátása ez év I. negyedében minden megelőző év hasonló időszakánál jobb volt. Az élelmiszereknél javult az áruk választéka is, mely az élelmiszeripar fejlődésének, valamint a felvásárlási lehetőségek bővítésének az eredménye is.”³⁶ Ennek köszönhetően kerülhetett immár sor arra is, hogy a városban a melegüzemi munka miatt is igen népszerű sör hiányát a Borsod Megyei Élelmiszer-kiskereskedelmi Vállalat közvetlen beszerzés útján, Csehszlovákiából behozott sörrel mérsékelje. Mindez azt mutatta, hogy csökkent a centralizáltság, és valamelyest növekedni kezdett a kereskedelmi vállalatok mozgásteré.

Ózdon a második világháborút követően mintegy két évtizedre volt szükség ahhoz, hogy az élelmiszer- és fogyasztásicikk-ellátás stabilizálódjék, az állandó áruhiány fokozatosan mérséklődjön, majd a hatvanashetvenes évek fordulójára csaknem teljesen megszűnjön. A folyamat viszonylagos lassúsága annak ismeretében különösen figyelemreméltó, hogy a kohászat a korszakban a kiemelt gazdasági ágazatok közé tartozott. Az ellátási szempontból hátrányos helyzetben a helyi vezetés alig tudott enyhíteni, noha az átlagosnál önállóbb és aktívabb volt, és 1956 után működésében egyre mérsékeltebben volt jelen ideológiai elem.

³⁵ BAZML XXIII-526/a 1. Tájékoztató jelentés: az új gazdasági irányítási rendszer célkitűzéseinek érvényesülése a kereskedelemre, a fagyasztók érdekvédelme, 1968. április 29.

³⁶ Uo. Az 1968. június 27-i tanácsülés jegyzőkönyve.

Lakni volna jó – a lakásviszonyok

*Lakáshelyzet, lakáskörülmények*³⁷

A gyári munkáslétszám növekedése fokozott terhet rótt a városra, hiszen azokat, akik nem a vonzaskörzetbe tartozó településeken éltek, valamilyen formában el kellett helyezni. A munkaerő megkötése érdekében a Rima meglehetősen nagy figyelmet fordított a szociális ellátásra, így a lakásépítésre és a lakáshoz juttatásra is. Az 1860 és 1941 közötti évtizedek során épültek fel a gyártelep közelében lévő munkáskolóniák,³⁸ elsősorban a törzsmunkásság elhelyezésére.

A század első felében kialakult egy meglehetősen differenciált, hierarchizált lokális társadalmi és településszerkezet, ami azt jelentette, hogy a gyári társadalmi pozíció alapvető módon meghatározta a településen belüli lakóhelyet is. A gyár számára képzettségüknél és/vagy beosztásuknál fogva fontosabb munkások nagy része a többnyire magas presztízsunek tartott gyári kolóniakon jutott lakáshoz, a képzetlenebb munkások többségének önerőből kellett lakáshelyzetét megoldania. A társadalmi kohéziót és a személyes kapcsolatrendszer kialakulását, fenntartását a telepi munkások között a gyár mellett a lakóhely is erősítette. A gyári tulajdonban, kezelésben levő lakások megszerzése társadalmi presztízsképző tényező volt, és jövedelmi előnyt is jelentett. 1941-ben az ózdi gyári munkások közel egyharmada társulati lakásokban lakott, amelyekért csak egészen minimális lakbért kellett fizetni, s az itt élők ingyenes szén/tűzifa-,³⁹ illetve villanyáram-juttatásra voltak jogosultak. A bérelt lakásban élők pedig lakbérpótlékkal támogatták. Mindez érdemi anyagi támogatást jelentett,

³⁷ Az Ózd vonzaskörzetébe tartozó falvak lakásviszonyainak áttekintésére terjedelmi okok miatt itt és most nem térek ki.

³⁸ A második világháborúig a következő kolóniák épültek fel: Karu-telep, Régi kolónia, Fördősor, Rendetlen kolónia, Kórházsor, Hosszúsor, Kiserdőalja, Tisztisor, Kisamerika, Újtelep, Hétes, Nagyamerika, Velence-telep, Istenmező-Újtelep, Újhétesi telep. Ezekon kívül Kőalján és Kisfaludon lakásépítő szövetkezetek keretében épültek lakások részleges gyári támogatással. Lásd Csontos Györgyi–Vass Tibor: *Ózdi munkáskolóniák (1861–1970)*. Kráter, Pomáz, 2001. A kolóniák egyik részét lebontották vagy átépítették, a többi slumosodó, gettósodó területté vált a 20. század utolsó évtizedeiben.

³⁹ Havonta 3, évente 36 mázsa volt a juttatás 1947-ben, erre a gyár alkalmazásában álló családfenntartó fizikai és szellemi alkalmazottak, gyári nyugdíjasok és özvegyek (évi 18 mázsa) voltak jogosultak. MOL XXIX-F-192-g 293. d. Az Ózdi Kohászati Üzemek iratai. Körirat a szénjárandóságok kiadása tárgyában, 1947. április 29.

és nyilvánvalóan erősítette a munkahelyi és lokális kötődést. A gyár a családi házak építését kedvezményes kölcsönökkel és/vagy építési anyaggal is segítette. A telepi munkáslakások nagyobbik része szoba-konyhás, kisebb része kétszobás, illetve kétszintes kivitelezésű háromszobás volt.

A második világháború után fokozatosan megváltozott a szociális ellátások rendszere. Az állami tulajdonba vett, a Nehézipari Központ által felügyelt gyár – központi utasításra – folyamatosan szűkítette a korábbi évtizedekben kialakított szociális juttatások körét, a kolóniákon élőket az addiginál jóval magasabb lakbér megfizetésére kötelezték, lakbérpótlékot pedig egyáltalán nem fizettek. Az érintettek heves ellenállásának hatására a kolóniákon élők lakbérei végül csak fokozatosan emelkedtek, egyéb juttatásaik, kedvezményeik pedig fokozatosan szűntek meg.

1947-ben a gyár kezelésében 1021 lakás volt: 527 egyszobás, 197 kétszobás, 240 háromszobás, 35 négyszobás, 16 ötszobás és 6 hatszobás.⁴⁰ Az egyszobás, konyha nélküli lakások bére 9 Ft, villanyáram-díja 4,50 Ft volt, a szoba-konyhásoké 17, illetve 6 Ft, a kétszoba-konyhásoké 26 és 9 Ft, a háromszobások esetében 35 és 12 Ft, a négyszobásoknál 44 és 15 Ft, az ötszobásoknál 53 és 18 Ft. A bútorozott szobáért 12,5 Ft-ot, a munkásbarakkbeli szállásért pedig 6 Ft-ot kellett fizetni havonként.⁴¹ A fizetési kötelezettséget 1946. szeptember 1-jétől vezették be. A társulati lakás még így is kedvezőbb életkörülményeket jelentett, mint a bérelt lakás, vagy az al- és ágybérlet, ezért igen nagy volt a kereslet irántuk. A beadott igényléseket általában a nagy lakáshiányra és arra hivatkozva utasították el, hogy sok olyan munkavállaló van a gyárban, aki 15–20 esztendeje alkalmazásban áll, szerepel az igénylők jegyzékében, ám szabad lakás hiányában nem került be egyik kolóniára sem.⁴² Viszonylag jelentős volt a telepek közötti mozgás is, de ezekben az esetekben is a gyárban eltöltött idő, a munkaszervezeten belüli pozíció, valamint a családi és jövedelmi viszonyok voltak döntőek. A szoba-konyhás lakás a korabeli norma szerint négyfős családnagyságig még megfelelőnek minősült.

A gyár felügyeleti szerveként működő NIK a lakásügyek intézését 1947-ben teljes jogkörrel a szociális osztály hatáskörébe utalta, azzal az utasítással, hogy járjon el az igénylések kivizsgálása ügyében, a szolgálati lakások kiutalására tegyen javaslatot az igazgatóságnak és az üzemi bizottságnak, és legyen figyelem-

⁴⁰ Lásd MOL XXIX-F-192-g 292. d. A Szociális és Kulturális Ügyosztályon foglalkoztatott dolgozók munkakörének leírása 1947. július hóban, 1947. július 8.

⁴¹ Uo. Szolgálati lakások leltári berendezése, 1947. december 22.

⁴² MOL XXIX-F-192-g 293. d. Szociális és Kulturális Ügyosztály, Helmeczi Gyula lakáskérélmé, 1947. május 10.

mel arra, hogy „elsősorban azokat kell szolgálati lakáshoz juttatni, akiknek permanens szolgálata az üzem fenntartása szempontjából feltétlenül szükséges”.⁴³ A lakáshiány mérséklésére minden lehetőséget igyekeztek felhasználni: így került sor 1947 tavaszán arra, hogy a gyár bérbe vette és lakásokká alakította az izraelita hitközség üresen álló iskolaépületét.⁴⁴

A bejáró munkások egy része munkásszállókon kapott elhelyezést, ahol az életkörülmények a zsúfoltság és a kezdetleges köztisztasági állapotok miatt igen rosszak voltak. A helyzet az ötvenes években sem változott meg lényegesen. Az 1947 augusztusában a rendőrség, a gyár üzemi bizottsága és szociális ügyosztálya és a NIK munkatársai által szervezett ellenőrzés eredményéről így számol be a jelentés: „[...] előállítottunk 6 nőt az erkölcsrendészetre, 1 nőt, mert feketézve cca 50 liter bort árult bent a szállóban (50 liter bort lefoglaltuk), 10 férfit a közrendészetre, mert nem volt rendőrségi bejelentőjük és nem tudták igazolni a szállóban való tartózkodásukat. Megállapítottuk, hogy tényleg tűrhetetlen állapotok vannak a szállóban. Nincs felügyelet, nincs rendezőség, illetve ellenőrzés, nyilvántartást nem vezetnek a bentlakókról. Leírhatatlan piszok és rendetlenség van minden helyiségben, a hálókahelyek férgesek, megfelelő házi-rend sehol nincs feltüntetve. Nők és férfiak közös teremben együtt fekszenek (egy ágyban), több helyen kettő, sőt három férfi egy ágyon, illetve ágynak nevezett fekhelyen. A konyha és az étkező csupa mocsok. A mellékhelyiségek piszkosak a használhatatlanságig. [...] A bentlakó munkások véleménye szerint a vállalat köteles nekik ingyen lakásról gondoskodni és ők nem kötelesek a rend és tisztántartásról gondoskodni, sem labkért fizetni – egyébként ellenszolgáltatást nem is kérnek tőlük a lakásért.”⁴⁵ A munkásszálló helyzetének rendezése érdekében a NIK utasította az üzemi bizottságot, hogy szervezze meg a szálló rendjét, támogatást nyújtottak az 1947-ben megkezdett újabb kétszáz férőhelyes munkásbarakk építésének befejezéséhez, és renoválták a legnagyobb munkásszállót, a hétesi barakkot.

⁴³ Uo. A Nehézipari Központ leirata a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. Ózdi Szociális Osztálya részére az Ózdi Vasgyár lakásügyeinek rendezése tárgyában, 1947. március 3.

⁴⁴ A holokauszt során az ózdi zsidó közösség nagy része elpusztult, a túlélők és visszatérők egy részét pedig az 1946. februári antiszemita megmozdulás ösztönözte távozásra. A kérdéshez lásd Stark T.: *A zsidóság a vészidőszakban*, i. m.; Standeisky É.: *Antiszemita megmozdulások*, i. m.; Standeisky É.: *Antiszemitizmusok*, i. m.

⁴⁵ MOL XXIX-F-32 156. d. Feljegyzés az Ózdi Munkásszálló „Laboratórium”-ban fennálló tűrhetetlen állapotok miatt beérkezett rendőrségi jelentés értelmében 1947. VIII. 1-én megtartott „razzia” eredményéről.

A lakásviszonyokban is kifejeződő helyi társadalmi tagolódás az 1949-es népszámlálás lakásadatainak segítségével részben rekonstruálható. Érdekes elemzésre adnak lehetőséget azok a statisztikák,⁴⁶ amelyek a lakások adatait a tulajdonos, illetve a bérlő társadalmi rétegződése szerint összegzik. Ebből kitűnik, hogy a legkedvezőbb lakásviszonyai az önálló értelmiségieknek, a tisztviselőknek és alkalmazott értelmiségieknek, az altiszteknek, a szakmunkásoknak, valamint az önálló iparosoknak és kereskedőknek voltak. Néhány mutatót részletesebben elemezve: az önálló értelmiségiek esetében 100 szobára mindössze 140 fő jutott, őket a tisztviselők (100:198), majd a kereskedők (100:232), az iparosok (100:271) és az altisztek (100:279) követték; a szakmunkásoknál az arány 100:300 volt. A laksűrűség alakulásában nyilvánvalóan az egyes társadalmi csoportok eltérő demográfiai magatartásának is fontos szerepe volt. Az önálló értelmiségiek által birtokolt 14 lakásból 5 volt három- vagy több szobás (35,7%), a tisztviselők esetében e lakáskategória aránya 20,6% volt, ám ehhez hozzá kell tenni, hogy ők birtokolták/használták a településen található nagyméretű lakások (összesen 429) 36,8%-át (158 lakás). Ezt a középosztályi szintet az iparosok közül 10 (3,7%), a kereskedők közül 12 (9,9%) fő érte el. A szakmunkások közül 93 fő (6,2%) birtokolt ekkora lakást, az altisztek esetében pedig 22 fő (5,3%) alkotta az átlagot jóval meghaladó méretű lakással rendelkezők csoportját. Ha a lakások komfortfokozatát vizsgáljuk ugyanezen csoportok esetében, akkor a villannyal való ellátottság átlagos szintje 96% volt. A vezetékes víz ekkor még igen ritka, a legmagasabb ellátottsági szinten az önálló értelmiségiek álltak: az általuk birtokolt 14 lakásból 7-ben volt vízvezeték (50%), majd a tisztviselők és az alkalmazott értelmiségiek következtek, az általuk birtokolt 766 lakásból 223-ban (29,1%) volt vezetékes víz; őket követték a kereskedők 12,4%-os, az iparosok 7,8%-os, a szakmunkások 7,1%-os aránnyal, a sort az altisztek zárták, 5,3%-os aránnyal. Ózdon 1949-ben a gyár kezelésében lévő lakásokban összesen 353 fürdőszoba volt, ezek több mint a felét (186, 52,7%) a tisztviselők és alkalmazott értelmiségiek lakásaiban találjuk meg. E csoporton belül a fürdőszobás lakások aránya 24,3% volt. A sort azonban mégsem ők, hanem az önálló értelmiségiek vezették: esetükben minden második lakás fürdőszobás volt, őket a kereskedők követték, ahol 12,4%-os volt a fürdőszobás lakások aránya, majd az iparosok következtek 7,8, a szakmunkások 3,7 és

⁴⁶ 1949. évi népszámlálás. 5. kötet. Részletes épület- és lakásstatisztikai eredmények. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. Tudomásom szerint ez a kötet azon kevés népszámlálási adatgyűjtemény közé tartozik, amelyek segítségével a lakástulajdonok és lakásbérlők társadalmi rétegződése részletesebben is vizsgálható.

az altisztek 2,9%-os ellátottsággal. Szintén érdekes, a helyi társadalmi viszonyokat árnyaló képet kapunk, ha azt vizsgáljuk, miként alakult a vizsgált rétegek által birtokolt lakások szobaszáma. E téren a sorrend a következő volt: önálló értelmiségiek 2,5, tisztviselők 1,9, kereskedők 1,6, iparosok 1,4 szobás átlaggal. A sort a szakmunkások és az altisztek zárták 1,3 szobás átlaggal.

A lakásviszonyok és a társadalmi helyzet összefüggéseit vizsgálva az is látható, hogy az átlag körüli lakásviszonyok voltak jellemzők az egyéb önálló csoportjába soroltakra, a 10–25 hold közötti, valamint a 25 hold feletti birtokosokra és bérlőkre, valamint a betanított és segédmunkásokra. Átlagosnál rosszabb lakáskörülmények voltak jellemzőek a mezőgazdasági napszámosokra, a munkásként foglalkoztatott napszámosokra, továbbá a 10 hold alatti csoportba tartozó birtokosokra és bérlőkre. Ez utóbbiak esetében volt a legnagyobb a lakossűrűség, a legalacsonyabb a lakások helyiségeinek száma és felszereltsége.

A település lakáskörülményeinek változásait ugyancsak a statisztikai adatok⁴⁷ segítségével lehet összefoglalni. A negyvenes években az ózdi lakásállomány felszereltsége, komfortossága meghaladta az országos átlagot. 1941-ben a településen 5301 lakás volt, egy-egy lakásban átlagosan 4,1 fő élt. A lakószobákra vetítve a laksűrűség 3,5-es volt. A lakások közül 1941-ben 281-ben volt vezetékves víz, 3986-ban (75,1%) volt villanyvezeték, 1741-ben rádiókészülék, 350-ben árnyékszék. A helyiségek száma összesen közel 17 000 volt, ebből 7463 volt lakószoba, 4556 konyha, 2695 éléskamra, 921 előszoba, 224 fürdőszoba, 86 cselédszoba, 58 hall-hálófülke és 989 egyéb célra használt helyiség. A szobák nagy részének (72,5%) padlóját faburkolat fedte, a lakószobák 22,1%-a volt vertföldes, 5,4%-ának pedig téglaburkolata volt.

1949-re a lakásállomány – elsősorban a szomszédos községek Ózdhoz csatolásának következtében – 6099-re emelkedett. Ezek közül 469-ben volt vezetékves víz, és 5785-ben (95%) villanyvezeték. Viszonyításképpen: 1949-ben a villanyáram országosan a lakásoknak csak 46%-ában volt elérhető, vagyis az ózdi ellátottság e téren kiugróan magas volt. A lakószobák száma 7985-re emelkedett az évtized során, egyéb szobaként 261 helyiséget tartottak nyilván, a konyhák száma 5443, az egyéb lakóhelyiségek (kamrák, előszobák) száma együttesen 5347 volt 1949-ben. A laksűrűség nem változott érdemben, 100 lakásra 402 fő, 100 szobára 288 fő jutott. A magánlakások szobái közül 74,6% volt melegpadlós,

⁴⁷ A következőkben az 1941-es, 1949-es, 1960-as és 1970-es népszámlálások lakásadataira támaszkodtam.

6,4% hidegpadlós (kő- vagy téglaborítású), és 21,7% volt vertföldes. A konyhák esetében 1253 volt vertföldes, 4190 kő-, cementlap vagy egyéb burkolatú.

A lakásállománynak 1949-ben továbbra is közel a fele (2840) volt magántulajdonban, 2545 lakást főbérliként használtak, a társbérletek száma 35, a szolgálati lakásoké 626 volt, egyéb jogcímen pedig 5 lakást használtak. A 35 társbérleti formában használt lakásban 71 társbérlet működött 235 fős lakószámmal. A 161 albérlős lakásban 348-an laktak, a 208 ágybérletes lakásban pedig 424 albérlő élt 1949 elején.

A negyvenes évtized végén is a szoba-konyhás lakástípus volt a legelterjedtebb: az összes lakás 55%-át ezek tették ki, 21% volt a kétszoba-konyhás lakások aránya, vagyis az évtized során a lakásminőség terén igazán nagy változások nem történtek. A szoba-konyhás és a kétszoba-konyhás lakások többségében már volt a villanyáram (79,9, illetve 93,8%). Beépített fürdőszobával 353, beépített árnyékszékkel pedig 426 lakás rendelkezett. Ugyanakkor 1886 olyan lakást írtak össze, ahol a konyhában alszanak.

Ha a lakások használatát az ott élők létszáma szerint vizsgáljuk, a következő képet kapjuk: a konyha nélküli egyszobás lakásokban átlagosan 3,1 fő lakott, a szoba-konyhásokban 3,8 fő, a kétszobás lakásokban 4,7 fő élt. Amíg a konyha nélküli lakások egyharmadában átlagosan 3-4 fő élt, addig a szoba-konyhás lakások 43,4%-ában, a kétszobás lakások 46,2%-ában éltek 3-4 fős háztartások.

1960-ban a város 9139 lakásában 12798 lakószobát, 163 hálófülkét, 50 hált, 11 személyzeti szobát, 8302 konyhát, 1991 fürdőszobát, 100 mosdóhelyiséget írtak össze. A szobák 71,1%-a parkettás, illetve faburkolatú volt, téglá-, beton- vagy egyéb burkolattal 17,8%-uk rendelkezett, a lakószobák 11%-a vertföldes volt. A lakásállomány 96,3%-ában volt elérhető a villanyáram, a vezetékes víz-hálózatra viszont csak a lakások 28,8%-a volt rákapcsolva, vagyis a lakások közel háromnegyede a lakóépület telkén levő magán- vagy az utcai közkutakból biztosította ivóvízszükségletét.

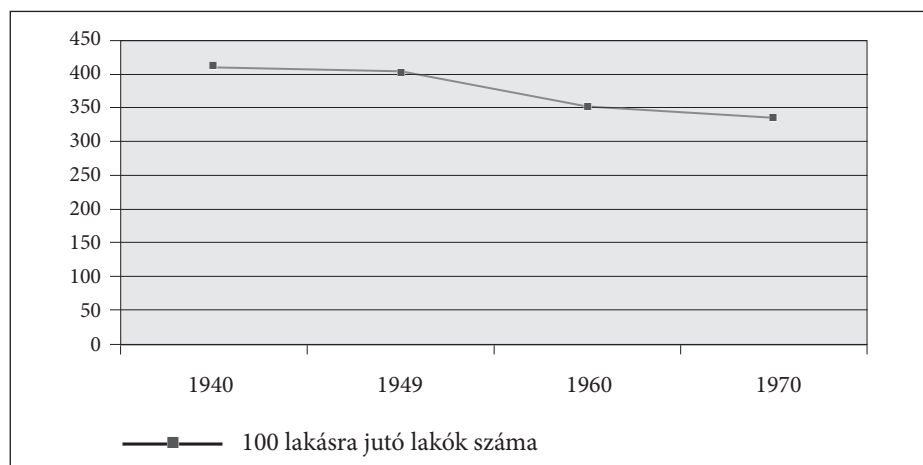
A tulajdonviszonyokban a hatvanas évek elején továbbra is meghatározó volt a magántulajdonlás, 4768 lakás (51,6%) alkotta ezt a szektort, főbérliként 3993, társbérletként 19, szolgálati lakásként pedig 307 lakást használtak. 1960-ban a városban 19 társbérletes, 262 albérléses és 132 ágybérletes lakás volt, a társbérletekben 90, az albérlésesekben 549, az ágybérletekben pedig 459 fő élt.

1970-re a lakások száma 11 389-re emelkedett, 7041 (61,4%) lakás volt magán-, 4348 (38,2%) pedig állami tulajdonban. A városban mindössze két lakás maradt társbérletben, de 775 fő lakott albérlésben, és 332-en voltak ágybérlik. A város 1970-es lakásállományának 9,2%-a 1899 előtt épült, 38%-a 1900–1944,

25,5%-a 1945–1959, 27,2%-a pedig 1960–1969 között. A felszereltség fontosabb mutatóit tekintve: 1970-re a lakások 98,8%-ában volt villanyáram, és már minden második lakást bekötötték a városi vízhálózatba. Palackos és vezetékes gáz, valamint vízöblítéses vécé a lakások egyharmadában volt. Ezek az adatok is jelzik, hogy a hatvanas évektől már rendszerint összkomfortos lakásokat építettek.

Az életminőség fontos mutatója a lakások szobaszáma és a laksűrűség. A statisztikai adatok és a különböző dokumentumok egyaránt azt mutatják, hogy az 1941–1960 közötti időszakban e téren csak kisebb változások történtek, majd a hatvanas évtized közepétől figyelhető meg a két szoba összkomfortos lakások térhódítása.

1941-ben a település lakásainak 54%-a szoba-konyhás, 15%-a csak egy lakószobából állt, 19%-a kétszoba-konyhás, 10%-a három vagy ennél több szobából álló volt, a fennmaradó 2% lakott gazdasági épületet vagy lakásként szolgáló konyhát jelentett. 1949-re az arányok alig változtak: a szoba-konyhás lakások dominanciája (57%) mellett kismértékben csökkent a konyha nélküli egyszobás lakások, valamint a három- és több szobás lakások aránya (12, illetve 7%); lényegében változatlan maradt a kétszoba-konyhás lakások aránya (20%), ugyanakkor a duplájára emelkedett a lakásként szolgáló konyhák és gazdasági épületek részesedése (4%). 1960-ra a szoba-konyhás lakások aránya⁴⁸ elérte a 60%-ot

3. ábra. A laksűrűség változása, 1941–1970

Forrás: Népszámlálási adatok.

⁴⁸ Az 1960-as népszámlálás során egyszerűsítették a lakáskategóriákat, és már nem közölték külön a konyha nélküli, egy szobából álló lakások számát.

(ami azt jelentette, hogy az újonnan épített lakások nagyobb része is ebbe a kategóriába tartozott), a kétszoba-konyhás lakásoké 30%-ra emelkedett, a három- és többszobás lakásoké, valamint a lakott gazdasági épületek és lakásként szolgáló konyhák aránya lényegében nem változott. 1970-ben már csak három kategóriát használtak. Ezek alapján a szoba-konyhás lakások aránya a hatvanas évtized során 46,8%-ra mérséklődött, a kétszobás lakásoké tovább emelkedett (41,8%-ra), s jelentősen, 11,4 százalékra nőtt a három vagy annál több szobából álló lakások részesedése. A magas laksűrűségi értékek az 1941–1970 közötti három évtized során csak lassan és kismértékben csökkentek.

A statisztikai adatok alapján látható, hogy a lakáskörülmények lassan javultak a városban, s a változás jórészt a hatvanas évtizedben következett be. Erre utal a lakásépítés üteme és az épített lakások komfortfokozatának emelkedése is, hiszen amíg az 1945–1959 közötti másfél évtized során felépített 2877 lakás 45%-a komfort nélküli volt, az 1960–1969 között megépített 3071 lakásnak már csak a 24%-a tartozott a komfort nélküli kategóriába.

A lakásépítés és a lakáspolitikai az 1940-es évektől az 1960-as évek végéig

A második világháború harci eseményeit Ózd viszonylag csekély anyagi veszteségekkel vészelte át. A statisztikai összesítések szerint 210 lakóház – az összes lakóépület 5%-a – sérült meg a településen, ezekből 1949-ig 195-öt állítottak helyre. 1945–1949 között 108 új lakóház épült Ózdon, 117 lakással, vagyis az újonnan épült házak többsége egylakásos volt. A lakásállomány sem szenvedett nagy károsodást: 1944 végéig 268 lakás – a lakásállomány 4,4%-a – sérült meg, ebből 1949-ig 260 lakást állítottak helyre. Az adatokból az is kiderült, hogy a településen a negyvenes évek második felében – érthető módon – mérsékelt volt az építési kedv. Községi vezetés által vezényelt helyi lakásépítés nem volt, a háborút követő helyreállítás gyakorlatilag lekötötte az erőforrásokat.

1948 tavaszán a gyár szociális osztálya a tervezett lakásépítések előkészítéséhez összefoglaló jelentést készített a Gazdasági Főtanács számára az ózdi lakásvizonyokról. A dokumentumban hangsúlyozták, hogy a negyvenes években a község lakossága 22 ezerről 24 ezerre, a gyári létszám 7 ezerről 9,7 ezerre emelkedett. A községben „1944-ben a háborús események miatt a lakásépítési tevékenység nagyon csekély volt. 1945-ben 8, 1946-ban 11, 1947-ben 34 lakás építésére adott engedélyt a hatóság, amely számból az elkészült lakások száma cca. 40-re tehető.

E 40 lakásban elhelyezett személyek száma családonként 5 fő létszámot véve alapul 200 fő. A község szaporulatából [...] 3 800 fő a már régebben meglévő lakásokban volt kénytelen elhelyezkedni, illetve lakás nélküli melléképületekben és istállókban van elhelyezve. [...] A gyár az 1938/39-es években megindult felfejlődés miatt már abban az időben lakás zavarokkal küzdött. Ennek megszüntetésére meglehetősen nagyszabású lakásépítési tevékenységbe kezdett úgy, hogy 1943. évek között eltelt 3 évben [sic!] a hosszúori, Karui és Új-hétesi, valamint az Istenmezei telepek létesítésével összesen 224 lakást épített. 1943-ban is azonban e program befejezése után a lakásínség már oly nyomasztó volt, hogy további 200 lakás építését vette tervbe, melyhez a szükséges telepítési és épülettervek is elkészültek, azonban bár az OTI-nál az építkezéshez szükséges kölcsön már biztosítva volt, a háborús események a terv végrehajtását meggátolták. Fent leírtak az 1943. évi létszámadatok mellett fennálló lakáshiányra vonatkoznak. Az 1943. év után bekövetkezett nagymértékű létszámemelkedés e helyzetet ma már a tűrhetetlenségig súlyosbította.⁴⁹ 1948-ban az 1020 gyári lakásban 1115 család lakott, a lakószobák száma 1817, az egy családra jutó átlagos szobaszám 1,63, a nyilvántartott lakásigénylések száma 820 volt. „Jelenleg elérkeztünk ahhoz az állapothoz, amely a teljes telítettség állapotát jelenti a meglévő lakásokban, ugyanakkor [...] 820, 10 évet már betöltött dolgozó várja kereken 3 000 fő családlétszámmal a lakáshoz juttatását. E létszám elhelyezése után még mindig 800 fő lakosság szaporulat maradna elhelyezetlen, azonban ezek nem a gyár alkalmazottai lévén elhelyezésük, illetve ezek számára való lakásépítés elsősorban községi feladat.”⁵⁰ A gyár szociális osztályának illetékesei – nyilvánvalóan a jobb tárgyalási pozíció kialakítása érdekében – azt is kiemelték, hogy a lakás gondokat a gyár fejlesztéséhez szükséges műszaki értelmiségi és vezetői csoportok elhelyezése is súlyosbítja. Megoldásként a munkáslakásokra vonatkozóan az ózdi lakásépítő szövetkezet támogatását sürgették, mert ez mentesítené a gyárat újabb lakótelepek építésének kötelezettsége alól, ezen túl szükségesnek tartották a még be nem fejezett, de építésre nagymértékben előkészített újabb Karu-telep építésének folytatását, ahol 40 lakás készülhet el. Ezen „lakások megépítését a szövetkezettől függetlenül azért látjuk szükségesnek, mert egyes speciális szakmákban felmerülő munkaerőhiányunkat szintén csak megfelelő lakások rendelkezésre bocsátásával tudjuk megszüntetni.”⁵¹

49 MOL XXIX-F-192-g 311. d. Feljegyzés az ózdi lakásépítési ügyekben a Gazdasági Főtanácsban tartandó megbeszéléshez, 1948. március 6.

50 Uo.

51 Uo.

A szellemi dolgozók elhelyezésére 1949–1950 fordulóján 24 lakás megépítését tartották elengedhetetlennek. A gyár a Hosszúsor 1941-es átépítésének befejezését követően csak 1948-ban kezdett hozzá az újabb, immár emeletes házakból álló Táncsics telep építéséhez, amelynek a munkálatai 1953-ban fejeződtek be. A tizenhat három-, illetve négyszintes épületben 123 összkomfortos, többnyire kétszobás lakást alakítottak ki.⁵² A gyár a lakáshoz juttatást továbbra is alapvetően a foglalkoztatáspolitikai részeként, a munkaerő megtartásának eszközeként kezelte.

A lakásépítéssel kapcsolatos feladatok megoldása, irányítása az ötvenes évek elején a gyártól részben átkerült a helyi/megyei tanács felügyelete alá, de a gyár befolyása, érdekérvényesítő képessége ezen a téren is mindvégig erős maradt. A Rákosi-korszak erőltetett iparosítási politikája azonban háttérbe szorította a lakossági igények kielégítését, nyilván ennek is köszönhető, hogy a probléma – bár a lakásigénylések gyors növekedése közismert volt – csak 1951 tavaszán került napirendre a tanácsi dokumentumokban. Akkor úgy vélték, hogy az év során felépítendő 132 állami és 100 gyári lakás enyhítheti a feszültséget, ám csak a lakások kisebb része készült el.

Az 1953 májusában tartott tanácsülésen a tanácselnök beszámolójában úgy vélte, hogy 1952-ben a lakásépítési program végrehajtását a munkaerőhiány hátráltatta. „Meg kell állapítanunk, hogy az elmúlt évben is a munkaerőhiány következtében főképpen lakásépítési programunk végrehajtását nem tudtuk biztosítani és így városunk ezen rákfénjét radikálisan megoldani, dolgozóink jogos igényeit száz százalékosan kielégíteni, több millió Ft. fel nem használt összeget volt [kénytelen] kormányzatunk az év végén, mint felhasználatlan beruházást törölni.”⁵³

A lakásviszonyok javulását nehezítette, hogy az ötvenes évek első harmadában a magánlakás-építést gyakorlatilag betiltották, így lakáskörülményein az sem tudott érdemben változtatni, akinek – a korszakra jellemző általános elszegényedés közepette – lett volna rá anyagi fedezete rá. A magánéros építkezést a lakásszövetkezetek létrehozásával próbálták meg kiváltani, ám ezt az otthonteremtési formát ekkor az általánosan tapasztalt szervezetlenség, az építőanyag-hiány Ózdon sem tette kedvelté. A végtelenül lassú építési tempo miatt a szövetkezeti tagok gyakran nem várták meg a lakások felépültét, és kiléptek. „Sajnos szövetkezeti lakásépítésünk teljesen csődbe jutott az építési kapacitás hiánya következtében. A 36 családos tömbház építése nem kezdődött

⁵² Lásd Csontos Gy.–Vass T.: *Ózdi munkáskolóniák*, i. m. 111–118.

⁵³ BAZML XXIII-526/a 1. Az 1953. május 25-i tanácsülés jegyzőkönyve.

meg, a szövetkezet tagsága erősen lecsökkent a kilátástalan építkezés, főleg a családi házépítés megszüntetése következtében. Jövő évre nagyobb arányú lakásépítési programunkat bányászházak építésével bővítették, azonban minden építkezésünk előfeltétele a munkaerőhiány pótlása. A 6 családos városi bérház építési munkái hosszabb szünet után ismét beindultak és remény van arra, hogy hamarosan befejeződnek.⁵⁴ Bár a tanácselnök a lakásépítés akadozásának okaként elsősorban a munkaerő- és anyagihiányra hivatkozott, feltételezhető, hogy e lemaradás valódi oka a beruházási források elosztása és/vagy hiánya volt. A kor gondolkodásmódjában éles különbséget tettek a termelő és a nem termelő beruházások között, előbbi abszolút prioritást élvezett, a lakás viszont az utóbbi kategóriába tartozott, vagyis kevésbé volt fontos.

Részleges és a gyakorlatban lassú fordulatot az 1953-as politikai váltás, Nagy Imre miniszterelnöksége hozott magával. A helyi tanácsi vezetés automatikusan igazodott az országos politika változásához. Az irányváltást a tanácselnök a következőképpen próbálta világozni. „A mi társadalmi politikai fejlődésünk magas fokát bizonyítja az a körülmény is, hogy amennyiben bárhol hibát követünk el vagy annak veszélye fenntorog, abból a következményeket vagyunk bátrak levonni. Pártunk és Kormányunk az eddigi iparosítási eredmények, a nagyipari fejlesztést tovább ezen előrelátás alapján kívánja fokozni, mert mint az megállapítást nyert, ez már fékezi az életszínvonal emelését, nagyon helyesen a dolgozók életszínvonalának emelése érdekében lassabb nagyüzemi iparosítási programot ütemez a jövőre nézve és 5 éves tervek túlzott előírásait felülvizsgálva sok területen a dolgozók érdekében kívánja azt átdolgozni. Módosítani lehet a tempót, változtatni lehet a termelés irányzatán, egyet azonban nem lehet, a szocializmus építésének fejlesztését megakadályozni. És ezt kell mindenkinek, a tévelygőknek és ellenségnek egyaránt tudomásul venniök. Vissza nincs út, csak előre a megkezdett nyomon.”⁵⁵ Az új szakasz politikája előtérbe állította a lakossági fogyasztói igények minél teljesebb körű kielégítését, ezen belül is az élelmiszer- és ruházati ellátás javítása, valamint a lakásépítés ütemének növelése élvezett prioritást. Ennek jegyében feloldották a magánlakás-építési tilalmat, sőt a korábbi gyakorlattal ellentétben támogatták a magánérintésű lakásépítést, többek között kedvezményes kölcsön nyújtásával, amit az vehetett igénybe, aki önerőként biztosítani tudta a kivitelezési költségek 25%-át. A város vezetői a lakásépítési költségvetési előirányzatok növelése kapcsán egyenesen úgy vélekedtek,

⁵⁴ BAZML XXIII-526/a 1. Az 1953. május 25-i tanácsülés jegyzőkönyve.

⁵⁵ BAZML XXIII-526/a 1. Az 1953. július 23-i tanácsülés jegyzőkönyve.

hogy az „új lakásépítési program lehetővé teszi városunkban is egy olyan családiház-építési akció végrehajtását, aminek következménye lesz a város rendkívül szűk lakáskeresztmetszetének már f. évbni [1954] nagymérvű javítása és a dolgozók igényei kielégítésének biztosítása pár év alatt”.⁵⁶

A hivatali optimizmus ebben az esetben is túlzottnak bizonyult, hiszen az állami lakásépítés továbbra is akadozott. Ózdon az ötvenes évek első felében két területen folyt lakásépítés, az egyik a Béketelep volt, a másik pedig a már említett, utolsó előttiként felépült gyári kolónia, az immár emeletes lakóházakból álló Táncsics telep, ám ezek is csak kismértékben enyhítették a lakáshiányt.

Az ózdi munkáskolóniák helyszínrajza

Forrás: Csontos Györgyi – Vass Tibor: *Ózdi munkáskolóniák (1861–1970)*. Kráter, Pomáz, 2001.

⁵⁶ Uo. A tanácselnök beszámolója, 1954. március 19.

Az 1953-as esztendőre visszatekintve a város tanácselnöke már – a kor viszonyai között – kritikusatban fogalmazott: „A nehézipari beruházások döntő fölénye és minden körülmények közötti végrehajtása a szociális beruházások tervteljesítését sokszor nemcsak akadályozta, de meg is állította. Példával szolgálhatnánk az ózdi kohászati üzemeknél is, ahol a szociális beruházások lemaradtak és most az év végén próbálják azt behozni. A szociális beruházások lemaradását országsszerte megérezttük, de talán sehol olyan nagymérvű nem volt, mint városunkban, ahol ismeretes lakásépítési programunknak elenyésző kis hányadát teljesítettük, a magasépítő vállalat, mint kivitelező jóval alulteljesített[e] lakásépítési tervét az 50% alatt [sic!], ami azt bizonyítja, hogy lakásépítési nehézségeink nem csökkentek, de szaporodtak. Köztudomású ugyanis, hogy az Ózdi Kohászat f. évben is sok munkavállalót alkalmazott, akik a lakásnélküliek seregét szaporították.”⁵⁷ Emlékeztetett a tanácselnök arra is, hogy a város vízellátása 1950 óta semmit sem javult. A lakásépítés elmaradását részben egészségügyi problémaként (is) értelmezte, „mert dolgozóink és sok kitűnő eredményt elért dolgozóink is nem emberi célra alkalmas körülmények között, családjá és saját maga egészségét veszélyeztető lakásban kénytelen meghúzódni és ország építő munkát végezni”.⁵⁸

A politikai átrendeződések hatása azonban nyilvánvalóan fáziskéséssel érvényesült a hétköznapok gyakorlatában. A város vezetői igyekeztek kihasználni az új lehetőségeket, és megpróbálták pótlólagos, illetve újabb forrásokat szerezni a lakásépítés felgyorsításához. Ezekhez a fellépésekhez állandó hivatkozási alapul szolgált, hogy Ózdon a lakáshelyzet súlyos, az ellátatlanok, rossz körülmények között élők, illetve az igénylők száma jóval magasabb, mint a hasonló magyarországi ipari városokban. Azt nem mondták ki, hogy a lakáshiány társadalmi és politikai feszültséget okoz, ehelyett inkább arra hívták fel a figyelmet, hogy a kialakult gyakorlat ellentétes azzal a törekvéssel, amely igyekezett Ózdot fejlődőképes és sikeres településként, új típusú szocialista városként megjeleníteni. Az új kormányprogram által meghirdetett magánlakás-építési akcióra hivatkozva a Minisztertanácshoz intézett feliratban⁵⁹ tették szóvá, hogy a harmincezres városban 1954 tavaszáig mindössze 14 igénylő jutott lakásépítési hitelhez, és sürgették a támogatások gyors bővítését. Az állami és a magánéros lakásépítést egyaránt akadályozta a krónikus építőanyag-hiány, amelyet 1954-ben nem sikerült jelentősen mérsékelni. 1954 májusára elkészült a város kezelésében álló hatlaká-

⁵⁷ BAZML XXIII-526/a 1. Tanácselnöki beszámoló az 1953. december 15-i ülésen.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ BAZML XXIII-526/a 1. Az 1954. május 28-i tanácsülés jegyzőkönyve.

szos bérház, de a lakók a kivitelező „Borsod Megyei Tatarozó Vállalat igen rossz munkája következtében” lényegében félkész házba költöztek be, hiszen a kisebb belső munkák mellett megoldatlan volt az épület vízellátása, és nem készült el a derítő sem. A városi tanács – a korban szokatlan módon – feljelentést tett az ügyészségen a vállalat ellen. Vontatottan haladt a bolyoki városrész lakásépítése is, ami lassította a lakáshelyzet javítását. 1954 őszén már lakásínségről beszéltek a tanácsi vezetők és a tanácsstagok egyaránt. A magánereő fokozottabb bevonása érdekében a Kohászati Minisztérium építőanyag-támogatást nyújtott azoknak az ózdi munkásoknak, akik családi ház építésére vállalkoztak.

A közvetlen ágazati minisztériumi támogatással folyó lakásépítések is sok problémával jártak. 1956 februárjában a városi tanács feliratot intézett a Minisztertanácshoz, hogy kormányzati segítséggel kötelezzék a beruházó Vaskohászati Igazgatóságot a bolyoki Béketelep építésénél elmaradt kommunális beruházások befejezésére, mivel a lakótelep úthálózatát és az eredeti tervben szereplő iskolát a kivitelező nem építette meg. A kormányzati beavatkozásnak a tanácsi dokumentumokban nincs nyoma.

1956 augusztusában Bolyokon elkészült egy 93 családos lakótömb, megtörtént a műszaki átadás, és éppen a hibák kijavítása zajlott, december végére ugyanitt újabb négy 24 családos, kétszobás, összkomfortos lakásokból álló tömb befejezésével számoltak abban az esetben, ha nem lép fel anyag- és munkaerőhiány. 1956 folyamán megkezdődött egy „CS” jelölésű, szoba-konyhás lakásokat tartalmazó, 93 család elhelyezését biztosító lakótömb építése. Az csak egy korjellemző „apró probléma” volt, hogy 1956-ban a várhatóan átadásra kerülő 189 lakás helyett 207-et osztottak ki az igénylők között, vagyis papíron a ténylegesnél és a lehetségesnél több lakásról rendelkeztek.

1957 szeptemberében a város hároméves tervének előkészítése során a legfontosabb feladatként jelölték meg a lakásépítést, az ivóvíz- és csatornahálózat kiépítését, a közvilágítás korszerűsítését és bővítését, a kereskedelmi és raktárhálózat fejlesztését, a húsüzem befejezését. A helyi vezetők megpróbálták kihasználni az új helyzet kínálta lehetőségeket. Az új hároméves terv előkészítése során kezdeményezték, hogy a város külön hitel-előirányzatot kapjon a kormánytól a különböző kommunális problémák mielőbbi megoldása érdekében. „A város súlyos, elodázhatatlan problémáinak megoldása a megye szűk hitelkeretein belül nem lehetséges. Figyelembe kell venni, hogy Ózd 1949-ben lett várossá, tehát egy új város kiépítésének a problémájával állunk szemben. Kérjük, javasoljuk, bizonyítjuk, hogy a város óriási lemaradásának felszámolása csak úgy lehetséges, ha a megyei kereten kívül a Minisztertanács külön bizto-

sít Ózd város részére keretet, s így lehetségessé válik a legsürgősebb hiányosságok felszámolása már a három éves terv keretén belül.⁶⁰ A tanácsi törekvések több-kevesebb sikerrel jártak, a felettes hatóságok állandó ostromlása időnként beruházási többlet-lehetőséget eredményezett.

A lakáshiány alkalmanként igen sajátos helyzeteket is teremtett. 1957 őszén például az egyik védőnő azért kérte az elhelyezését Ózdról, mert már hosszabb ideje a hullaházban lakik, és nem lát reményt arra, hogy lakásproblémája belátható időn belül megoldódjon.⁶¹ De előfordult az is, hogy orvosok vagy tanárok azért nem jöttek a városba – vagy azért nem maradtak Ózdon –, mert nem tudtak számukra lakást biztosítani.

1958 decemberében a városi tanács külön munkabizottságot állított fel abból a célból, hogy a főhatóságok, a kormány, a tervehivatal és a különböző minisztériumok elé tárják a város legfontosabb problémáit: „Ózd városban a nagy lakásépítési munka dacára is olyan lehetetlen lakásviszonyok vannak, hogy egy szobára majdnem 4 lélekszám esik. Ismerve a 3 éves terv számait, a lakásépítés üteme még hosszú évekig nem elégíti ki a város lakosságának az igényeit.” A városban a szennyvízcsatorna hiánya akadályozza a lakásépítést, és közegészségügyi veszélyt jelent, ugyancsak sürgősen megoldandó az ivóvízellátás, mert ennek hiánya állandó járványokat okoz. A harmadik legfontosabb feladatnak a városi jelleget erősítő kiépített utak létesítését, valamint a villanyhálózat és a közvilágítás korszerűsítését tartották. A munkabizottságnak ezek megoldására kellett javaslatokat készítenie és megismertetnie a főhatóságokkal, annak érdekében, hogy a város egy-két év múlva ne kerüljön katasztrofális helyzetbe.⁶²

Az újabb fejlesztési források megszerzéséért indított akcióban arra is hivatkoztak, hogy újabb lakások építését a Kőjál már csak kiépített szennyvízhálózat tal engedélyezi, mert az újabb derítógödrök megépítése még tovább szennyezi és ivásra alkalmatlanná teszi a városi köz- és magánkutak vizét.

Az 1959. évi városfejlesztési terv kapcsán megfogalmazott vélemények szerint a város kommunális beruházásai a megyei támogatás ellenére is hiányosak. A várossá nyilvánítás tizedik évfordulóján az eredményeket és a megoldásra váró kérdéseket számba véve kiemelték, hogy a város lakossága 25 ezerről 35 ezer főre, a gyári dolgozók létszáma 6 ezerről 13 ezerre emelkedett, „s végeredményben az ipar igen nagymérvű szívó hatása azt eredményezte, hogy a felsza-

⁶⁰ Uo. A városi tanács 14/1957. sz. határozata, 1957. szeptember 30.

⁶¹ BAZML XXIII-526/a 1. Veres István felszólalása a városi tanács 1957. szeptember 30-i ülésén.

⁶² Uo. A városi tanács 9/1958. sz. határozata, 1958. december 28.

badulás alkalmával az akkori Ózd község igen elhanyagolt állapota a 10 éves városá alakítás alatt a megnövekedett létszámnak megfelelő fejlődést nem mutatott”.⁶³ Az 1958 végén kiküldött bizottság a következő év elején a tervhivaltaltól külön hárommillió forintnyi előirányzatot kapott a csatornaépítésre és a vezetékes vízhálózat fejlesztésére.

A város vezetése kiemelt figyelmet szentelt az MSZMP KB 1958. szeptemberi, a munkásosztály helyzetének javításáról szóló határozatában foglaltak végrehajtásának. Ezt gyakorlatilag úgy oldották meg, hogy félévente újratárgyalták a kérdést, ami beilleszthető volt, azt berakták a már teljesített feladatok közé. 1959–1960 során a kormány által meghirdetett 15 éves lakásépítési programtól várták a lakáskérdés megoldását. 1959-ben 96 új, állami beruházásban épülő lakást adtak át a városban, ebből 66 felett az ÓKÜ rendelkezett, a maradék 30 lakás bérlőkijelölési joga illette meg a helyi tanácsot. Ebből négyet átengedtek a kereskedelmi dolgozóknak, kettőt pedig az Országos Mentőszolgálat dolgozóinak. A fennmaradó 24 lakást a helyi orvosok és egészségügyi dolgozók, pedagógusok, tanácsi, rendőrségi alkalmazottak között osztották szét, de ekkor kapott tanácsi bérlakást a járásbíró elnöke és a városi KISZ VB titkára is.⁶⁴

A gyár súlyát a lakásépítésben és lakáselosztásban a meghatározó gazdasági szerep mellett nyilvánvalóan az is növelte, hogy az ötvenes-hatvanas évek fordulóján 1497 lakás volt gyári kezelésben, közülük 1960-ban 151 lakást tanácsi kezelésbe adtak át. A megmaradó lakásállomány nagy részét kohászati dolgozók használták, mindössze 38 lakásban laktak tanácsi, egészségügyi, oktatási alkalmazottak.

Az ÓKÜ saját beruházásban 1948 és 1955 között összesen 246 lakást épített, állami beruházásból pedig 188 darabot kapott. „Jelenleg 750 dolgozónk lakáskérélmé van beadva. E kérelmek 50%-a olyan, hogy máris segíteni kellene, tehát lakáshelyzetünk igen nehéz. [...] A meglevő súlyos lakáshelyzet enyhítése érdekében a KGM tárca-hitelből biztosított a II. 5 éves tervben 12,5 millió forintot, melyből saját lakásépítési részlegünkkel kb. 56 db lakást építünk a létesítendő Íves út mentén.”⁶⁵ A kohászati üzemek utolsó kolóniája 1960–1970 között épült fel: négy négyemeletes és egy kilencemeletes épület, 68 két- és háromszobás, összkomfortos lakással. A lakások mellett a munkavállalók elhelyezését a gyár

⁶³ Uo. Kivonat a Végrehajtó Bizottság 1958. december 28-i ülésének jegyzőkönyvéből.

⁶⁴ BAZML XXIII-527/a 1. Ózd Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. Az Ózd Városi Tanács VB 197/1959. sz. határozata, 1959. augusztus 12.

⁶⁵ BAZML XXIII-527/a 4. Jelentés az Ózdi Kohászati Üzemek szociális és munkavédelmi tevékenységéről, 1960. augusztus 18.

hat munkásszállójának üzemeltetésével is segítette, összesen 764 férőhellyel. A szállók színvonala igen különböző volt, a barakképületek 30–40 fős hálótermeitől a négyágyas szobákat tartalmazó, szállodaszerű épületekig terjedt a skála. „A Béke-szálló 400 férőhelyes lesz, melyből 80 férőhely van átadva. A munkásszálló építését 1960. IV. n. évére be kell fejezni. E szálló üzembe helyezésével a kohász dolgozóknak olyan kulturált és modern elhelyezési lehetőséget biztosítunk, mely szociális és kulturális életünk rohamos fejlődését méltán fogja reprezentálni.”⁶⁶ A munkásszállók üzemeltetési költsége 1960-ban 2,2 mFt volt, ennek a 35%-át fedezték a dolgozóktól beszedett térítési díjak.

A lakáshiány magától értetődő módon sokféle lakásszerzési stratégiát alakított ki. Az 1960. július 29-i tanácsülésen a lakásügyi állandó bizottság tagja hívta fel a figyelmet arra, hogy a Béketelepen azok a lakók, akik építkeznek, kiköltözés előtt társbérlőként befogadnak magukhoz egy másik családot, akik az eredeti bérlő távozása után gyakorlatilag automatikusan öröklik meg a bérleti jogot.

Mások tudatosan vállalták a rossz körülményeket, abban bízva, hogy így hamarabb új lakáshoz juthatnak. Sokan önkényes lakásfoglalóként költöztek be lakásokba, különböző építményekbe, abban reménykedve, hogy nem költöztetik ki őket, ám a kilakoltatások az ötvenes-hatvanas években rendszerezések voltak. Mások úgy próbálták meggyorsítani a lakáskiutalást, hogy panaszos levelet írtak a Magyar Rádióknak, a *Népszabadságnak*, az MSZMP KB Panaszirodájának, az MSZMP megyei vezetőjének, közvetlen folyamodványban kérték a gyár vezérigazgatójának méltányos döntését, s aki tehette, nyilván igyekezett hasznosítani politikai-kapcsolati tőkéjét is.

1960 őszén a város vezetői a II. ötéves tervidőszak végére várták, hogy a lakásellátás színvonala Ózdon eléri más hasonló városok szintjét, és a krónikus lakáshiány enyhül, ugyancsak ekkorra prognosztizálták a „fejlődés gátját jelentő vízhiány” mérséklődését.

1959 februárjában döntés született arról, hogy a lakásigénylőket jelenlegi lakásviszonyaik és társadalmi helyzetük alapján kategorizálni kell, és ennek megfelelően állítandó össze az igénylők listája. Ez a munka 1960 elejére fejeződött be. Az igénylőket a következő kategóriákba sorolták: 1. a hatóságilag életveszélyesnek nyilvánított lakásban lakók, 2. a romos lakásban lakók, 3. a városi főorvosi igazolással egészségre ártalmassá nyilvánított lakásban lakók – ezen belül alcsoportot alkottak a tébécében szenvedők, az idegbetegek és szívbetegek, a vizes, gombás, nyirkos lakásban lakók, 4. a lakással nem rendelkezők.

.....
⁶⁶ Uo.

„Ezen szempontok mellett minden esetben előnyt élveznek a munkában kiváló dolgozók.”⁶⁷ A kategorizálás során az egyes csoportokon belül előre kellett sorolni a többgyermekes családokat, a családokat és a fiatal házasságokat. A lakással nem rendelkezők esetében a fontossági sorrend a következő volt: hajléktalanok, albérlők, családtagként és egyéb minőségben lakók. „A város területén elvégzett felmérések során megállapítást nyert, hogy rendkívül súlyos körülmények között vannak még mindig emberek, s olyan lakásokat, udvarokat találtunk a város területén, amelyek elképesztőek. [...] van olyan udvar, ahol 15 család lakik, s ezen a túlszűfolt udvaron szaladgálnak az állatok.”⁶⁸

A lakáshiányt az Ózdi Kohászati Üzemek adminisztratív eszközökkel is próbálta mérsékelni: egyrészt az ötvenes évek végétől csak olyan munkavállalót vettek fel, aki igazolta, hogy állandó bejelentett lakással rendelkezik, másrészt minden új munkavállalóval aláírtak egy nyilatkozatot, hogy tíz éven belül nem nyújt be lakásigénylést.⁶⁹ Ezzel a lépéssel nyilvánvalóan elodázták a probléma megoldását. Mindeközben a társadalmi érdekből fontos személyek, például a sportolók, ritkábban az orvosok lakáshoz jutásának feltételei korántsem voltak ennyire szigorúak.

1962-ben az előzetes fejlesztési tervek összefoglalásában külön fejezetet szenteltek a lakáshelyzetnek. Eszerint az ötvenes évtizedben 5162 lakószoba épült a városban. 1962 elején mintegy háromezer család lakásigényét tartotta nyilván az ÓKÜ és a városi tanács, kielégítésükre a jelentés szerint 1965-ig biztosan nem kerül sor. Az előirányzatok szerint 1961–1965 között 1659 lakás építését tervezték állami és lakásszövetkezeti beruházás keretében, s mintegy ötszáz, OTP-kölcsönnel megvalósuló magánérs lakásépítéssel számoltak. Száz régi lakóépület megszűnésével kalkuláltak, ami legalább ennyi új lakásigényt jelentett. A lakásigénylések közel teljes körű kielégítését csak a 15 éves lakásépítési program befejező évére, 1975-re látták reálisnak. „Súlyosbítja a helyzetünket, hogy úgy a kohászat, mint az intézmények, vállalatok elsősorban az üzemi, illetve vállalati érdekeket figyelembe véve szakembereinek, jó dolgozóinak juttatja elsősorban a lakásokat, s a nagycsaládos, nagyon rossz körülmények között élő dolgozók ez által háttérbe szorulnak. Igyekezünk a lehetőségeken belül ezeket az állapotokat felszámolni és elsősorban életveszélyes, egészségre ártalmas lakásokból, ha másképp nem,

⁶⁷ BAZML XXIII-527/a 1. Az Ózdi Városi Tanács VB 39/1959. sz. határozata, 1959. február 23.

⁶⁸ BAZML XXIII-526/a 1. A városi tanács 1960. november 11-i ülésének jegyzőkönyve.

⁶⁹ BAZML XXIII-527/a 4. Az Ózdi Városi Tanács VB 1962. január 17-i ülésének jegyzőkönyve.

cserelakás útján a dolgozókat megfelelő körülmények közé juttatni.⁷⁰ Vagyis a lakáselosztás bevett gyakorlata fokozta a társadalmi egyenlőtlenségeket.

Házhelyek kijelölésével, az építési telkek parcellázásával is igyekeztek gyorsítani a magánérs lakásépítést, a hatvanas évek elején Bolyok-Szentsimon és a Kistódúlló területén jelöltek ki összesen 380 ház helyet. 1962-ben a városban épülő lakások – többségük egy-, illetve másfél szobás volt – 80%-át az Ózdi Kohászati Üzemek kapta, 20%-át pedig a város. Az 1963-ban átadott lakások esetében kismértékben nőtt a város részesedése, ami elsősorban a szanált épületekből kiköltöztetett lakók elhelyezési kényszerének következménye volt. A megépülő 334 lakásból 218 esetben a bérlőkijelölési jogot a gyár kapta meg, a városi tanács 84 lakással, az Ózdvidéki Szénbányászati Tröszt 32 lakással rendelkezett. A Borsod Megyei Tanács elosztási arányokat rögzítő határozatában arra is utasítást adott, hogy az összes lakás 70%-át fizikai dolgozók és közvetlen termelésirányító műszakiak számára kell kiutalni, ezen belül pedig 20%-os lehetett a fiatal házások részesedése.⁷¹ A kérdéssel foglalkozó dokumentumok alapján látható: a hatvanas évek elejétől erősödött meg az a törekvés, hogy egyre nagyobb mértékben vonják be a magánérs a lakás/lakóházépítésekbe, ezért a jobb anyagi körülmények között élők számára elsősorban a szövetkezeti lakásvásárlást propagálták, az állami beruházásban épített lakások elosztása során pedig a nagycsaládosok és a rossz anyagi helyzetben lévők kerültek előtérbe. Nyilvánvalóan ebben az esetben is voltak kivételek, hiszen a városi tanács végrehajtó bizottsága hatvanas évek elején elfogadott határozata alapján az éves lakáskeret 10%-a felett a kategorizálástól függetlenül, saját maga rendelkezett. A gyár igazgatójának 8–12 lakásos saját rendelkezési kerete volt, sportcélokra 5-6 lakást tartottak fenn, 6-7 lakás kiutalási jogát pedig úgynevezett közérdekű problémák elintézésére tartalékolták.

A bevándorlást továbbra is a lakáshiány mérséklését veszélyeztető tényezőnek tekintették. Az 1962. júniusi tanácsülésen az egyik felszólaló tanácsstag úgy vélte, hogy „az Ózdra beköltözők nem válogatnak a lakásokban, bárhová beköltöznek, melléképületekbe, romos lakásokba, s rövid időn belül bejelentik, hogy az életveszélyre való tekintettel lakást igényelnek. Ez azt eredményezi, hogy azok az ózdi születésű dolgozók, akik ugyan nem életveszélyes körülmények között, de sokszor nagyon szűkösen élnek – gyakran több család egy kis lakásban –,

⁷⁰ BAZML XXIII-526/a 1. Ózd város fejlesztése a II. ötéves tervidőszakban, 1961. március.

⁷¹ MOL XXIX-F-192-e 1. d. A Borsod Megyei Tanács VB Igazgatási Osztályának határozata az 1963-ban átadásra kerülő lakások elosztása tárgyában.

nem kaphatnak lakást, mert azt az életveszélyes lakásban lakók foglalják el.⁷² Ennek ellenére a tanács végrehajtó bizottsága 1962 elején úgy döntött, hogy az életveszélyes lakásban lakó dolgozók elhelyezéséről kell elsősorban gondoskodni, függetlenül attól, hogy az illető kohászati dolgozó-e avagy sem. Erről azonban a kohászat lakáselosztó bizottságával egyeztetni kell, nehogy olyanok jussanak lakáshoz, akik „nem kifogástalan munkaerkölcsű dolgozók [...]. Az új modern lakásba lehetőleg több éve dolgozó, Kohászat által is javasolt lakásigénylők kerüljenek.”⁷³ A lakáselosztásban, a bérlőkijelölésben időről időre a szűkös keretszám miatt (is) kisebb-nagyobb feszültségek alakultak ki a városi tanács és a gyár kapcsolatában. Miután a kohászati üzemeknek saját intézményrendszere és elosztható lakáskerete volt, a helyi tanács végrehajtó bizottsága 1962 júniusában úgy döntött, hogy „kohászati dolgozók a tanácsi kategorizálású névjegyzékbe nem sorolhatók be”. Szintén nem igényelhetek lakást a vidéken lakással rendelkező egyedülállók. Az Ózdon áthelyezés nélkül, saját elhatározásból letelepedett személyek, az albérlők és a vidéken lakó, Ózdra bejáró dolgozók csak öt év elteltével kerülhettek fel a lakásigénylők listájára. Emellett jövedelmi korlátokat is életbe léptettek. Nem kaphattak főbérleti lakást azok, akiknek a családi jövedelme havonta elérte a 2500 forintot és nem volt eltartott családtag; egy eltartott esetén havi 3000, két eltartott esetén 3500, három eltartottnál 4000, a négygyermekes családoknál pedig 4500 forint volt a felső jövedelmi határ.⁷⁴ Ez a kategorizálás a gyakorlatban azt jelentette, hogy hét-nyolcszáz forint fejenkénti jövedelem esetén már csak saját erőből vagy szövetkezeti formában lehetett saját lakáshoz jutni. Viszonyításképpen meg kell jegyezni, hogy 1968-ban az országos adatok alapján a szegénységi küszöböt a fejenkénti 660 forintnyi jövedelem jelentette. Vagyis a hatvanas évek elején meghatározott lakásigénylői jövedelmi határ – figyelembe véve a viszonylag alacsony, évenként átlagosan 3%-os inflációs rátát – meglehetősen közel volt ehhez.

Ezt a kategorizálást kisebb-nagyobb kiigazításokkal a gyári lakáselosztás rendszerében is alkalmazták. A lakásigényléseket a gyárrészlegek lakáselosztó bizottságaihoz kellett benyújtani, ahol a kérelmeket rangsorolták, és így küldték tovább a szociális kérdések kezelésére létrehozott munkásellátási főosztálynak. Vállalati szinten a pártbizottság, a szakszervezet, a KISZ képviselőjéből, az üzemi nőbizottság vezetőjéből és a munkásellátási főosztály vezetőjéből álló válla-

⁷² BAZML XXIII-526/a 1. Rajcsányi Antal tanácsstag felszólalása az 1962. június 29-i tanácsülésen.

⁷³ BAZML XXIII-527/a 4. Az Ózdi Városi Tanács VB 1962. január 17-i ülésének jegyzőkönyve.

⁷⁴ Uo. Az Ózdi Városi Tanács VB 1962. június 22-i ülésének jegyzőkönyve.

lati lakásbizottság döntött a lakáskiutalásokról.⁷⁵ Az igényjogosultságot családlátogatások során ellenőrizték.

1962 elején 1150 gyári dolgozó lakásigénylését tartották nyilván, ám az év folyamán lezajlott felülvizsgálat következtében ez a szám az év végére 414-re csökkent. „A nagymérvű számbeli eltérés abból adódott, hogy a gyárrészlegek lakáselosztó bizottságai sok érvénytelen igénylést tartottak nyilván. A gyáron belüli munkahely változáskor a dolgozók az új munkahelyre nem vitték magukkal korábbi lakásigénylésüket, hanem újat adtak be, így lakásigénylésük halmozódott. Első felülvizsgálatunk végzésénél a múlt évben a fiktív lakásigényléseket megszüntettük.”⁷⁶ A megmaradt lakásigénylők közül egy fő lakott életveszélyes lakásban, heten romos, 72-en egészségre ártalmasnak minősített lakásban éltek; 30 fő hajléktalan volt, 51 igénylő albérletben élt, családtagként 132-en laktak, egyéb minőségben pedig 117-en.

A lakáshiány a hatvanas évek közepén is a város egyik megoldatlan problémája volt. Hosszú évek óta 1967 volt az első esztendő, amikor a tervezettnél valamivel több lakás épült a városban, 248 helyett 259 új lakást adtak át. A III. öt-éves terveciklusra (1966–1970) összesen 977 lakás építését tervezték. A lakások többsége továbbra is a béketelepi városrészben, illetve annak környékén épült, középblokkos, általában négyemeletes épületekben. Ebben az időszakban kezdődött meg a városi távfűtési hálózat kiépítése, majd a vezetékes gázhálózat kiépítésének előkészítése is.⁷⁷

Ekkor kezdődött el házgyári technológiával készülő lakóházak építésének előkészítése, a Vöröshadsereg útján, a Gyújtó sarkon nagypaneles technológiával készülő 36 lakásos épület kivitelezését tervezték.

1968 októberében módosították a városrendezési tervet, ekkor döntöttek a – helyi köznyelvben azóta is csak „kínai nagy falnak” nevezett – 360 lakásos, 12 szekciósra tervezett városközponti – a várost gyakorlatilag kettéválasztó – lakóépület 10 szekciósra csökkentéséről. Ez 300 lakást tartalmazott, vagyis mintegy 1100–1200 embert tömörítettek egyetlen lakóépületbe. Az itt meg nem épülő lakásokat más építkezéseknél tervezték pótolni. A hagyományos városközpontnak számító Gyújtó közelében pedig három toronyépület létesítéséről született döntés. Felmerült egy városközponti 19 emeletes toronyház építésének

⁷⁵ MOL XXIX-F-192-e 2. d. Igazgatói rendelet a lakásügyek szabályozásáról.

⁷⁶ MOL XXIX-F-192-e 1. d. Jelentés az 1962. évben végrehajtott lakáshelyzetünk alakulásáról. ÓKÜ Munkásellátási Főosztály, 1963. április 23.

⁷⁷ BAZML XXIII-526/a 1. Jelentés az 1967. évi beruházások teljesítéséről, 1968. március.

ötlete is, ennek kivitelezésére végül nem került sor. Az új városközpont kialakítását a miskolci házgyár termékeit felhasználva kezdték meg. Ezzel gyakorlatilag kezdetét vette a nagypaneles technológiára alapozott lakóházépítés. „A beépítési terv az egyes létesítmények kialakításánál egyedi és típustervek kialakításával számol. A városkompozíció, gazdaságossági kihatások, valamint egyéb körülmények közép magas, illetve magas épületek tervezését indokolták. Házgyári termékek felhasználásával épülő lakások esetében földszint + 10 lakószint lett figyelembe véve.”⁷⁸ A kialakítandó új városközpontban 312 lakás szanálását tervezték elavultságukra hivatkozva, az új épületekben pedig a tervek szerint 1716 új lakás volt megépíthető. A hatvanas-hetvenes évek fordulójától már egy másik korszak kezdődött el a lakásépítésben és a várostervezésben.

Összegzés helyett

A második világháborútól a hetvenes évek végéig terjedő időszak számos változást hozott az ózdi munkások életkörülményeiben. A szocialista rendszer kezdeti időszakában a változás inkább visszaesést jelentett, hiszen a negyvenes-ötvenes évek fordulójára lényegében megszűnt a „rimás” korszakban kialakult szociális ellátórendszer, az ötvenes évek első felében ezekre a kérdésekre alig-alig fordítottak figyelmet. A negyvenes évekig működő közellátási-élelmiszerkereskedelmi hálózat a gyár és a kiskereskedelem államosításának következtében felszámolódott, a helyére lépő állami kiskereskedelem hosszú éveken keresztül képtelen volt az alapvető igények kielégítésére.

A beruházási célok átrendezése miatt az ötvenes évek elejétől a lakásépítés háttérbe szorult, a lakáselosztás rendszere állami felügyelet alá került, így a helyi érdekek érvényesítése is csak változó mértékben sikerült, bár az a dokumentumok alapján látható, hogy a gyár és a város vezetése a korszakban igyekezett kihasználni a kohászat – és ezáltal a település – gazdasági szerepéből, jelentőségéből adódó lehetőségeket. E téren szintén nem tekinthetők tipikusnak a helyi tanácsi vezetők nyomásgyakorlási kísérletei – feliratok a kormánynak, a sajtó igénybevétele, különbizottság felállítása, a fejlesztési források megszerzése a lakásépítés, illetve a városfejlesztés meggyorsítása érdekében. Bár a hivatalos diskurzust az átideologizáltság mindvégig jellemezte (a hatvanas évek elejéig erőteljesebben, aztán gyengébben), figyelemre méltó az a pragmatizmus is, amellyel a hatvanas

⁷⁸ Uo. Jelentés Ózd városközpont rendezési tervének módosításáról, 1968. október.

évek elejétől igyekeztek a problémákra megoldásokat keresni. Ugyancsak érdekes, hogy a település a hivatalos szólamok ellenére – különösen az ötvenes években – mennyire nem élvezte az iparosítás járulékos előnyeit. Más, zöldmezős szocialista városokkal szemben itt már adott volt egy hagyományokkal bíró településszerkezet, adott volt egy többé-kevésbé működőképes infrastruktúra, amelyet újabb beruházások nélkül, illetve minimális beruházásokkal addig igyekeztek működtetni, amíg lehetséges volt. Arra a jogosan felvethető kérdésre, miért akart a városvezetés tömegesen lakásokat építeni, nyilvánvalóan sokféle válasz adható. Feltételezhetően meg akartak felelni az ideológiai és politikai elvárásoknak, annak, hogy a rendszer bázisának tekintett nagyüzemi munkásságnak új, szocialista életkörülményeket és feltételeket kell teremteni. A korra jellemző paternalizmus jegyében talán gondoskodni is akartak a város lakóiról. Mindez láthatóan csak részlegesen sikerült, legalábbis a szocialista rendszer első évtizedeiben. Azt, hogy az életkörülmények nem javultak, hanem előbb jelentősen romlottak, s csak a hatvanas évekre közelítették meg ismét a háború előtti szintet, a gyári munkások – különösen azok, akik a „rimás” időszak viszonyait is ismerték – többnyire társadalmi státusvesztésként érzékelték.

Munkás – társadalom – történet

Közelítések és fogalmi kérdések

A mai magyar (társadalom)történetírás időről időre, számos vonatkozásban sajátosan szelektív természetű, ami részben a kutatói érdeklődés változásainak, sajátosságainak, részben a „korszellem” hatásának, következményének tekinthető. Mindez azzal a következménnyel jár, hogy vannak témakörök, amelyek előtérbe kerülnek, nagy figyelmet kapnak, bizonyos értelemben népszerűvé válnak, s vannak olyanok, amelyek kétségbevonhatatlan jelentőségük mellett kikerülnek a tudományos érdeklődés homlokteréből, és többé-kevésbé marginális témaká válnak. Ez többé-kevésbé igaz az ipari munkásság társadalomtörténetére is. A modern kori magyar nagyüzemi munkásság kutatására sajátos kettősség, vagy másként fogalmazva hullámvázis jellemző. Az 1989 előtt kiemelten kezelt és ideológikus szempontok szerint – változó erősséggel – cenzúrázott kutatási téma a rendszerváltást követően átmenetileg elvesztette relevanciáját, a kilencvenes években háttérbe szorult, kikerült a mainstream kutatási témák köréből, vagy pontosabban fogalmazva, nem került be ide, annak ellenére, hogy a szocialista korszakban erősen szelektív és politikai-ideológiai meghatározottsággal terhelt volt a kérdéssel kapcsolatos kutatási eredmények nyilvánossága. A kilencvenes években – annak ellenére, hogy a levéltári kutatási korlátozások a politikai átalakulás következtében megszűntek – csak elvétve és meglehetősen esetlegesen folytak kutatások e tárgykörben. A munkásság kérdése jószerével csak 1956, pontosabban fogalmazva a munkástanácsok kapcsán került elő.¹ Ez a helyzet az ezredforduló időszakában kezdett valamelyest megváltozni, hiszen ekkor a témakörben több figyelemre méltó kutatás kezdődött meg.

¹ A kérdéshez lásd „Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!” *Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből.* Szerk. Kozák Gyula – Molnár Adrienne. 1956-os Intézet – Századvég, Budapest, 1993.; Horváth Sándor: A Központi Munkástanács története. In: *Első század. A Tudományos Ösztöndíj Pályázat kiemelkedő dolgozatainak szemléje.* 1998/1. Szerk. Váradi Péter. ELTE BTK HÖK, Budapest, 1999. 113–209.

A kutatási előzmények rövid áttekintése után nyilvánvalóan választ kell adni arra a kérdésre, miért fontos a munkásság társadalomtörténetének tudományos kutatása, elemzése, illetve értelmezése? Elsődlegesen azért, mert annak ellenére, hogy a magyar gazdaság és társadalom modernizálódása az elmúlt százötven év során olyan volt, amilyen (az ezzel kapcsolatos áttekintés most nem feladatom), e folyamatnak a 19. század közepétől egyre meghatározóbb tényezője volt az iparosodás és az ipari társadalom kialakulása, aminek következtében a 20. század második harmadára/harmadában a(z ipari/városi) munkásság a magyar társadalom legnagyobb létszámú csoportjává vált. S ezt a helyzetet csak a rendszerváltás és a vele időben együtt járó posztindusztrializálódás változtatta meg. A hagyományos nagyipar/nehézipar felszámolódása, a fizikai munka átértékelődése és részleges intellektualizálódása, a kereskedelem, a szolgáltató ágazatok, a kommunikáció és az információtechnológia előtérbe kerülése radikálisan átalakította a foglalkoztatási viszonyokat, valamint a társadalmi struktúrát is az ezredfordulón. Ebből következett az is, hogy a hagyományos értelemben vett munkásság egyre inkább múlttá, a történelem részévé vált. Másként fogalmazva: az ipari, nagyüzemi munkásság összetétele, tagoltsága, társadalmi és gazdasági szerepe, életmódja egyre inkább történelmi kérdéssé vált, aminek elemzése és értelmezése nélkül nem érthetőek meg a modern kori magyar társadalom változásai. S ez önmagában is indokoltta teszi a témakör tudományos vizsgálatát.

Historiográfiai áttekintés

Munkások a magyar történelmi, társadalomtudományi irodalomban a rendszerváltás előtt

Az 1970–1980-as évek történelmi irodalmában meglehetősen kevés érdemi információt is tartalmazó munkát lehet találni a magyar ipari munkásság társadalomtörténetéről.² Talán nem túlzás azt állítani, hogy a 20. század magyar társadalomtörténetének egyik legkevésbé feldolgozott területe – némiképp paradox

² Tény- és adatszerűségével kiemelkedtek a korszakra jellemző leegyszerűsítő trendből Lackó Miklós hatvanas években írott munkái: Lackó Miklós: *Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867–1949*. Kossuth, Budapest, 1961.; Uő: *A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban*. Kossuth, Budapest, 1968.

módon – a nem mezőgazdasági foglalkozású, iparban, építőiparban, közlekedésben, kereskedelemben és a szolgáltatási területeken alkalmazott munkásság története. Az 1949 és 1989 közötti időszakban a marxista–leninista ideológiai kötöttségek erősen korlátozták a társadalomtudományok mozgásterét e témakör vizsgálatában. Amíg 1945 előtt a városi bérmunkás státus sem a társadalmi szerkezetben, sem a foglalkozási struktúrában nem volt meghatározó jelentőségű, addig a városhoz, illetve az iparhoz kötődő munkás lét/proletár lét 1950 után a magyar társadalom egyik legtömegesebben megélt társadalmi tapasztalattá vált.³ Azt, hogy az (ipari) munkássá válás Magyarországon – különösen az 1950-es és az 1960-as években – elsősorban nem társadalmi emelkedést, hanem igen gyakran státusvesztést jelentett, a témával foglalkozó feldolgozások meglehetősen egyértelműen támasztják alá.⁴

Az 1989 előtti hivatalos történettudományi diskurzus politikai-ideológiai és identitásképző, identitás erősítő okok miatt is munkásmozgalom-centrikus volt,⁵ s jelentősen túlértékelte ezt a mozzanatot a munkásság történetének vizsgálata során. Ezen túlmenően a korszakban megjelentetett történeti munkáknak sajátos legitimációs funkciót is be kellett tölteniük, nevezetesen meg kellett rajzolniuk azt az öntudatos, kommunista eszmények iránt elkötelezett munkás(ság) képet, aminek létezésével utólagosan is igazolhatóvá vált a kommunista hatalomátvétel és mindaz, ami 1945 után Magyarországon történt. Ebből következően a történeti munkák szinte kivétel nélkül a meglehetősen dogmatikusan értelmezett marxi osztályfelfogás elméleti alapján, erősen mitizált módon rajzolták meg a modern magyar ipari-nagyüzemi munkásság

³ Gyáni Gábor: A városi munkásság szerkezete Magyarországon 1910–1941 között. In: *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk. Valuch Tibor. Osiris – 1956-os Intézet, Budapest, 1995. 553.

⁴ Kemény István: A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia* (1) 1972/1, 36–48.; Belényi Gyula: Fordulat a munkaerőpiacon az 1940-es évek végén és a nagyipari munkásság helyzete az 1950-es években. In: *Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949*. Szerk. Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor. Napvilág, Budapest, 2000. 161–181.

⁵ A munkásmozgalom-történetek, amelyek bemutatásától tartalmi és terjedelmi okok miatt eltekintek, erősen eltorzították a különböző politikai pártok és ideológiák befolyását, szerepét, különösen a két háború közötti munkásszerveződések vonatkozásában. A kommunista párt szerepe a ténylegesnél és a lehetségesnél nagyobb szerepet kapott e munkákban, ugyanakkor a szociáldemokrácia és a szakszervezetek kapcsolatáról kevesebb szó esett. Szintúgy alig nyert említést, s ha igen, akkor is negatív formában a keresztényszocializmus, s az elhallgatott tények között maradt a baloldali befolyás gyengülése, illetve az erősödő szélsőjobb térnyerése a munkásságon belül a harmincas években.

történetét, társadalmi viszonyait.⁶ Tették ezt annak ellenére, hogy „tömegeiben a munkásság nem állt folyton az osztályharc talaján, s a szervezett munkásság is erős kritikával szemlélte saját szervezeti és politikai vezetőit. Az ipari munkásság szervezetlen tömegeit pedig nem a kívülről érkező ideológiák, nem a mozgalom érdekelte és formálta. Gondolkodását saját léthelyzete, életkörülményei és hagyományai, apától örökölt magatartásformái határozták meg elsősorban.”⁷ Arról nem is beszélve, hogy akár a 19. század utolsó harmadát, akár a 20. század első felét nézzük, a magyar ipari munkásság igen tagolt, erősen rétegzett társadalmi csoport volt, amiben a megélhetési gondokkal küszködő, a létbizonytalanság határán egyensúlyozó alkalmi és segédmunkásoktól a biztosabb egzisztenciával rendelkező, félig képzett munkáscsoportokon, a kolonializált, kispolgári életnívóval rendelkező szakmunkásokon át az alsó középosztály életszínvonalán élő előmunkásokig, művezetőikig terjedően számos csoport volt jelen egyidejűleg. Ezeknek a társadalmi magatartására, viselkedésére egyszerre volt jellemző többek között a belső távolságtartás, a tekintélyelvűség, a paternalizmus, a szolidaritás, illetve annak hiánya. A szocialista korszak hivatalos, az erősen leegyszerűsített marxi osztályelmélet alapján álló történettudományi diskurzusa minderről nem vett tudomást, s az ennek jegyében keletkezett munkák meglehetősen sematikusak voltak, messze álltak a történelmi realitásoktól, így nem is keltettek különösebb érdeklődést. Ezt a meglehetősen egyoldalú diskurzust árnyalták az olyan vállalkozások, mint például a Litván György által szerkesztett, a 20. század első felének munkásszociográfiáit tartalmazó gyűjtemény.⁸

A történeti elemzésekkel ellentétben a szociológiai kutatások már realisabb képet adtak a munkásság társadalmi helyzetéről, konfliktusairól az 1970-es és az 1980-as években. Kemény István számos munkájában⁹ foglalkozott a munkásság kialakulásával, rétegződésével, tagolódásával, életkörülményeivel, jövedelmi

⁶ Ez jellemző még a „tízkötetes” *Magyarország Története* sorozat dualizmus kori és Horthy-korral foglalkozó kötetének társadalmi viszonyokkal foglalkozó fejezeteire is.

⁷ Paládi-Kovács Attila: Az ipari munkásság. In: *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. Szerk. Uő. Akadémiai, Budapest, 2000. 307.

⁸ *Magyar munkásszociográfiák*. Szerk. Litván György. Kossuth, Budapest 1974.

⁹ Kemény István – Kozák Gyula: *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 1971.; Kemény I.: *A magyar munkásosztály*, i. m.; Kemény István *A csillaghegyi téglagyár munkásai, Futószalag a Motorkerékpárgyárban, Munkakultúra és életforma* című írásait lásd Kemény István: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején. Szociológiai tanulmányok*. Vita, Budapest, 1990.

helyzetével, élet- és munkastratégiáival. Tanítványai közül szintén sokan szenteltek kiemelt figyelmet e kérdésnek.¹⁰ Szintén nagy figyelmet keltett egy-egy szociográfia – például Haraszi Miklós *Darabbér* és Berkovits György *Világváros határában* című könyve –, amelyek a meglehetősen merev hivatalos felfogással szemben felvillantottak egy-egy pillanatképet a szocialista korszakbeli munkáslét természetéről és nehézségeiről. A rendszerváltás előtti kortárs szociológián belül a mobilitásvizsgálatok, az életmódelemzések, a munkaszervezéssel, az érdekképviseléssel és az ingázással kapcsolatos kutatások voltak még azok, amelyek gyakran a hivatalos felfogással – részben – szembemenve elemezték a munkásság helyzetét, valamint a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján indított rétegződésmodell-vizsgálat is foglalkozott e társadalmi csoport helyzetével, elsősorban a marginális helyzetűek viszonyait elemezve.¹¹

A magyar munkásság az elmúlt két évtized történeti, szociológiai, néprajzi és kulturális antropológiai irodalmában

A rendszerváltást követően a kutatók némi fáziskéséssel reagáltak arra, hogy a munkásság (társadalom)történetének kutatása immár tabuktól mentessé vált. Számomra úgy tűnik, hogy a dokumentumfilmek, elsősorban Almási Tamás és Schiffer Pál gyorsabban ismerték fel a megváltozott helyzetet, mint a

¹⁰ Lásd például az *Isten éltesen, Pista* címmel 1985-ben szamizdatként kiadott tanulmánykötetet: *Isten éltesen, Pista! Kemény István 60. születésnapjára*. Szerk. Havas Gábor – Kenedi János – Kozák Gyula. K. n., h. n., 1985.

¹¹ Ferge Sándorné – Kemény István – Láng Györgyné – Mód Aladárné: *Társadalmi rétegződés Magyarországon. 15 000 háztartás 1963. évi adatai*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1966.; Ladányi János: *Községekben élő munkások. Szociológia* (6) 1977/1, 28–41.; Láng Katalin – Nyilas György: *Ideiglenes állandóság. Tanulmány a munkásszállókon élők életkörülményeiről és rétegződéséről*. In: *Peremhelyzetek. Műhelytanulmányok*. Szerk. Utasi Ágnes. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 1987. 33–100.; Héthy Lajos – Makó Csaba: *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet*. Akadémiai, Budapest, 1972.; Héthy Lajos – Makó Csaba: *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés*. Gondolat, Budapest, 1978.; Hunyadi Zsuzsa: *A munkások rétegződéséről*. In: *Gazdaság és rétegződés*. Szerk. Kovách Imre. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 1984. 80–109.; Hunyadi Zsuzsa: *Egy marginális réteg esélyei*. In: *Peremhelyzetek. Műhelytanulmányok*. Szerk. Utasi Ágnes. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 1987. 9–32.; Böhm Antal – Pál László: *Bejáró munkások. Egy sajátos munkásréteg szociológiai jellemzése. Műhelytanulmány*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 1979.; Böhm Antal – Pál László: *Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma*. Kossuth, Budapest, 1985.

társadalomkutatók és a történészek.¹² A viszonyokra jellemző módon a klaszterikus szocialista korszak munkástársadalmának viszonyairól, átalakulásának és működésének jellegzetességeiről az első – igen tárgyyszerű – monografikus munkát a 2010-ben tragikusan fiatalon elhunyt kiváló angol történész, Mark Pittaway tette közzé.¹³

Néhány évvel később Belényi Gyula készített ehhez hasonló, összefoglaló jellegű részmonográfiát. Belényi 2004-ben zárta le közel évtizedes kutatásait, amelyek során feldolgozta az ipari munkásság társadalmi átalakulását a második világháború befejeződésétől az 1960-as évek közepéig.¹⁴ A 2009-ben önálló kötetként is megjelentetett munka nagy erénye a szintézisre törekvés, ami azonban sem az akadémiai doktori értekezésben, sem annak kiadásra átdolgozott változatában nem vált igazán teljessé, elsősorban azért, mert a szerző – némiképp egyoldalúan – kizárólag a hagyományos történeti elemzési és feldolgozási módszerekre támaszkodott. Ugyanakkor a kötetnek a munkásság életmódjával, fogyasztásával foglalkozó mikroelemzései kitűnőek.

Az ezredforduló időszakában több fontos társadalomtörténeti kutatás is megindult, amelyek ismételten rávilágítottak a kérdéskör tudományos jelentőségére. Horváth Sándor az ideáltipikusnak tekintett magyar szocialista város, Sztálinváros/Dunaújváros társadalmának 1951 és 1961 közötti mindennapjait vizsgálta történeti, antropológiai megközelítésben, és részletesen bemutatta az újonnan létesített nagyüzem, a Dunai Vasmű munkástársadalmának jellegzetességeit és életviszonyait.¹⁵ Az ugyancsak a fiatalabb történészgeneráció soraiba tartozó Tóth Eszter Zsófia oral history interjúkra alapozott kutatása tárta fel a szocialista korszak munkásnőinek világát egy állami díjas, a Budapesti Harisnyagyárban dolgozó szocialista brigád tagjainak életútjait feldolgozva.¹⁶ Mindkettőjük munkájának nagy erénye, hogy a komplex módszertani megközelítésnek köszönhetően igen árnyalt és teljes képet adtak a szocialista korszak munkástársadalmáról. A kilencvenes évekre felhalmozódott ismeretek összefoglalásán és értékelő elem-

¹² Lásd Almási Tamás 1987 és 2004 között forgatott Ózd-sorozatát, illetve Schiffer Pál Videoton-sztoriját.

¹³ Pittaway, Mark: *Industrial Workers, Socialist Industrialisation and the State in Hungary 1948–1958*. (PhD-értekezés.) University of Liverpool, Liverpool, 1998.

¹⁴ Belényi Gyula: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945–1965*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2009.

¹⁵ Horváth Sándor: *A kapu és a határ: a mindennapi Sztálinváros*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2004.

¹⁶ A kutatás eredményeit lásd Tóth Eszter Zsófia: *„Puszi Kádár Jánosnak.” Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben*. Napvilág, Budapest, 2007.

zésén alapult Paládi-Kovács Attila ipari munkásságról szóló tanulmánya a Magyar Néprajz sorozat *Társadalom* tematikájú kötetében, ami gyakorlatilag máig az egyetlen korszerű és szisztematikus összefoglalása a magyar ipari munkásság társadalmi viszonyainak.¹⁷ Paládi-Kovács a hagyományos kronológiai elvet a problémacentrikus megközelítéssel ötvözte, így nyújtva lényegre törő áttekintést a 19–20. századi magyar munkástársadalomról a kialakulástól kezdve, a tagoltságon, a demográfiai viszonyok bemutatásán át a munka világáig, az életmód és a kommunikáció kérdéskörének elemzéséig. Írását az ipari munkásság mentalitásának és magyar társadalmon belüli helyének összefoglalásával zárja. Szintén az ezredforduló időszakában készültek az első magyar társadalomtörténeti összefoglalások, amelyek mindegyike érintette a munkásság kérdését, elemezve és értelmezve az iparosodás társadalmi hatásait, a munkásság kialakulásának társadalmi sajátosságait, a városi munkásság összetételét és tagoltságát.¹⁸ Az összegző jellegű munkák sorába tartozik Paládi-Kovács Attila 2007-ben kiadott tanulmánykötete is, amelyben a szerző a munkássággal kapcsolatos írásait gyűjtötte egybe, átfogó képet rajzolva az ipari munkássággal kapcsolatos társadalomnéprajzi kutatásokról, a munkásság kultúrájáról, a kisiparosok és az ipari munkások társadalmi viszonyairól, az egyházak és a munkásság kapcsolatáról, a tágabb értelemben vett századforduló (1870–1920) munkáslakásairól.¹⁹

A munkásság történetével kapcsolatos forrásközlések a rendszerváltást követően eltűntek a tudományos palettáról. Belényi Gyula és Sz. Varga Lajos 2000-ben kiadott forrásgyűjteménye talán az egyetlen kivétel: a szerkesztők 1948 és 1956 között keletkezett iratokból tettek közzé egy elsősorban a jövedelmi viszonyokkal, életkörülményekkel, munkafeltételekkel, a munka szigorúan ellenőrzött világával kapcsolatos, sokrétű és hiánypótló tematikus dokumentumkötetet.²⁰

Az ezredforduló időszakában folyó kutatásokról adott áttekintést a *Munkástörténet – munkásantropológia* című kötet, ami egy 2002-ben megrendezett konferencia anyagát tette hozzáférhetővé.²¹ Az antropológiai szemléletet előtér-

¹⁷ Paládi-Kovács A.: Az ipari munkásság, i. m.

¹⁸ Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Budapest, 1998.; Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris, Budapest, 2001.

¹⁹ Paládi-Kovács Attila: *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században*. Akadémiai, Budapest, 2007.

²⁰ *Munkások Magyarországon. Dokumentumok*. Szerk. Belényi Gyula – Sz. Varga Lajos. Napvilág, Budapest, 2000.

²¹ *Munkástörténelem – munkásantropológia. Tanulmányok*. Szerk. Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia. Napvilág, Budapest, 2003.

be helyező könyv egyfajta reprezentatív körképet adott a munkássággal kapcsolatos magyar kutatásokról, kitekintve az európai elemzésekre is. Az itt szereplő szerzők közül többen – Bódy Zsombor, Dobák Judit, Havellant Orsolya, Horváth Sándor, R. Nagy József, Tóth Eszter Zsófia – folytatták, illetve azóta már befejezték kutatásaikat, és eredményeiket tanulmányokban, önálló kötetekben, doktori értekezésekben, tanulmánykötetekben tették közzé. A kéziratban maradt munkák közül mindenképpen említésre méltó Dobák Judit 2008-ban elkészült PhD-értekezése, amelyben a diósgyőri vasgyári kolóniákon élők életmódját dolgozta fel néprajzi és történeti antropológiai megközelítésben.²²

A szocialista korszak munkástársadalmának jellegzetességei és a rendszerváltásnak a nagyipari munkásságra gyakorolt hatása áll Bartha Eszter magyar-német összehasonlító kutatásainak középpontjában, aki kutatási eredményeit számos tanulmányban és két nagyobb összefoglaló munkában tette közzé az elmúlt évek során.²³ A kapcsolódó elméleti kérdések áttekintése mellett esettanulmány-szerűen elemezte két szocialista nagyüzem, a győri Rába és a jénai Carl Zeiss Művek munkástársadalmát, 1968-nak a munkásságra gyakorolt hatását, illetve a munkások és a hatalom viszonyát a késői szocializmus időszakában. Ugyancsak választ igyekezett adni arra a kérdésre, mi történt az államszocialista korszak legnagyobb létszámú társadalmi csoportjával a rendszerváltozás időszakában. Hogyan alkalmazkodtak és boldogultak a szocialista rendszerben szocializálódott munkások az új, alapvetően piaci viszonyok által meghatározott gazdasági és társadalmi rendszerben?

Az elmúlt két-három év munkássággal kapcsolatos elemzései közül fontos megemlíteni R. Nagy József könyvét, amiben a szerző az északkelet-magyarországi munkáskolóniákon 1996 és 2004 között végzett – kulturális antropológiai – vizsgálat eredményeit foglalta össze.²⁴ R. Nagy írásának első részében kiemelt figyelmet szentelt a magyarországi munkásság kialakulásának, választ keresett arra a kérdésre: ki a munkás? Interjúk, levéltári dokumentumok és fotók elemzése révén mutatta be a régió munkáskolóniáinak épített környeze-

²² Dobák Judit: *Életmód a Diósgyőr-vasgyári kolóniában. Néprajzi-antropológiai tanulmány.* (PhD-értekezés.) Debreceni Egyetem, Debrecen, 2008.

²³ Bartha Eszter: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában, 1968–1989.* L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest 2009.; Bartha Eszter: *Magányos harcosok. Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon.* L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 2011.

²⁴ R. Nagy József: *Boldog téglafalak között. Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon.* Miskolci Galéria, Miskolc, 2010.

tét, a munkáslakások típusait, azok tárgyi kultúráját, a hétköznapi élet rendjét, a regionális munkástársadalom jellegzetességeit, különös tekintettel a vallási, közösségi, családi viszonyokra.

A modern kori magyar munkásság létfeltételeit alapvető módon befolyásoló szociális, biztosítási kérdésekről, a munka világának intézményrendszeréről, kialakulásának történetéről Bódy Zsombor írt alapos összefoglalást.²⁵ Ebben áttekintést ad a munkabérekéről és a munkaidőről, a munkaerőpiac működéséről, a felvétel és az elbocsátás módjairól, a munkaadókkal szembeni jogokról, a sztrájkok lehetőségéről és a munkaviszony nyomán élvezett szociális juttatásokról (egészségügyi ellátás, nyugdíj), mindarról, ami a munkásság hétköznapijainak legfontosabb meghatározói közé tartozik.

A munka világról szóló egyik legfrissebb elemzést Kuczi Tibor tette közzé 2011-ben megjelent *Munkásprés* című kötetével.²⁶ A szociológus szerző a munka kikényszerítésének történetét dolgozta fel igen sokoldalúan. Egészen pontosan azt, miként változott a munka kikényszerítésének rendje az ipari forradalomtól egészen napjainkig. A munka világának kérdéseit szisztematikusan áttekintő szerző részletesen elemzi a munkavégzés és a teljesítmény problémáit is. Kuczi Tibor szociológiai, közgazdasági, történeti, antropológiai és filozófiai megközelítéseket, szempontokat egyaránt alkalmazó elemzése a munka, a munkáslét gyakorlatilag valamennyi érdemi társadalmi és gazdasági összefüggését sorra veszi.

Az ezredforduló után az ország északi régiójában több munkáskutatás kezdődött meg. Ezeknek a keretében Borsodnádason, Miskolc-Diósgyőrben és Ózdon próbálták meg feldolgozni a regionális, illetve lokális munkástársadalmak történetét.²⁷ A kutatási eredményeket részben már publikálták, részben pedig még megjelentetésre várnak. Talán a legnagyobb szabású munka ezek közül az úgynevezett Acélváros-projekt volt, aminek keretében a diósgyőri nagyüzem és társadalma 20. századi történetét dolgozták fel.²⁸ Borsodnadas-

²⁵ Bódy Zsombor: *Az ipari munka társadalma. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*. Argumentum, Budapest, 2010.

²⁶ Kuczi Tibor: *Munkásprés. A munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig*. L'Harmattan – Jelenkutató Alapítvány, Budapest, 2011.

²⁷ Nagy Péter: Ahol a vállalatvezetés volt az úr...” A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. szociális és jóléti intézményrendszere Ózdon. *Korall* (49) 2012, 17–36.; Alabán Péter: „Siktából” az utcára. Ipari munkások az ózdi kistérség törésvonalain. *Korall* (49) 2012, 82–105.; Murányi István: A munkások lokális identitásának jellemzői Borsodnádason. *Korall* (49) 2012, 106–127.

²⁸ *A Célváros. Egyszer volt, hol nem volt... Acélváros? Hétköznapiak Miskolc rendszerváltozás előtti évtizedeiből*. Szerk. Darázs Richárd. Észak-Keleti Átjáró Egyesület, Miskolc, 2009.

don interjúkészítésre alapozott kutatások folytak a Debreceni Egyetem Szociológia Tanszéke és a Jelenkutató Alapítvány együttműködésében. Ózdon pedig 2008-ban több generációs családtörténetek rekonstruálására alapozott szociológiai és történeti megközelítéseket együttesen alkalmazó anyaggyűjtés és kutatás vette kezdetét, ami jelenleg is tart.²⁹

Ki a munkás? – Fogalmi közelítések, értelmezések

Arra a kérdésre, hogy ki a munkás, első megközelítésben viszonylag könnyű választ adni: az, aki a munkaerejét fizikai munkavállalóként értékesíti, és megélhetését ebből biztosítja. A *Magyar Értelmező Kéziszótár* meghatározása szerint a munkás „ipari termelőmunkát végző dolgozó, egyéb fizikai dolgozó”.³⁰ Ugyanitt a munkásosztály fogalmáról a következő olvasható: „a kapitalizmusban termelőeszközök híján munkaerejének eladásából élő, a kizsákmányolás megszüntetéséért forradalmi harcot vívó, a szocializmusban uralkodó osztállyá váló osztály, proletariátus”.³¹ Az értelmező kéziszótár 2003-as kiadásának meghatározása már mentes az egyoldalú osztályszempontú értelmezéstől. A szótár meghatározása szerint munkás az „(ipari) termelőmunkát végző dolgozó”.³² A *Magyar Nagylexikon* szerint a „munkás: bérből élő, fizikai munkát végző dolgozó. Sokáig vagy leszűkítő (nagyüzemben dolgozó proletár) vagy túl tágas jelentése volt (a szellemi munkát végzőkkel szemben, a társadalom alacsony fokán álló, bérből és fizetésből élő, rutinszerű tevékenységet folytató személy)”.³³ Társadalomtörténeti megközelítésben azonban nyilvánvalóan ennél árnyaltabb meghatározásra van

²⁹ A kutatás az 1956-os Intézet támogatásával indult, majd az MTA PTI és a Debreceni Egyetem Szociológia Tanszékének égisze alatt folytatódott. Az első eredményeket lásd Valuch Tibor: Enni és lakni is kellene... A nagyüzemi munkásság életkörülményeinek néhány sajátossága Ózdon a II. világháborút követő évtizedekben. In: *Kádárizmus, mélyfúrások. Az 1956-os Intézet évkönyve XVI. 2009.* Szerk. Tischler János. 1956-os Intézet, Budapest, 2009. 75–114. [Jelen kötetben: 165–205.]; Bihari Sára – Csernaburczky Zsófia – Dobos Mária – Farkas Attila – Kósa Rita Diána – Szeder Dóra Valéria: A munkáslét és emlékezete Ózdon. *Metszetek* (1) 2012/1, 67–84. http://metszetek.unideb.hu/files/2012_1_07_0.pdf (Utolsó letöltés: 2012. október 3.)

³⁰ *Magyar Értelmező Kéziszótár* (9. kiadás). Szerk. Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós. Akadémiai, Budapest, 1999. 974.

³¹ Uo.

³² *Magyar Értelmező Kéziszótár.* Főszerk. Pusztai Ferenc (főszerk.) Akadémiai, Budapest, 2003. 950.

³³ *Magyar Nagylexikon.* 13. kötet. Főszerk. Élesztős László. Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest, 2001. 369.

szükség. A nehézségek rögtön a munkásfogalom meghatározásánál kezdődnek. Ki tartozik ide? Csak az ipari munkás? A nagyüzemi munkás? A városi munkás? Milyen fogalommal lehet a lehető legpontosabban körülírni ezt a társadalmi csoportot? Társadalmi státusát tekintve pontosan ki sorolható ide? Azonos, illetve egységes társadalmi csoportot (osztályt? réteget?) alkot-e a segédmunkás, a képzett szakmunkás, illetve a művezető pusztán azon az alapon, hogy fizikai foglalkozásúak és bérből élnek? Mi a szerepe a lokális és a gyári-üzemi identitásnak a munkásság tagolódásában, csoportszerveződéseiben?

Az nyilvánvaló, hogy a munkásságot nem célszerű leszűkíteni az iparban, építőiparban foglalkoztatottak csoportjára, hiszen a közlekedésben, a kereskedelemben, az egyre dinamikusabb mértékben bővülő szolgáltató szektorban beosztott fizikai munkát végző szakképzett és képzetlen alkalmazottak is a munkásság körébe tartoztak/tartoznak. Ha csak a nagyüzemekben dolgozókat sorolnánk ide, akkor az mindenféleképpen szűkítést jelentene, miként az ipari munkás meghatározás is, hiszen a nem a nagyüzemekben, nem az iparban dolgozókat automatikusan kizárná ebből a társadalmi csoportból. E fogalmak helyett tehát célszerűbbnek látszik a *városi munkás* fogalmát alkalmazni. A városi munkás fogalmán a különböző ipari, kereskedelmi, közlekedési és szolgáltatási ágazatokban foglalkoztatott, szakképzett, illetve képzetlen, fizikai munkát végző munkavállalók csoportját értem. Ezzel a megközelítéssel szemben ellenérvként önkéntelenül felmerül, hogy a 20. században a városi munkások nagy része nem a városokban, hanem a falvakban lakott, s a városi – munkás – életformához csak a munkavégzés révén kötődött. Identitását, önképét azonban meghatározóbb módon befolyásolta a munkahely, a végzett munka jellege, mint a lakóhely. S ennek az sem mond ellent, hogy a munkáscsaládok jelentős része a második világháború előtt és után is élt a jövedelemkiegészítés lehetőségével, lényeges különbség azonban, hogy a 20. század második felében a városi munkások dinamikus létszámnövekedésével párhuzamosan tömegessé vált azok száma, akik ipari munkásként mezőgazdasági kistermelők is voltak, és így tettek szert jövedelemkiegészítésre. A szocialista korszak társadalomtudományi szakirodalma és statisztikai adatgyűjtése pedig elsősorban ideológiai-politikai okokból kezelte időről időre külön munkásréteggént az úgynevezett kétlakiakat vagy kettős jövedelműeket.

A klasszifikáció során jogosan merül fel az a kérdés is, hová kerüljenek a mezőgazdaságban ipari jellegű munkát végzők csoportjába tartozók. A végzett munka jellege szerint a városi munkások közé kellene kerülniük. A statisztikai adatgyűjtés a mezőgazdaságban dolgozó munkások körében azonban nem vagy csak elvétve tett különbséget a mezőgazdasági ismereteket – gyalogmunka, ál-

lattenyésztés – és az ipari jellegű szaktudást igénylő munkák – például gépszerelés – között, arról nem is beszélve, hogy a kollektivizálás után a téveszék ipari melléküzemágaiban dolgozók is szinte kivétel nélkül a mezőgazdasági foglalkoztatottak közé lettek besorolva. A Központi Statisztikai Hivatal adatgyűjtései során a hetvenes évektől kezdve rendszerint azt tekintette munkásnak, aki fizikai munkát végzett, de azt nem a mezőgazdaságban tette. A kilencvenes évek gazdasági átalakulásai, a fizikai munka változásai mindenesetre előbb-utóbb felvetik majd a munkásfogalom újragondolásának szükségességét.

Az adott keretek között nincs lehetőségem a szociológiában, a társadalomtörténetben, a társadalomfilozófiában használt munkásfogalom teljes körű áttekintésére, ezért végezetül csak néhány markáns, illetve általánosan használt meghatározást, valamint az ezek háttérében esetenként fellelhető közös pontokat emelem ki. A történeti és szociológiai megközelítésekben mindenhol közös definíciós pont a végzett munka jellege, az ipari jellemzőkkel leírható foglalkozás, a géppel való kapcsolat. Minden újabb elemzés kiemeli továbbá, hogy a modern kori munkásság nem kezelhető egységes társadalmi osztályként, hanem meglehetősen fragmentált, egymástól rekrutáció, képzettség, iskolázottság, életmód és életstílus alapján jól elkülöníthető csoportokra tagolódó társadalmi réteg.³⁴

Kövér György a dualizmus kori társadalomtörténetben az ipari népesség, ipari munkás fogalmát használja, ezeket kevésbé határozottan definiálja, elsősorban a korszak népszámlálási felvételeinek fogalomhasználatát nyomon követve ad közvetett meghatározást. Gyáni Gábor a Horthy-korszak kapcsán városi munkásságról beszél, akik esetében a fent említett tényezők mellett fontos jellemző, hogy munkavállalói státusuk mennyiben felelt meg a szabad munkaerő jogi fikciójának, illetve az is, milyen formában kapták meg a munkabérüket. Mindez megkülönbözteti e csoportot a mezőgazdasági munkásoktól. 2003-ban megjelent írásában mindezt E. P. Thompson és Patrick Joyce nyomán az osztályfogalom részleges újragondolásával egészítette ki,³⁵ hangsúlyozva, hogy az „osztály fogalma már a piaci alapú társadalmakban sem számít oly magától értetődő, egyértelmű, az időben (valamint a térben) folytonosan rögzített jelentéssel bíró strukturális entitásnak. [...] félrevezető a foglalkozások szerinti társadalmi tagságból fakadó vagy a nyelvhasználat formális állandósága által sejteni engedett

³⁴ Sajátos módon Andorka Rudolf kézikönyve (Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*. Osiris, Budapest, 1997.), amit ma is széles körben használnak, nem vállalkozik az egyértelmű munkásfogalom meghatározásra.

³⁵ Gyáni Gábor: Előszó. In: *Munkástörténelem – munkásantropológia*, i. m. 7–14.

folytonosság feltételezése a társadalmi struktúra kapcsán.”³⁶ Egyben rámutatott az öntudat, az önérzékelés és az önmeghatározás csoportképző szerepére is.

R. Nagy József szerint „általános értelemben azok a munkabéért tevékenykedő fizikai dolgozók tekinthetők munkásnak, akik elsősorban az ipar valamelyik ágához, s ezzel a legfejlettebb termelőeszközökhöz kapcsolódnak. Emellett csoportosan, építészetiileg lehatárolt, általában zárt helyen, üzemben végzik a munkájukat, s városi vagy városias, de mindenképpen koncentrált környezetben laknak.”³⁷ Emellett fontosnak tartja a gondolatok, az életmód, a kultúra, a szolidaritás társadalmi csoportszervező szerepét, valamint a munkához való viszonyt is. Belényi Gyula írásában elvetette a munkásosztály fogalmát, éppen a sokszoros tagoltságra, az egyes csoportok különbözőségére hivatkozva, és helyette a munkásság fogalmát használja, amit elsődlegesen az iparban dolgozó fizikai foglalkozásúak csoportjaként értelmez. Törekedett ugyan Anthony Giddens³⁸ nyomán az alsó- és a felsőmunkásság kategóriájának bevezetésére, ám ezeknek elsősorban egyfajta szociodemográfiai leírására vállalkozott.

A nyilvánvalóan korántsem teljes áttekintésből talán látható, hogy az elmúlt egy-másfél évtized (társadalom)történeti kutatásaiban, elsősorban az új kutatási eredményeknek köszönhetően megindult egyfajta tisztázó párbeszéd mind a munkásfogalom, mind az ipari-városi munkásság modern kori magyar társadalmi tagolódásban, rétegződésben betöltött szerepe kapcsán.

.....
³⁶ Uo. 10–11.

³⁷ R. Nagy J.: *Boldog téglafalak között*, i. m. 44–45.

³⁸ Giddens, Anthony: *Szociológia*. Osiris, Budapest, 2000.

■ A munkáslét Magyarországon*

*A második világháborútól
az 1960-as évek végéig*

Bevezetés

A megkésett iparosodás¹ következtében Magyarországon a 20. század közepére vált igazán meghatározó súlyú társadalmi réteggé a munkásság. Az 1947/1949-es kommunista hatalomátvételt követően a munkáslét politikai és gazdasági feltételei gyökeresen átalakultak: a továbbra is gyorsan növekvő létszámú munkásság társadalmi összetétele alapvetően megváltozott, új élethelyzetek, karrierlehetőségek, szocializációs és identitásképző mechanizmusok alakultak ki, amelyek a különböző munkáscsoportok összetételét és helyzetét is átformálták. Tanulmányomban a társadalmi jellemzők áttekintését követően – a politika és a munkásság viszonyának bemutatása mellett – többek között választ keresek arra is, vajon milyen egyéni és csoportos alkalmazkodási stratégiák alakultak ki a megváltozott körülmények között? Melyek voltak a munkásság belső tagolódását meghatározó tényezők? Milyen jellegzetességei voltak a kommunista párt munkáspolitikájának az 1945 és 1968 közötti periódusban? Hogyan alakult át a munkásidentitás? Végül pedig a munkáscsoportok életkörülményeinek bemutatására szeretnék kitérni.

Vajon miért lényeges és érdekes kérdés a munkásság társadalomtörténete a 20. századi Magyarországon – ezen belül 1945 után? A kérdésre többféle válasz adható. A munkásság a modernizálódó, iparosodó, majd a 20. század végén poszt-modernizálódó, egyidejűleg dez- és posztindusztrializálódó magyar társadalom

* A tanulmány a CEU IAS Senior Core Fellowship és az OTKA-NKFIH 116625. sz. pályázatának támogatásával készült.

¹ Magyarország gazdaságtörténetéhez lásd Buza János – Draskóczy István – Honvári János – Kaposi Zoltán – Kövér György: *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Aula, Budapest, 1998. és Kaposi Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Dialóg Campus, Budapest, 2010.

egyik meghatározó csoportja volt. Ez már önmagában is indokoltá teszi átalakulásának társadalomtörténeti vizsgálatát. Ám ezen túl mindaz, ami a munkássággal történt, jól szemlélteti a 20. századi magyar társadalom hektikus változásait, azt, miként befolyásolta a politika alakulása, a rendszerváltások a társadalmi viszonyokat. Harmadrészt pedig arról sem szabad elfeledkezni, hogy a munkásélet a 20. század egyik legtömegesebb társadalmi tapasztalatává vált – az 1970-es évek elejére már az aktív keresők fele idetartozott –, így e réteg átalakulásának elemzése nélkül nem értelmezhető a magyar társadalom jelenkori története sem.

Ennek ellenére a munkásság társadalomtörténete továbbra is csak részlegesen feldolgozott. A modern kori társadalomtörténeti összefoglalások² természetesen áttekintették a témakört, de alap kutatások híján nyilvánvalóan nem törekedtek teljességre. Bár az elmúlt negyedszázadban a téma nemigen volt „divatos”, mégis születtek fontos munkák. A teljesség igénye nélkül elegendő itt Horváth Sándor Sztálinvárosról írott monográfiájára, Belényi Gyula munkájára, Mark Pittaway nagy ívű összegzésére vagy Bartha Eszter könyveire, újabban pedig Nagy Péter ózdi monográfiájára³ utalni. Ezek a munkák számos olyan, továbbgondolásra érdemes kérdést fogalmaztak meg, amelyek segíthetik a modern kori magyar munkásság társadalomtörténetének újragondolását. Fontos kitérni arra is, milyen konceptuális kérdéseket és megközelítéseket fogalmazott meg a munkássággal kapcsolatosan az újabb nemzetközi szakirodalom.⁴ Az adott keretek

² Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Budapest, 1998.; Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris, Budapest, 2001.

³ Horváth Sándor: *Kapu és a határ. A mindennapi Sztálinváros*. MTA TTI, Budapest, 2004.; Belényi Gyula: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945–1965*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2009.; Bartha Eszter: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989*. L'Harmattan, Budapest, 2010.; Bartha Eszter: *Magányos harcosok: Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon*. L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 2011.; Pittaway, Mark: *The Workers' State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2012.; Nagy Péter: *A Rima vonzásában – az ózdi gyári és lokális társadalom az 1880-as évektől az 1946-os államosításig*. Napvilág, Budapest, 2016.

⁴ van der Linden, Marcel: *Workers of the World. Essays toward a Global Labor History*. Brill, Leiden, 2008. (Studies in global social history 1.); Eley, Geoff: *The Future of Class in History. What's Left of the Social?* (With Keith Nield). University of Michigan Press, Ann Arbor, 2007.; *The Oxford Reader on Class*. Ed. Patrick Joyce. Oxford University Press, Oxford, 1995.; Kocka, Jürgen: *New Trends in Labour Movement Historiography: A German Perspective*. *International Review of Social History* (42) 1997, 67–78.; *Capitalism The Reemergence of a Historical*

között nincs lehetőség ezek részletes bemutatására, de az jól látható, hogy közös jellegzetességük a munkás és a tőke, a munkás és a hatalom viszonyának újraértékelése, a munkásság mint erősen tagolt és heterogén társadalmi réteg bemutatása, a határozott eltávolodás a klasszikus marxi osztály- és proletárfelfogástól, valamint a munkásságban végbemenő (kis)polgárosodási folyamat bemutatása és hangsúlyozása. Ugyancsak közös vonás bennük, hogy az osztályt elsősorban leíró, és nem analitikus kategóriaként használják. A 20. század második felében a munkásságot alkotó csoportok jelentős része fokozatosan távolodott a proletárléttől, ezzel összefüggésben társadalmi magatartásuk is megváltozott, és – többek között ennek következtében – egyre markánsabbá vált az egységes osztályidentitás hiánya is. Azt is meg kell említeni, hogy a 20. századi európai társadalmakban fokozatosan csökkent a klasszikus osztálytagolódás jelentősége.⁵

Részben hasonló értelmezések találhatók a közép-kelet-európai munkástársadalmakkal kapcsolatos elemzésekben is.⁶

A globális megközelítések – az eltérő gazdasági és politikai feltételek ellenére – számos vonatkozásban alkalmazhatók a magyar viszonyokra is. Hiszen a 20. század közepi magyar munkásság tagoltsága alapvető hasonlóságokat mutatott az európai országokéval. A kommunista hatalomátvétel után nyilvánvalóan komolyabb eltérések mutatkoztak, ám a kádári konszolidáció időszakában a tagolódási folyamatokban ismét megfigyelhető az európai trendekhez történő közeledés. A magyar változásokat elemezve Mark Pittaway⁷ úgy érvelt, hogy az 1945–1956 közötti évtized során a tradicionális munkásság lényegében felszámolódott Magyarországon. Állításában kétségtelenül számos fontos részgazságság rejlik, ám véleményem szerint a tradicionális munkásság teljes megszűnéséről ekkor még nem lehet beszélni. A régi és az új munkásság erősen megváltozott súllyal és arányban volt jelen, majd a hatvanas évek végétől az első generációs munkások körében is megfigyelhető a státusátörökítés, ami egyben egy új generációs csoportot, helyzetet teremtett. Szintén fontos, hogy a nagy társadalmi

Concept. Eds. Kocka, Jürgen– van der Linden, Marcel. Bloomsbury, London, 2016.; Giddens, Anthony: *Where Now for New Labour?* Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

⁵ Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a XX. században*. Osiris, Budapest, 2009.; Schulze, Gerhard: *Die Erlebnissgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Campus Verlag, Frankfurt am Main, 2005.

⁶ *Arbeiter im Statszialismus. Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit*. Hrsg. Hübner, Peter –Kleßmann, Christoph –Tenfelde, Klaus. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2005.; Lebow, Kate: *Unfinished Utopia, Nowa Huta, Stalinism and Polish society 1949–1956*. Cornell University Press, Ithaca–London, 2013.

⁷ Pittaway, M.: *The Workers' State*, i. m.

mozgások lezárultával a hatvanas évek második felétől egyes munkáscsoportok számára újra megnyílt a részleges – korlátozott – polgárosodás lehetősége. Ez is arra utal, hogy egyes marginalizált csoportok kivételével Magyarországon sem alkalmazható az osztályszempontú tagolódás a munkásságra. Az újabb elemzések (Mark Pittaway, Belényi Gyula, R. Nagy József, Nagy Péter) lényegében hasonló álláspontra helyezkedtek.

A munkásság társadalmi jellemzői a 20. század második harmadában

Bár a magyar munkásság létszáma már az 1930-as évek közepétől emelkedett, a növekedés a kommunista hatalomátvételt követően kibontakozó erőltetett iparosítás következtében vált dinamikussá. Ennek következtében az ipari munkásság tagoltsága, társadalmi összetétele is jelentősen megváltozott.

1. táblázat. *Munkások és alkalmazottak száma az állami iparban és építőiparban, 1950–1990 (fő)*

Év	Állami ipar			Építőipar		
	Munkások	Alkalmazottak	Munkások és alkalmazottak együtt	Munkások	Alkalmazottak	Munkások és alkalmazottak együtt
1949	387 096	133 021	520 127	51 000	–	–
1950	496 000	170 000	666 000	153 000	45 000	198 000
1960	897 000	247 000	1 144 000	182 000	57 000	239 000
1970	1 137 000	380 000	1 517 000	193 000	87 000	280 000
1980	1 097 000	295 000	1 392 000	211 000	79 000	290 000
1990*	995 000	287 000	1 282 000	188 000	72 000	260 000

*1990-ben valamennyi ipari foglalkoztatott adatai (állami, magán, szövetkezeti).

Forrás: *Statisztikai Évkönyv, 1970, 1980.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1971, 1981.; *Magyar Statisztikai Évkönyv 1990.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1991.

Látható, hogy a városi munkásság meghatározó hányadát foglalkoztató állami ipar és építőipar létszámnövekedése 1950 és 1970 között volt igen erőteljes, az ipari munkások száma közel két és félszeresére nőtt, majd a hetvenes években

lassan csökkenni kezdett. Az építőiparban foglalkoztatott munkások létszám-növekedésének üteme ennél mérsékeltebb, de a növekedés a hetvenes években is folytatódott. Mindeközben a munkások képzettség szerinti megoszlásában is jelentős átrendeződések voltak megfigyelhetők.

2. táblázat. A munkások képzettség szerinti megoszlása az iparban és építőiparban, 1949–1990 (fő)

Év	Ipar			Építőipar		
	Szakmunkás	Betanított munkás	Segéd munkás	Szakmunkás	Betanított munkás	Segéd munkás
1949*	289 060	121 946	123 608	41 494	1 945	23 492
1960	349 952	329 094	193 783	56 314	16 361	84 259
1970	521 512	538 850	254 490	108 439	65 526	74 808
1980	518 788	532 605	132 295	146 706	82 027	37 718
1990	494 906	404 378	7 936	125 809	51 941	21 319

*Az 1949-es adatok a bányászat kivételével valamennyi ipari munkás adatait tartalmazzák.

Forrás: *Statisztikai Évkönyv, 1970, 1980.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1971, 1981.; *Az 1990-es népszámlálás foglalkozási adatai.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1994.

Az ötvenes években a szakképzetlen munkások csoportja növekedett jelentősen, a hatvanas években viszont már a szak- és a betanított munkások létszámának viszonylag gyors emelkedése következett. Zárójelben meg kell jegyezni, hogy ez a csoportosítás elsősorban a változás irányait jelzi, hiszen szakmunkás végzettségűek a segédmunkások között is voltak, és segédmunkásokat is beosztottak szakmunkára, függetlenül attól, volt-e megfelelő iskolai végzettségük. A segédmunkások esetében viszonylag gyakori, hogy szakmunkásiskola nélkül, a munkafolyamatok gyakorlat közben történő elsajátítása révén váltak szakmunkássá.⁸ Az azonban kétségtelen, hogy az államszocialista korszakban is más társadalmi pozíció volt a képzett munkásoké, mint a képzetleneké, bár ezek az életkörülményekben kifejezésre jutó státuskülönbségek – főként a hetvenes években – esetenként és átmenetileg mérséklődtek. Ez elsősorban a lakásviszonyokban figyelhető

⁸ Hunyadi Zsuzsa: Egy marginális réteg esélyei. In: *Peremhelyzetek.* Szerk. Utasi Ágnes. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 1987. 9–32.

meg, hiszen a kibontakozó állami lakásépítési program keretében megközelítően azonos adottságú panellakáshoz juthatott egy-egy ipari üzem szakmunkása és segédmunkása is. A 20. század első feléhez viszonyítva az ötvenes években – különösen annak első felében – romlott a munkások szakképzettség szerinti összetétele, annak ellenére, hogy ezekben az években néhány hónapos átképző tanfolyammal is lehetett szakmunkás-bizonyítványt szerezni.

A munkások megoszlása az állami és a magánszektor között az államszocializmus időszakában nem változott jelentősen. Az állami ipar és építőipar munkásainak létszámához viszonyítva a (legális) magánszektorban munkásként dolgozók aránya átlagosan annak 1,5–2,0%-át jelentette. 1949-ben az ipari munkások 23,4%-a, 1990-ben már 39,1%-a volt nő. Az államszocialista korszakban kissé mérséklődött a magyar ipar fővárosközpontúsága: 1960-ban az ipari munkásság 43%-a, 1980-ban 37%-a dolgozott budapesti üzemekben. Az ipar területi koncentrációja csak kismértékben enyhült, az új munkahelyek nagy többsége az ötvenes és a hatvanas években Budapesten és mintegy tucatnyi vidéki városban létesült. A munkásságba újonnan belépők többsége különböző paraszti rétegekből, napszámosok, agrárproletárok, az ötvenes évek paraszttelienes agrárpolitikája miatt a földtől átmenetileg vagy tartósan menekülő birtokos parasztok közül került ki. Számukra – különösen a kor meglehetősen hektikus politikai és társadalmi viszonyai közepette – fokozott nehézséget jelentett az új munkaszervezeti formákba történő beilleszkedés, az üzemi hierarchiába történő betagozódás, a munkamozdulatok elsajátítása. A parasztból munkássá válás nem új jelenség a 20. század magyar történelmében, de ilyen tömeges méretűvé válása igen. Ennek következtében a hatvanas évek végére a magyar munkásság egyik legfőbb jellemzőjévé az átmenetiség vált, ami együtt járt a hagyományos munkáséletforma felbomlásával, illetve átalakulásával. „Alapvetően más azoknak az életformája, akik életük során azonos társadalmi rétegben, tehát a parasztságban vagy a munkásságon belül maradnak, mint azoké, akik réteget változtattak.”⁹

A változások összetettségét jól mutatja, hogy az 1962–1964-es társadalmi rétegződés-vizsgálat adatai szerint a szakmunkások 36%-a, a betanított munkások 60%-a, a segédmunkások 68%-a volt parasztszármazású. Ez egyben azt is jelenti, hogy az ötvenes években a szakmunkások nagyobb része még a tradicionális munkásságból származott.¹⁰ Az MTA Szociológiai Intézetének 1972–1973-ban

⁹ Kemény István: A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia* (1) 1972/1, 39.

¹⁰ Ferge Sándorné – Kemény István – Láng Györgyné – Mód Aladárné: *Társadalmi rétegződés Magyarországon*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1966. 132.

végzett kutatásai szerint az ötvenes és a hatvanas években munkássá válóknak csak a kisebb hányadát tudta befogadni a város. Ezek „jelentős részét is a városban nagyon rossz lakáskörülmények között megtelepülő, sorsán valamilyen »természeti ok« (betegség, ivás, sok gyerek stb.) miatt változtatni nem képes, magát és a családját fenntartani alig tudó, hátrányos helyzetét többnyire továbbörökítő szegény és lumpen rétegek alkotják”.¹¹ Megfigyelhető, hogy a városi munkások között a paraszti származásúak aránya a képzettség növekedésével párhuzamosan csökkent. A segédmunkások közel kétharmada, a szakmunkásoknak viszont csak a fele tartozott ebbe a csoportba. Az eröltetett iparosítás során nagy számban hoztak létre olyan munkahelyeket, amelyek révén a képzetlen és iskolázatlan vándormunkásság városi proletárhelyzete tartóssá vált.

„A parasztból munkássá válás a legnagyobb erőfeszítések egyike. Igen nagy terhet jelent mindenekelőtt a nagy városi élet és az ipari munka elsajátítása. Nehezíti az ipari munka megszokását, hogy minden munkahelyen valamiféle közösség vagy társulás van, és az újonnan jött nem érti az összeszokott emberek érintkezését, egyezményes jeleit. A régiek természetesnek tartják, hogy őt illesse a munka neheze, neki jussanak a legrosszabb körülmények, és ő élvezze a legkevesebb előnyt. Az újonnan érkezettel szembeni idegenkedés erősebb, ha az falusi, és nemcsak a munkahely megszokott fordulatait, hanem a városi élet megszokott jelei is ismeretlenek számára, ezért nehezebben érti meg, amit közölnek vele, és lassú észjárásúnak tűnik. Ehhez járult még a régi kötelékekből és szokásokból való kiszakadás és az ezzel járó társtalanság, magány és belső bizonytalanság érzése. A városba járó vagy költöző paraszt elveszíti a rokoni és szomszédosági kapcsolatokat, és csak hosszú idő múlva tud új emberi kapcsolatokat teremteni a városban.”¹² A nagyarányú társadalmi átrendeződések lehetővé tették ugyan a munkásság dinamikus létszámgyarapodását, de ezzel egyidejűleg lényegében megakadályozták a nagyüzemi munkához, a városi életformához sok szálon kapcsolódó, teljesítményorientált, stabil identitással rendelkező, jól képzett, illetve könnyen képezhető modern munkásréteg kialakulását, hiszen közben lerombolták azokat a hagyományos struktúrákat, amelyek ennek alapjául szolgálhattak volna.

Származás és képzettség szerint három-négy nagyobb és több kisebb csoportot lehet elkülöníteni a 20. század második felének magyarországi városi munkásságán belül. Az első csoportot a többgenerációs munkáscsaládból származó, szakképzett munkások alkotják. Mentalitásuk, értékrendjük, identitásuk

¹¹ Ladányi János: Községekben élő munkások. *Szociológia* (6) 1977/1, 32.

¹² Kemény I.: A magyar munkásosztály, i. m. 41.

alakulásában fontos szerepe volt az alkotó munka magas presztízsének. Számukra az élet legfontosabb törvénye a kemény munka és az ennek révén elérhető biztos megélhetés feltételeinek megteremtése. Szaktudásukat az államszocialista rendszer viszonyai között nem mindig tudták megfelelően érvényesíteni, ami sokakat a kilépésre ösztönzött. A kilépők többsége kisiparosként folytatta életét. A nehézségek ellenére is lényeges volt a „szakma” átörökítése, bár a gyermekek taníttatása is fontos életcél volt számukra. Az kevésbé volt jellemző, hogy a tradicionális szakmunkáscsaládok fiatalabb generációinak tagjai tartósan segéd- vagy betanított munkássá váltak volna, ellenben az ebből a csoportból kilépők rendszerint műszaki értelmiségivé lettek. Ezen rétegen belül elkülöníthetők az 1949 után önálló kisiparosból nagyüzemi (szak)munkássá válók, akiknek tartós nehézséget jelentett az önállóság elvesztése, ezért a készítés is nagyobb volt bennük, hogy korábbi helyzetükbe visszatérjenek.

A második csoportot a többgenerációs, alacsonyabb iskolázottsággal rendelkező és képzetlenebb/félig képzett tradicionális munkások alkották. Esetükben már nagyobb ki- és belépési mobilitás volt megfigyelhető. A szocialista korszakban bővültek az iskolázottság és a szakképzettség megszerzésének a lehetőségei, ami segíthette a jobb pozíció elérését is. E rétegek tagjai számára fontos kilépési lehetőséget jelentett – különösen az ötvenes években – a munkából káderré válás is, a rétegben maradást viszont többnyire a kockázatvállalási készség, a kulturális tőke (képzettség) részleges hiánya segítette elő. A többgenerációs betanított vagy segédmunkás családok számára vonzó mobilitási stratégia volt a szakmunkássá válás, de megfigyelhető a státus átörökítése is.

Szintén önálló karakterrel rendelkező csoportot alkottak – a létszámában nem túl nagy, átlagosan húsz-harmincezer fős – magánszektorbeli munkások. A szocialista korszakban, az ötvenes évektől a hetvenes évek végéig magánalkalmazottnak lenni nagyobb kockázatot jelentett, mint az állami szektorban történő munkavállalás, hiszen sohasem lehetett pontosan tudni, mikor szigorítják a magángazdaság működési feltételeit. Bár ilyen irányú felmérés, elemzés nem készült, joggal feltételezhető, hogy a legális magánszektor munkásai többnyire képzetek voltak, az átláthatatlanabb nagyüzemi munkával szemben előnyben részesítették a kisüzemek munkaszervezeti rendjét. A magángazdasági alkalmazással együtt járó magasabb kockázatot a teljesítménytől erősebben függő, de az állami szektorban elérhetőnél magasabb jövedelem kompenzálta.

A negyedik és egyben a legnagyobb létszámú réteget az „első generációs” vagy „új munkások”, más kifejezéssel a „parasztmunkások” alkották. Ők általában szakképzetlenek, alacsony iskolázottságúak voltak, és szinte kivétel nélkül

az ötvenes és a hatvanas évek folyamán váltak ipari munkássá. Mindezek következtében munkaszervezeti pozíciójuk tartósan alacsony maradt, rendszerint nehéz fizikai munkát végeztek. Kisebb részük a hatvanas évek végétől szélesedő állami lakásépítés keretében városi lakáshoz jutott, nagyobb részük napi vagy távolsági ingázó maradt. „A magyar falusi nincstelenek ipari proletárrá válása általában kétlépcsős mobilitás formájában megy végbe. Az első lépcsőben a falusi proletár vagy törpebirtokos gyermekéből gyári segédmunkás vagy betanított munkás lesz, a második lépcsőben az előbbiek gyermekei szakmunkássá válnak.”¹³ Ugyanakkor ebben a csoportban volt a legerőteljesebb az intergenerációs immobilitás, vagyis az alacsony társadalmi státusú, iskolázatlan, képzetlen munkások gyermekeinek jelentős része maga is ebben a társadalmi helyzetben maradt. De erre a csoportra a káderkiemelés révén megvalósuló intragenerációs mobilitás is jellemző volt, különösen az ötvenes években.

Látható, hogy a 20. század második felében gyors létszámnövekedést mutató munkásság szociális háttere szerint annak ellenére is sokrétű, hogy az ötvenes-hatvanas években mobilitási szempontból erősen nyitottá vált, a mezőgazdaságból kiszorultak nagy számban városi munkássá lettek. A hatvanas-hetvenes évek fordulójától azonban erősödtek az önreprodukciós tendenciák, az egyes munkáscsoportok ismét zártabbá váltak. A kilépés arányai és esélyei fokozatosan mérséklődtek. Azt is meg kell jegyezni, hogy mindvégig létezett egy olyan, alacsony státusú, alsó munkásréteg (vándorló segédmunkások, alkalmi munkások), amely folyamatosan újratermelte önmagát.

Munkásság és politika – munkáspolitikai

A munkásság társadalmi és politikai magatartását meghatározó módon befolyásolta a foglalkoztatottság alakulása. Az 1940-es évek kezdetére a háborús konjunktúra következtében Magyarországon gyakorlatilag megszűnt az ipari munkanélküliség, ami a háború utáni években sem vált elviselhetetlenül magas arányúvá. A földreform valamelyest mérsékelte a mezőgazdasági munkanélküliséget, 1946–1947 fordulóján a számuk 100 ezer fő körül mozgott, 1947 végére viszont megközelítette a 200 ezret. Az ipari és a szellemi foglalkozású munkanélküliek száma 1946 nyarán valamivel meghaladta a 30 ezer főt, majd

¹³ Kemény István: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején. Szociológiai tanulmányok*. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1990. 131.

1947 végéig 115 ezerre emelkedett, és a következő években ezen a szinten stabilizálódott. A munkanélküliek együttes létszáma 1947 decemberében 300–315 ezer főre tehető – egyes források szerint 1948 áprilisában meghaladta a 400 ezret.¹⁴ Az 1949-es népszámlálás ugyanakkor mindössze 126 ezer főben adta meg a munkanélküliek számát. A két adat között mutatkozó jelentős eltérés azt valószínűsíti, hogy a tényleges munkanélküliek száma 1948–1949-ben mintegy negyedmillió fő lehetett. A munkanélküliség jelentős mérséklődése az ötvenes évek első felében részben az iparosítás következménye volt, de azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a munkanélküli életmód büntetendő cselekménynek számított. Az általános munkakötelezettséget előíró törvénykezés látszólag teljes foglalkoztatottságot teremtett, egyidejűleg azonban kialakította a munkanélküliség sajátos formáját, a „kapun belüli” munkanélküliséget. Az 1956 utáni – néhány tízezer főt érintő – intermezzótól eltekintve ezt követően Magyarországon a – nyílt – munkanélküliség nem létezett. A hatvanas évek végétől paradox módon egyszerre volt jelen a túlfoglalkoztatás és a munkaerőhiány.

A háború befejezése után tovább növekedett a munkásság társadalmi-politikai jelentősége. Szinte valamennyi politikai párt programjában helyet kaptak a foglalkoztatáspolitikával és az ipari munkásság élet- és munkakörülményeinek javításával kapcsolatos elképzelések. A munkás-érdekképviseletet többé-kevésbé hatékonyan a szociáldemokrata (esetenként a kommunista párthoz közel álló) szakszervezetek látták el – amíg volt valóságos politikai mozgásterük. A fordulat éveit követően a szakszervezetek lényegében teljes mértékben elvesztették érdekvédelmi funkciójukat, s társadalombiztosítási intézménnyé váltak.

Nagyon sajátosan alakult a különböző munkáscsoportok politikai kötődése, identitása. A harmincas évek végére a baloldali politikai – elsősorban szociáldemokrata – befolyás folyamatosan és jelentősen meggyengült, a Kominternhez kötődő illegális kommunista párt pedig lényegében nem volt jelen a nagyüzemekben. Ezzel párhuzamosan – ahogy azt az 1939-es választás adatai is mutatják – jelentősen megnőtt a különböző szélsőjobboldali szervezetek, irányzatok támogatottsága a különböző munkáscsoportokban,¹⁵ ami önmagában is cáfolja azt a közkeletű mítoszt, amely a magyar munkásságot egyértelműen és egységesen baloldali politikai elkötelezettségű társadalmi csoportként írja le. Ennek fé-

¹⁴ Belényi Gyula: Fordulat a munkaerőpiacon az 1940-es évek végén és a nagyipari munkásság helyzete az 1950-es években. In: *Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949*. Szerk. Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor. Napvilág, Budapest, 2000. 165.

¹⁵ Ignác Károly: *Budapest választ. Parlamenti és törvényhatósági választások a fővárosban 1920–1945*. Napvilág, Budapest, 2013.

nyében különösen érdekes az 1944–1945-ös politikai (re)orientálódás folyamata, amelynek során nagyon sok, korábban szélsőjobboldali vonzalmú munkás lépett be a kommunista pártba, számos olyan, a felső munkássághoz tartozó képzett munkással együtt, akik korábban nem mutattak különösebb érdeklődést a baloldali gondolkodás iránt. Ezek másik csoportja a szociáldemokratákhoz csatlakozott. A gyors politikai identitásváltások háttérében feltételezhetően elsősorban a túlélés és az alkalmazkodás kényszere húzódott meg. Külön érdekesség, hogy a baloldalra váltó munkások jelentős része megőrizte vallási kötődését; a legfontosabb életesemények az anyakönyvek tanúsága szerint még az ötvenes években is egyházi keretek között zajlottak. A politikai, közéleti szereplést vállalók külön csoportját alkották azok, akik a háború után és az ötvenes években a káderkiemelésnek köszönhetően váltak politikussá, tisztviselővé – térségenként, gyáranként eltérő mértékben, de rendszerint az újmunkások voltak többségben közöttük.

A kommunista hatalomátvétel az üzemekben és a gyárakban is átrendezte a politikai viszonyokat. Már az MDP 1948-as létrejöttét követően megindultak a tisztogatások, megkezdődött az ún. „munkásarisztokrácia” háttérbe szorítása, a „munkásság árulóinak” leleplezése, a politikai ellenőrzés rendszerének kiépítése. Tömegesen váltották le a többnyire szociáldemokrata orientációjú vagy nem baloldali kötődésű tapasztalt szakmunkásokat, művezetőket, közvetlen termelésirányítókat. Helyükre a kor gyakorlata szerint frissen kiemelt, megbízható káderek kerültek. „A régi rendszer kiszolgálóit, a kispolgári egyéneket, akiknek a többsége nem volt hajlandó magáévá tenni a marxista-leninista világnézetet”, enyhébb esetben alacsonyabb munkakörbe helyezték, munkabérüket csökkentették, rosszabb esetben átszervezés címén elbocsátották, nemritkán internálták vagy börtönbe zárták.¹⁶

Az ötvenes-hatvanas évekbeli ideológiai felfogás szerint a rendszer „szocialista jellege” a bérmunkások, ezen belül is a gyáripari munkások számának növekedésével párhuzamosan erősödött. E szemlélet jegyében kultikus munkásmozgalmi helyekké formáltak egyes ipari övezeteket, gyárakat, ezek közé tartozott – egyebek mellett – a „Vörös Csepel”, Angyalföld, Sztálinváros/Dunaújváros. Az itt dolgozó munkásokat a kor hivatalos diskurzusa – ideológiai, politikai és nem utolsósorban propagandaszempontból – a „szocialista munkáosztály” elitjeként kezelte. Így aztán az ötvenes-hatvanas években sajátos „munkásfetisizmus” alakult ki, melynek jegyében a társadalompolitikai célkitűzések – legalábbis

¹⁶ Varga László: *Az elhagyott tömeg*. Cserépfalvi – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1994. 84.; Belényi Gyula: *Az állam szorításában*, i. m.

verbálisan – a „munkásosztály érdekeinek” rendelődtek alá. Munkásosztályon azonban szinte kizárólagos jelleggel a nagyipari, ezen belül is a nehézipari üzemek munkásait értették.

A kommunista hatalom által a társadalom bázisának tekintett munkások azonban a munkahelyek feletti politikai ellenőrzés erősödését és az élet- és munkakörülmények folyamatos romlását észlelték, nem pedig azokat az előnyöket, amelyeket „a munkáshatalom, a proletariátus diktatúrája” jelentett. A negyvenes-ötvenes évek fordulóján a nagy gyárakban komoly konfliktusok alakultak ki a korábbi szociális juttatások – ingyen tüzelő, kedvezményes lakbér, a segélyegyletek feloszlatása – megvonása, ellehetetlenítése miatt. Valóban nehezen hitték el a „munkásalmok megvalósulását” például azok az ózdi kohászok, akik 1952–1953-ban rendre azt tapasztalták, hogy „az egészségügyi berendezések (öltöző, mosdó) nagy része nem működik. A dolgozóknak 25%-a van ellátva öltözővel és mosdóval. [...] Az iparvasúti műhely gyárunknak legmocskosabb helye, és 320-an dolgoznak benne. Még csak egy rendes mosdó sincs, ahol mosakodni tudnának. Két vályú van, melyben egymás után kell mosakodni.”¹⁷ Nem volt ritka az sem, hogy a mosdóval, WC-vel, villannyal hiányosan ellátott vagy egyáltalán nem rendelkező városi munkásszállásokon/barakkokban élők még az ágyban is váltották egymást. A legjobban fizetett csoportok közé a bányászok, a kohászok és a gépgyártásban – a középgepipar fedőnévvel ellátott hadiipari üzemekben – dolgozó szakmunkások tartoztak. Ám 1953-ban még a legjobban fizetett bányászok egy része is úgy vélte, hogy „ha egy kiló szalonna árát sem lehet egy nap alatt a bányában megkeresni, akkor nem érdemes dolgozni”.¹⁸ Az ötvenes évek első felében a reálbérek visszaesése és az általános áru- és lakáshiány is erodálta a kommunista rendszer iránti lojalitást.

A szocialista korszakban a munkáspolitikai gyakorlatának kiemelkedő jelentőségű elemévé váltak a munkaversenyek. A valóságos anyagi érdekeltségi viszonyok kialakítása helyett azonban többnyire politikai indíttatású munkaversenyek formájában törekedtek a teljesítmény fokozására, rendszerint irreális, a gyakorlatban megvalósíthatatlan célokat kitűzve. A munkaversenyeket általában valami jeles esemény, „a nagy Sztálin 70. születésnapja”, „Rákosi elvtárs születésnapja”, az éppen esedékes kommunista pártkongresszus, „Lenin elvtárs születésének 100. évfordulója” tiszteletére vagy valamilyen politikai kampány jegyében – „az imperialista betolakodók ellen küzdő koreai nép megsegítésére”,

¹⁷ Varga L.: *Az elhagyott tömeg*, i. m. 77.

¹⁸ Belényi Gy.: *Fordulat a munkaerőpiacon*, i. m. 174.

„a nemzeti függetlenségéért harcoló vietnami nép támogatására” – szervezték. A munkaversenyben való részvétel lényegében kötelező volt. Az ötvenes évek első felében az erőteljes politikai, ideológiai és anyagi ráhatásoknak köszönhetően csak úgy sorjázta a „világra szóló munkasikerek”, az egy műszak alatti több száz százalékos teljesítmények, amelyek döntő többsége nyilvánvalóan képtelenség volt, vagy egész egyszerűen valamilyen munkaszervezési trükk – a munkafolyamat egy fázisra történő leegyszerűsítése – húzódott meg a háttérben. A valóságban a normát jelentős mértékben túlteljesíteni már csak azért sem érte meg, mert aztán rövid úton a magasabb teljesítményt tették meg az elvégzendő munka normájává.

Ugyancsak a teljesítmény fokozása érdekében, szovjet mintára, a munkaverseny egyéni formájaként honosították meg az ötvenes évek elején az úgynevezett sztahanovista mozgalmat, ami 1956 után élmunkásmozgalommá, illetve szocialista brigádversennyé „szelídült”. A sztahanovista munkások – Pióker Ignác, Horváth Ede, Muszka Imre, Deák János – „a munka frontján folytatott küzdelem hétköznapi hősei” – példaképpé stilizálódtak, emberfeletti teljesítményük révén „különös” emberekké váltak. Ebben az időszakban vezették be a „kommunista szombat” intézményét, ami a gyakorlatban heti egy munkanapnyi ingyenes, a korabeli kifejezéssel élve társadalmi munkavégzést jelentett.

Az ötvenes évek első felében különösen gyakoriak voltak a normaemlések, ami a teljesítménybérben foglalkoztatott munkások számára komoly hátránnyal járt, mert burkolt bércsökkenést jelentett. Az időszak legnagyobb központi normarendezését 1950 áprilisában-májusában hajtották végre: mintegy 17%-kal emelték meg a kötelező teljesítményszintet. A normaemlések is jelentős mértékben hozzájárultak a korábban magas színvonalú magyar munkakultúra erős romlásához. Hiszen a munkaerő korlátlan felhasználását célzó törekvésre természetes reakció volt a teljesítmény visszatartása. A kiélezett körülmények között állandó problémát jelentett a munkafegyelem: 1950–1951-ben ugrásszerűen emelkedett az igazolatlan hiányzások száma, különösen a mezőgazdasági termelés csúcsidőszakaiban, amit fegyelmivel, súlyosabb esetben elbocsátással büntettek. Ugyancsak a munkaszervezés és a teljesítményfokozás eszközévé vált a büntetőjog, többek között a szabotázs büntetőjogi kategóriájának kiterjesztésével, a terv-büntett fogalmának bevezetésével (1950. évi IV. tvr.). A jogszabály szerint öt évig terjedő szabadságvesztéssel volt büntethető, aki „a népgazdasági terv vagy valamely részletterv megvalósítását veszélyezteti [...] a munkát késedelmesen, hibásan vagy hiányosan végzi [...] olyan termelést folytat, amely oktalan anyag-, energia- vagy munkaerő-pazarlással

jár [...]” Ezen túlmenően a munkahely önkéntes elhagyása is bűncselekménynek minősült, 1952–1953-ban 15 ezren kerültek bíróság elé ezzel a váddal.¹⁹ Az állami kizsákmányolással szemben ugyanis – a tiltások és a korlátozások ellenére – a munkások többnyire munkahely-változtatással védekeztek. 1951-ben a munkakönyvet váltó munkások 92%-a változtatott az év során legalább egy alkalommal munkahelyet, közülük minden második négy vagy több alkalommal. (1959-ben a belépő új munkások 70%-a változtatott legalább egyszer, és csak 2%-uk négy vagy több alkalommal munkahelyet.) Ugyanakkor, mint utaltunk rá, az ötvenes évek elejétől bevezették az általános munkakötelezettséget, melynek értelmében megszületett a közveszélyes munkakerülés (kmk) büntetőjogi kategóriája is. A törvényesen előírt heti 48 órás munkaidőt – különösen az 1956 előtti időszakban – a legritkább esetben tartották be, sőt a különböző munkaversenyek, „kongresszusi felajánlások” révén a többletmunka ellenértékét sem mindig fizették ki. Mindennapos gyakorlattá vált a hétnapos munkahét például a bányászatban és az építőiparban. Szervezett érdekvédelem a rendszer jellegéből következően nem működhetett, a feszültségek időnként sztrájkszervezési kísérletekben, kisebb-nagyobb munkabeszüntetésekben kerültek a felszínre. A munkásság jövedelmi viszonyai az ötvenes évek elején – alacsony szinten – meglehetősen kiegyenlítették voltak.

A politikai ellentétek kiéleződése mellett nyilvánvalóan az ekkor felhalmozódott szociális feszültségeknek is szerepe volt az 1956-os forradalom kirobbanásában. 1956-ban a munkások által megfogalmazott követelések az általános politikai célok mellett a korábbi időszak sérelmeinek – magas normák, hosszú munkaidő, alacsony bérek, rossz munkakörülmények és szociális viszonyok – orvoslását, a valódi munkás-érdekképviselő megteremtését szorgalmazták. Az üzemek irányítása a forradalom napjaiban megalakított munkástanácsok kezébe került, az események menete azonban nem tette lehetővé, hogy a munkás-önigazgatás rendszere tartósan fennmaradjon.²⁰ A forradalom bukását követően a munkástanácsokat fokozatosan felszámolták. A forradalmi események résztvevőit sújtó megtorlás halálos áldozatainak jelentős része – közel kétharmada – a munkások közül került ki. Az 1956–1957-es emigrációs hullám során nagy számban távoztak képzett szakmunkások az országból. Ennek is komoly

¹⁹ Gyekiczky Tamás: *A munkafegyelem jogi szabályozásának társadalmi háttere az 1952-es év Magyarországon*. Művelődési Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya, Budapest, 1986. (Szociológiai Füzetek 40.) 38.

²⁰ Kemény István – Lomax, Bill: *Magyar munkástanácsok 1956-ban*. Magyar Füzetek, Párizs, 1986.

szerepe volt abban, hogy az 1956-os forradalmat követően a munkásság politikai aktivitása, önszerveződési hajlandósága elenyészővé vált.

A Kádár-kormányzat 1956–1957 fordulóján többek között jelentős mértékű béremeléssel igyekezett elősegíteni a pacifikálás folyamatát. Később, mind a stabilizáció, mind pedig a hatvanas évek közepétől kibontakozó konszolidáció időszakában – a politikai feszültségek ismételt felhalmozódásának elkerülése érdekében – kiemelt figyelmet fordítottak a nagyüzemi munkások életkörülményeinek szinten tartására és javítására. A hatvanas évek végétől ez elsősorban a szociális ellátás rendszerének kiterjesztésében, a lakáshoz jutás támogatásában nyilvánult meg. A korábbi militáns szellemű munkáspolitikai helyébe fokozatosan az érdekeszámításra is képes, paternalista politikai gyakorlat lépett, anélkül, hogy a fokozott teljesítmény kényszeréről lemondtak volna. Az ideológiai környezettől és a propagandaszólamoktól függetlenül a munkavállalók döntő többsége klasszikus bérmunkásként élte meg helyzetét, s ennek megfelelően alakította ki viszonyát az állami tulajdonú munkaadókkal. Ám az érdekvégyesítés egyéni vagy kicscsoportos keretek között maradt, s csak elvétve vezetett üzemi szintű, egységes és szervezett érdekvégyesítő politikai fellépéshez.

Az életkörülmények néhány jellegzetessége

A harmincas évek végén számos, a jövedelmi viszonyokat is érintő szociálpolitikai intézkedést léptettek életbe. Meghatározták a legkisebb munkabéreket, bevezették a fizetett szabadságot, a nyolcórás munkaidőt, a munkások gyermeknevelési pótlékát, ami gyermekenként öt pengőt jelentett, és a mezőgazdasági munkásokra is kiterjesztették a nyugdíjbiztosítást. Azoknak, akik életkoruk miatt nem tudták teljesíteni a jogosultsághoz szükséges feltételeket, egységesen 60 pengő évi járadékot biztosítottak. A háborús konjunktúra első éveiben a munkavállalók helyzete általában javult, a reálbér emelkedett, a fogyasztás bővült. A háborús konjunktúra 1942-ben megtorpant, 1943 közepétől pedig már gazdasági visszaesés figyelhető meg. A nagyobb vállalkozások – mint például a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. (RIMA) – saját (élelmiszer)ellátó rendszert tartottak fenn, gyakran közvetlenül a termelőktől, gyártóktól vásárolták fel és készletezték az alapvető közszükségleti cikkeket és élelmiszereket, aminek segítségével a háborús években is stabilabb ellátást tudtak biztosítani – mindez egyfajta jövedelemkiegészítést jelentett az alkalmazottak számára. 1938–1942

között a munkások átlagkeresete 60%-kal emelkedett, ami az infláció figyelembevételével is jelentős bérnövekedés volt. A háborús összeomlás és az azt követő hiperinfláció azonban semmissé tette mindezt. Az 1946-os pénzügyi stabilizációt követően a különböző foglalkozási csoportok közötti munkabérekülönbségek csökkentek, s ez a relatív bérkiegyenlítődéssé a kommunista hatalomátvételt követően is folytatódott. 1949-ben a munkások és alkalmazottak havi bruttó átlagbére 606 Ft volt, ami 1952 végéig 893 Ft-ra emelkedett ugyan, de a reálbérek ugyanebben az időszakban 17,7%-kal csökkentek. Az ötvenes évek első felében a munkajövedelmek és a munkabérek reálértéke egyaránt csökkent, illetve stagnált, az áremelkedések üteme ezzel ellentétben dinamikus volt. Az évtized második felében, főként az 1956-os forradalmat követő béremeléseknek köszönhetően a helyzet javult, majd a hatvanas évek első felében – a mezőgazdaság kollektivizálásának és az erőltetett iparosítás ismételt kibontakozásának köszönhetően – a bérek növekedési üteme lassult. A teljes munkaidőben foglalkoztatott munkások és alkalmazottak átlagkeresete ekkor évente 2,4, a hatvanas évek második felében 5,2%-kal növekedett. 1960 és 1970 között az ipari átlagkereset havi 1617 forintról 2271 forintra, az építőiparban pedig 1636 forintról 2536 forintra nőtt. Viszonyításképpen: a korabeli, nem publikus létminimum-számítások szerint a szegénységi küszöbnek megfelelő egy főre jutó átlagos összeg 1968-ban 660 Ft-ot, a társadalmi minimum egy főre vetített összege 880 Ft-ot tett ki.²¹ Ez azt jelenti, hogy egy négytagú, egykeresős munkáscsalád valahol a létminimum-határ közelében tudott megélni, s létbiztonsága csak akkor erősödött, ha két kereső volt a családban.

A szocialista korszakban az ideológiai-politikai szándékoknak megfelelően a bér- és kereseti arányokat ekkoriban egyfajta kényszerű nivelláltság jellemezte. A bányászatban és a nehéziparban dolgozók előnyt élveztek, viszont mesterségesen alacsonyan tartották a szellemi foglalkozásúak – az oktatásban, egészségügyben dolgozók –, valamint a kereskedelemben, szolgáltatásban foglalkoztatottak átlagkeresetét. Ez a helyzet az 1968-as gazdasági reformot követően változott meg. Előtérbe került az anyagi ösztönzés, ami a bérarányok átrendeződését eredményezte, felgyorsította a differenciálódást, megnőtt a különböző, béren felüli juttatások (prémium, nyereségrészesedés) szerepe, és egyre fontosabbá vált a többes foglalkoztatási rendszer, fokozatosan emelkedett a főfoglalkozású

²¹ A társadalmilag indokolt szükségletek minimuma. A KSH Közgazdasági Főosztály munkanyaga, 1970. In: *Emlékkötet. Szemelvények a magyar háztartás-statisztika történetéből*. Szerk. Havasi Éva. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2000. 191–221.

munkájuk mellett másod-, esetenként harmadik állást vállalók száma. Azok a munkások, akik megtehették, fuszással, alkalmi munkákkal egészítették ki keresetüket, ami – a stabil megélhetés biztosítása mellett – fontos szerepet játszott az életkörülmények javításában is.

A 20. század közepén a fogyasztás szerepe viszonylag korlátozott volt a magyar munkásság mindennapi életében. A második világháború időszakában és az azt követő években a létfenntartáshoz szükséges cikkek beszerzése volt a legfontosabb, ami egészen a hatvanas évek közepéig komoly erőfeszítést igényelt. Az állandósult hiány a munkáscsaládokban is erősítette az önellátás szerepét: ahol lehetséges volt, a zöldség és gyümölcs egy részét a konyhakertekben termelték meg, baromfit neveltek, sertést hizlaltak. A tartós fogyasztási cikkek közül a lakberendezési tárgyak, a kerékpár és a rádiókészülék jelentette a nagyobb értékű beszerzést. De az ellátottság szintje az egyes munkáscsoportokban a munkaszervezeti pozíciótól, képzettségtől, jövedelmi helyzettől függően különböző volt. Az általános elszegényedés miatt a hatvanas évek elejéig a fogyasztás, a fogyasztási cikkekkel való ellátottság csak korlátozottan mutatta a munkásságon belüli társadalmi különbségeket. A munkásháztartások felszereltsége ezt követően folyamatosan javult. A fogyasztási statisztikák²² szerint a hatvanas évek második felétől fokozatosan emelkedett a motorkerékpárral, televízióval, hűtőszekrényvel, mosógéppel, centrifugával rendelkező munkáscsaládok száma, bár az ellátottság kevésbé dinamikusan bővült, mint a szellemi foglalkozású családokban. A munkások lakásai nagyobbá, jobban berendezetté váltak, a „proletár lakókonyhát” fokozatosan felváltotta a nappali, s elérhető lett az autó vagy a „telek”, amelyek egyben szimbolikus, reprezentációs tartalommal is rendelkeztek tulajdonosaik számára. A presztízsértékű tárgyak megszerzése és birtoklása – ki mikor jutott hozzá ezekhez – már markánsabban mutatta a fogyasztásnak a munkásság társadalmi rétegződésében játszott szerepét. A hatvanas évek végétől a magyar városi munkásság belső tagoltságában a hagyományos csoport- és rétegeképző tényezők mellett egyre nagyobb szerepet kapott a növekvő mértékű személyes tulajdon megléte vagy éppen hiánya. Ez a folyamat irányát tekintve hasonlított a nyugat-európai munkásság átalakulásához, de egyrészt időben később bontakozott ki, másrészt minőségileg más körülmények között ment végbe, harmadrészt az alacsonyabb „jóléti”, fogyaszt-

²² *Életszínvonal, 1960–1980*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1981. (Statisztikai Időszaki Közlemények 488.)

tói szint elérése összehasonlíthatatlanul nagyobb egyéni, családi erőfeszítést és áldozatot követelt meg.²³

A fogyasztáson belül a legnagyobb erőfeszítést a lakhatás, a saját lakás megteremtése jelentette. A munkásság gyors növekedése, a dinamikus faluról városba áramlás jelentősen növelte a lakások iránti keresletet, amit az államosításig az egyes nagyvállalatok saját erőből finanszírozott lakótelep-építéssel, illetve kedvezményes építési kölcsönök folyósításával próbáltak mérsékelni. Az ötvenes évek elejétől a lakáshiány kritikussá és krónikussá vált, jelentős társadalmi-politikai feszültségeket keltve.²⁴ Ebben az időszakban az ipari településeken ismét gyorsan emelkedett az 50–100 férőhelyes munkásbarakkokban, az al- és ágybérletekben élők száma. A városi munkáslakások jelentős részét a századforduló időszakában és a két háború között épült bérkaszárnnyokban, munkáskolóniákon találjuk 1945 és 1965 között. A jobb minőségű, nagyobb alapterületű munkáslakások rendszerint a század első felében épített gyári kolóniákon fordultak elő gyakrabban, többek között Ózdon, Diósgyőrben, Salgótarjánban, az Óbudai Gázgyár telepén, a MÁVAG-kolónián.²⁵ A kolóniás lakás alapterülete, szobaszáma erős korrelációt mutatott a gyári társadalmon belüli pozícióval. A rendszerint szoba-konyhás, ritkábban két szobából és konyhából álló lakások komfortját a konyhai falikút és a villanyvilágítás jelentette – a fürdő vagy a WC beépítése az építés időszakában fel sem merült, a későbbi modernizálás során pedig a helyszűke jelentett komoly kivitelezési nehézségeket. Az ötvenes években a városokba áramló „új munkások” kisebb része – elsősorban azok, akik káderkiemelés révén léptek előre a társadalmi ranglétrán – a korábbi polgári otthonokat vette birtokba, nemritkán társbérletek formájában.

²³ Ezt a kvázi kiegyenlítődést, a fogyasztói magatartás révén végbemenő homogenizálódást írták le a Nyugat-Németországban élő munkásság esetében is az 1950–1970 közötti időszakra vonatkozóan. Lásd Mooser, Josef: Abschied von der „Proletarität”. Sozialstruktur und Lage der Arbeiterschaft in der Bundesrepublik. In: *Sozialgeschichte der Bundesrepublik Deutschland*. Hrsg. Conze, Werner–M. Rainer, Lepsius. Clett-Cotta, Stuttgart, 1983. 143–186.

²⁴ Valuch Tibor: „Enni és lakni is kellene...” A nagyüzemi munkásság életkörülményeinek néhány sajátossága Ózdon a második világháborút követő évtizedekben. In: *Kádárizmus – mélyfúrások. Évkönyv XVI. 2009*. Szerk. Tischler János. Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet, Budapest, 2010. 75–114. [Jelen kötetben 165–205.]

²⁵ A kérdéshez lásd Csontos Györgyi – Vass Tibor: *Ózdi munkáskolóniák (1861–1970). Gyári lakótelepek és lakásbelsőik története a századfordulótól az ezredfordulóig*. Kráter Műhely Egyesület, Pomáz, 2001.; Olajos Csaba: *A Diósgyőr-vasgyári kolónia*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 1998.; Sz. Bányai Irén: *A gázgyári kolónia*. KLTE, Debrecen, 1996.; R. Nagy József: *Boldog téglafalak között. Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon*. Miskolci Galéria, Miskolc, 2010.

A hatvanas évek közepétől a városokba költözők többsége viszont már az új lakótelepeken talált magának új otthont.

A negyvenes és az ötvenes években épített munkáslakások többnyire három-négyszobás épületekben kaptak helyet, átlagosan 45–60 négyzetméter alapterületűek és rendszerint félkomfortosak, ritkábban összkomfortosak voltak. 1945 után felmerült ugyan, hogy a munkások számára családi házas kolóniákat kell létesíteni, de a fordulat éveit követően ezeket az elképzeléseket „közösségellenességük”, az üzemszerű lakásépítés és a „típustervek” előtérbe állítása miatt elvetették. „Az 1948-as típustervek szerint épült lakásokba általában egy lakószobát és egy hálófülkét terveztek a konyha, előszoba, fürdőszoba és a WC mellé. A lakások mérete 50 négyzetméter körüli volt. 1949-re elsősorban az előszoba méretének csökkentése, később a WC és a fürdőszoba összekapcsolása, a konyha méretének csökkentése, végül a külön kamra megszüntetése révén növelni tudták a »hálófülke« méretét, ezáltal a lakások már kétszobásnak számítottak.”²⁶ Az ötvenes-hatvanas években a kis alapterületű, egy- vagy kétszobás lakásokban a belső tereket gyakran függönnyel választották el. Így különítették el a „gyerekszobát”, a konyha egyik részét „fürdőszobának”, vagy a lakás egyetlen szobájának sarkát a szülők „hálószobájának”.²⁷ A két vagy három helyiségből álló lakások tereinek kialakítása, berendezése a célszerűség és az optimális lakótérhasználat szempontjainak rendelődt al. Az önálló fürdőszoba kialakítása a munkáslakásokban csak a hatvanas évek második felétől kezdett elterjedni. A lakások modernizálásának egyik kiemelt céljává vált a (hideg-meleg) folyóvízellátás, a vízöblítéses WC és a fürdőszoba kialakítása. Amíg nem volt fürdőszoba, a tisztálkodás rendszerint a konyhában zajlott. A térkihasználás a szoba-konyhás, de a kétszobás munkáslakásokban is rendszerint maximális volt, hiszen az általában szűk térben kellett megoldást találni gyakorlatilag valamennyi élettevékenység (alvás, evés, pihenés, tisztálkodás, szórakozás, családi és társas élet) folytatásához. A negyvenes évek végén az újonnan épített bérházak lakói körében végzett felmérés megállapításai szerint „a lakásokban 2–14 személy lakott, átlagosan 4–7 fő. [...] Ahol 8–10 személy lakott kétszobás lakásban, ott az egyik szobában a férfiak, a másikon a nők aludtak. [...] A családok élete még mindig a konyhában

²⁶ Horváth Sándor: A magyar társadalom életmódjának változásai a fordulat éveiben 1945–1949. In: *Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949*. Szerk. Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor. Napvilág, Budapest, 2000. 350–351.

²⁷ Pataki Mária: *A dolgozó nő háztartása*. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1956.

zajlott, itt főztek, ettek, mostak; igaz, a lakók harmada nappal már a szobában tartózkodott: a gyerekek ott játszottak, tanultak, a szülei ott hallgatták a rádiót, sőt volt, aki ott étkezett.”²⁸

A munkáslakásokban a fekhelyek száma még a hatvanas és a hetvenes években is gyakorta kevesebb volt a lakásban élők számánál.

A városi munkáslakások esetében – a megváltozó lakásviszonyok közepette is – általában jellemző a húszas-harmincas években kialakult divatok követése. A szoba-konyhás, majd a másfél, illetve kétszobás lakások nélkülözhetetlen berendezési tárgya volt többek között a kettős ágy, a sötét színű, rendszerint kétajtós, akasztós ruhásszekrény és/vagy a használati tárgyak és dísz tárgyak tárolására egyaránt alkalmas kombinált szekrény, esetleg polcos szekrény, ritkábban vitrin.

A munkáslakások többségének a felszereléséhez hozzátartoztak a kiegészítő fekhelyek, vaságyak. A jobb körülmények között élő szakmunkások, csoportvezetők lakásai már többnyire kétszobásak voltak, ahol az egyik helyiséget hálószobabútorokkal rendezték be, a másik berendezése egyidejűleg szolgálta a reprezentációt, a társas és a családi élet céljait. Az Ózdi Kohászati Üzemek Újtelepnek nevezett kolóniáján a vezetékes vízzel, villanyárammal ellátott kétszobás lakásokban a hatvanas évek végén a kisebbik szobát sárga festett hálószobabútorral – páros ágy, éjjeliszekrény, ruhásszekrény, két szék és egy kisebb méretű, horgolt terítővel díszített kerek asztal – rendezték be, a másik szobába pedig egy nappal kanapéként funkcionáló kihúzható ágyat, két nagyméretű karos fotelt, egy dohányzóasztalt, egy akasztós ruhásszekrényt és egy kombinált szekrényt állítottak be. A meleget cserépkályha szolgáltatta, ennek helye befolyásolta a bútorok elhelyezését. A hatvanas-hetvenes évek fordulójától a lakótér felszereltsége a televíziókészülékkel egészült ki. A szoba falán a családi képeket festmények, vallási jelképek, reprodukciók egészítették ki. A lakás konyhájában a fehér-zöld színűre festett konyhabútor mellett egy fiókos, természetes étkezőasztal, négy-hat hokedli, egy ruhásláda (szennyesláda) és egy sütésre-főzésre szolgáló sparhelt volt. A szenesláda vagy itt, vagy az előszobában kapott helyet. A viszonylag tágas előszobában a ruhafogas mellett egy kisebb méretű asztal, két szék, továbbá a rádiókészülék és a dísz tárgyak helyeül szolgáló polc kapott helyet. A konyhát és az előszobát hímzett, feliratos falvédők díszítették.

²⁸ Horváth S.: A magyar társadalom, i. m. 351.

Az ötvenes évek elején már négyszintes házak formájában épített ózdi Tán-csics-telep munkáslakásai másfél, két és fél szobások voltak.²⁹ Az előszobából nyíló konyhában a hatvanas évek végén zárt konyhaszekrény, konyhaasztal, falikút, gáztűzhely, hűtőszekrény volt megtalálható. A konyha falát tányérok, falvédők, falinaptár díszítették. A szintén az előszobából nyíló nagyszobában a hosszabb falon szekrénysor állt, mellette nagyméretű, kerámiákkal díszített ágyneműtartó komód kapott helyet. Világítóeszközként díszes vagy díszes hatást keltő három- vagy ötkarú csillárt használtak. A szoba közepén dohányzóasztal és két kagylófotel állt. Miután ezekhez a lakásokhoz kisszoba és hálófülke is tartozott, itt helyezték el az ágyakat, gyakran azonban a kisebbik szoba vált hálóvá. Ebben az esetben a szoba mérete miatt a két fekhelyet rendszerint csak hosszanti formában, egymás után lehetett elhelyezni. A falat a koszolódástól faliszőnyeg óvta. A szoba berendezését fotel s többnyire saját készítésű könyvespolc egészítette ki. A világítást egy- vagy kétkarú csillár biztosította.

Mindemellett továbbra is nagy számban maradtak használatban jóval szűkebb lakóterű, szoba-konyhás munkáslakások, ahol a két helyiség berendezése a funkciókhoz és az ott élők számához igazodva meglehetősen zsúfolttá vált, különösen éjszakára. Az is megfigyelhető volt, hogy „a falusi környezetből városba kerülő és munkássá váló réteg a polgár-paraszti lakásmintát hozza magával, részben ezt követi, részben pedig annak a városi kispolgári rétegnek a bútorozási módját, amelyhez a leginkább hasonlítani akar”.³⁰ A hatvanas évek második felétől a munkáslakások berendezésében a panelházak gyors terjedése hozott alapvető – bizonyos vonatkozásokban egységesedést jelentő – fordulatot. A bányásztelepüléseken pedig a kockaházak különböző változatai terjedtek gyorsan.

Összegzés helyett

Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy összefoglaljam a magyar munkáslét néhány jellegzetességét a második világháborútól a „klasszikus szocialista korszak” (Kornai János kifejezése) végéig. A társadalmi jellemzők összegzése során áttekintettem a létszámnövekedés és az átalakulás jellemzőit és következményeit. Az elemzés alapján látható, hogy a magyar munkásság társadalmi tagoltsága és összetétele jelentősen megváltozott a második világháborút követő

²⁹ Csontos Gy. – Vass T.: *Ózdi munkáskolóniák*, i. m.

³⁰ S. Nagy Katalin: *Lakberendezési szokások*. Magvető, Budapest, 1987. 119.

évtizedekben. A háború előtti struktúrák, hagyományok, kapcsolatok, viszonyrendszerek a politikai változások következtében részben megszűntek, részben tovább éltek, részben pedig jelentősen átalakultak. Mindezt a jövedelemmel, a fogyasztással és a lakásviszonyokkal kapcsolatos adatok is alátámasztják. A tömeges társadalmi mobilizáció hatvanas évek végi lezárultával kibontakozott a jelentős mértékben újratagolódt, torlódt, kevert tagoltsággal jellemezhető munkástársadalom konszolidációja Magyarországon.

A munkásság és politika viszonyát, illetve a munkáspolitikai gyakorlatát vizsgálva igyekeztem rámutatni arra, milyen jellegzetességei voltak a különböző munkáscsoportok politikai, társadalmi magatartásának, nem feledkezve meg az államszocializmus munkáspolitikájának és a mindennapok tapasztalatának különbségeiről sem. Az életkörülmények áttekintése pedig lehetőséget biztosított a változatlanságok és változások bemutatására, a munkás életmód kitérőkkel tagolt átalakulásának az összegzésére.

■ A jelenkori munkástörténet Kelet-Közép-Európában*

Historiográfiai közelítések

Bevezetés

Az elmúlt évtizedekben a munkássággal, a munka világával kapcsolatos történeti/társadalomtörténeti kutatások az államszocialista múlt miatt sajátos helyzetbe kerültek Kelet-Közép-Európában. A régió valamennyi országában hosszabb-rövidebb időre ideológiailag terheltté vált ez a témakör. Egyes országokban ennek következtében a témával kapcsolatos kutatások egy időre népszerűtlenné váltak, és lényegében lekerültek a napirendről, máshol pedig éppen ellenkezőleg, a rendszer működésének megértése, az úgynevezett munkáshatalom, más kifejezéssel élve a klasszikus szocialista rendszer működési mechanizmusainak az értelmezése a munkássággal kapcsolatos témákat is beemelte önmagában vagy pedig a totalitarizmus mechanizmusainak, működésének¹ elemzése révén a kutatók érdeklődésének homlokterébe. Példaként megemlíthető, hogy amíg Magyarországon a kérdéskör csak sporadikusan, hullámszerűen keltett érdeklődést, addig az egyesített Németországban már a kilencvenes években is kiemelt figyelmet élvezett az egykori NDK munkástársadalmának²

.....
* A tanulmány alapjául szolgáló előadás a Global Labour History Network első konferenciáján hangzott el az indiai Noidában, 2017. március 3–4-én. A tanulmány a CEU IAS Senior Core Fellowship és az NKFIH-OTKA 116625. sz. projekt, valamint az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatásával készült.

¹ *Dictatorship as Experience. Towards a Socio-Cultural History of the GDR.* Ed. Jarausch, Konrad H. Berghahn Books, New York–Oxford, 1999; *Sozialgeschichtliche Kommunismusforschung. Tschechoslowakei, Polen, Ungarn und DDR 1945–1968.* Hrsg. Brenner, Christiane – Heumos, Peter. R. Oldenbourg Verlag, München, 2005. (Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum, 27). 558.

² Lásd *Sozialgeschichte der DDR.* Hrsg. Kaelble, Hartmut – Kocka, Jürgen – Zwahr, Hartmut. Klett Cotta, Stuttgart, 1994; *Arbeiter in der SBZ-DDR.* Hrsg. Hübner, Peter– Tenfelde, Klaus.

történeti vizsgálata. De az is jól látható, hogy amíg Nyugat-Európában, a tengerentúlon és a világ más részein a munka és a munkásság világával kapcsolatos társadalomtörténeti kutatások erős intézményi és intellektuális háttérrel rendelkezve, labour history³ elnevezéssel, önálló történettudományi részdiszciplínává váltak az elmúlt évtizedekben, igényt formálva a történeti megközelítések részleges újragondolására, addig Magyarországon és az egykori szocialista országokban koránt sincs erről szó. Kevésbé érzékelhető annak a szemléleti fordulatnak a hatása is, amely a világ más részein előbb új, aztán global labour history néven körvonalazódott, fogalmazódott meg.

Tanulmányomban, nyilván a teljesség igénye nélkül, arra teszek kísérletet, hogy rövid áttekintést adjak a kelet-közép-európai munkássággal kapcsolatos kutatásokról. Többek között arra a kérdésre próbálok választ keresni, miért, milyen szempontból érdekes és sajátos a munkásság társadalomtörténete Kelet-Közép-Európában. Hogyan és miért változott meg a munka és a munkásság világával kapcsolatos történeti elemzések helyzete az utóbbi évtizedekben? Lehet-e egyáltalán nyugat-európai értelemben vett labour historyról beszélni Kelet-Közép-Európában? Miért maradt el, illetve miért maradt részleges a munka világával kapcsolatos új, nyugat-európai tudományos megközelítések, elméletek kelet-közép-európai recepciója, interpretálása? Melyek a fontosabb tudományos eredmények, törekvések, irányok, intézmények és kutatási irányok?

Fogalmi közelítések

Ahhoz, hogy a jelenkori kelet-közép-európai munkástörténeti kutatás eredményeit, kérdéseit, historiográfiáját áttekinthessem, nyilvánvalóan röviden össze kell foglalni, miként használom a régió meghatározását, és milyen értelmezései vannak a munka és a munka világa társadalomtörténetének – labour history – az újabb elméleti megközelítésekben. Az általánosan elfogadott megközelítések szerint Kelet-Közép-Európa Közép-Európa keleti felét, a Németország és a keleti szláv nyelvterület között elhelyezkedő országokat jelenti. Többféle értel-

Klatext Verlag, Essen, 1999; Fulbrook, Mary: *The People's State. East German Society from Hitler to Honecker*. Yale University Press, New Haven, 2005; Fuller, Linda: *Where was the working class? Revolution in Eastern Germany*. University of Illinois Press, Chicago, 1999.

³ Az európai labour history intézményi és kutatástörténetét újabban lásd van der Linden, Marcel: *The Growth of an European Network of Labor Historians. International Labour and Working Class History*, Fall 2016, 266–273.

mezése létezik földrajzi, politikai, kulturális szempontok alapján, de többnyire a közép-európai volt szocialista országokat értik rajta. Kulturális és történelmi értelemben Kelet-Közép-Európának tekintik azokat az országokat, amelyek az Elbától keletre találhatók, de a nyugati kultúrkörhöz tartoznak (a katolikus, illetve kisebb részben a protestáns kereszténység terjedt el). Ez az értelmezés elsősorban az ortodox kelet-európai és balkáni országoktól különíti el a régiót. Más történelmi és politikai szempontok szerint azokat az országokat sorolják ide, amelyekben a második világháborút követően épültek ki a szocialista rendszerek, tehát az 1940-ben megszállt balti országokat, az egykori NDK-t, valamint – Görögország és Törökország kivételével – Délkelet-Európa országait is. Időnként magát a Közép-Európa elnevezést is használják ebben az értelemben. Ez az értelmezés, amely közel áll a Közép- és Kelet-Európa-fogalomhoz, főképp a volt Szovjetuniótól kívánja elkülöníteni az említett országokat.⁴

A labour history fogalma⁵ általánosabb megközelítésben a széles értelemben vett munka, a munka világának és nem csupán az ipari munkásság, hanem a legkülönbözőbb – szabad, kényszer-, önkéntes, háztartási, reprodukciós, elsősorban nem mezőgazdasági – fizikai munkát végző társadalmi csoportok (társadalom)történetét jelenti. Az úgynevezett régi labour history elsősorban a

⁴ A régió történeti fogalmának és történeti fejlődésének értelmezéséhez lásd Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: *Bibó István válogatott tanulmányai*. II. Szerk. Vida István. Magvető, Budapest, 1986. 185–266.; Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Magvető, Budapest, 1983. 138. A kérdéskört újabban Joachim von Puttkamer foglalta össze tömören: East Central Europe. *European History Online*. Forrás: <http://ieg-ego.eu/en/threads/crossroads/border-regions/joachim-von-puttkamer-east-central-europe>. (Letöltve: 2017. 05. 23.). Hosszabban pedig von Puttkamer, Joachim: *Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert*. Oldenbourg Verlag, München, 2010. Az egyik legújabb történeti összegzés: *The Routledge History of East Central Europe since 1700*. Eds. Livezeanu, Irina – Von Klimó, Arpad. Routledge, New York–London, 2017.

⁵ A teoretikus kérdéseket elsősorban Marcel van der Linden gondolta újra és fogalmazta meg 2008-as könyvében. Lásd van der Linden, Marcel: *Workers of the World. Essays toward a global labour History*. Brill, Leiden, 2008. A közép- és kelet-európai munkástörténet egyes historiográfiai kérdéseit újabban Suzan Zimmerman dolgozta fel: Zimmerman, Suzan: *Historiography on labor in Eastern Europe*. In: *Handbook: Global History of Work*. Eds. Hofmeister, Karin – van der Linden, Marcel. Walter de Gruyter Publishers, Munich, 2017. A munkástörténet magyarországi kérdéseiről Bartha Eszter készített összegzést. Bartha Eszter: *A munkástörténet-írás új perspektívái*. In: *Egy másik Kelet-Európa – tanulmányok Mark Pittaway angol történész 1971–2010 emlékére*. Szerk. Bartha Eszter. ELTE, Budapest, 2017. A legújabb irányzatokat és trendeket pedig Leo Lucassen összegezte. Lásd Lucassen, Leo: *Working together: new directions in global labour history*. *Journal of Global History*, 2016/1, 66–87.

munkásmozgalom⁶ történetére koncentrált, nemcsak a tematikát, hanem a vizsgált csoportok körét is leszűkítve. A hetvenes-nyolcvanas években az új társadalomtörténet ezzel szemben már túllépett a mozgalmi megközelítésen, és kérdésfeltevésével a fizikai munka társadalmi szerepét, összetevőit, hatásait vizsgálta. Mindkét megközelítésnek közös jellemzője volt, hogy nemzeti keretek között maradt. A munka világával kapcsolatos (társadalom)történeti elemzésekben az ezredfordulót követő években bontakozott ki a legújabb elméleti megközelítés, az úgynevezett globális fordulat, vagy másként a global labour historynek nevezett szemléleti, módszertani és elméleti modell. Ennek kitüntetett célja, hogy az emberi élet alapvető tevékenységét jelentő munka 20. század végétől megváltozott tartalmának, jellegének megfelelően a munka és a munkavégzés világának (társadalom)történeti elemzését tágabb értelemben a nemzeti kereteken felülemelkedve, globális összefüggésében, makro- és mikroszinten, valamint a történeti változásokra gyakorolt hatását egyaránt vizsgálja.⁷

A munka és a munkásság társadalomtörténetének néhány sajátossága Kelet-Közép-Európában

Globális történeti megközelítésben jól látható, hogy a modern kori, késő 19. és 20. századi Kelet-Közép-Európa társadalmainak fejlődése számos ponton eltért mind a kontinens nyugati, mind pedig a keleti régióitól.⁸ Mindez meghatározó módon befolyásolta a munka és a munkások/munkásosztály társadalmi-gazdasági szerepét. A különbségeket a modernizáció és az ipari forradalom/fejlődés megkésettisége, a tőkés viszonyok és a polgári társadalom kialakulásának a részlegessége is jól mutatja. Ezzel együtt a munka világának fejlődése, főbb tartalma-

⁶ A munkásmozgalom fogalma és értelme Nyugat- és Kelet-Közép-Európában alapvetően különböző, különösen a 20. század második felében. Nyugaton minden olyan szerveződéset, intézményt, szervezetet és megmozdulást a munkásmozgalom tárgykörébe soroltak, amelyek a munkásság érdekvédelmi, politikai, kulturális és társadalmi szerveződését szolgálták. Ezzel szemben régiókban elsősorban csak a munkásság politikai szerveződését sorolták ide.

⁷ van der Linden, Marcel: *Labour History: The Old, the New and the Global*. *African Studies*, 2007/2–3, 169–180.; van der Linden, Marcel: *Workers of the World. Essays toward a Global Labour History*. Brill, Leiden, 2008; van der Linden, Marcel: *The Promise and Challenges of Global Labor History*. *International Labor and Working-Class History*, Fall 2012, 57–76.

⁸ Részletesen lásd Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a XX. században*. Osiris, Budapest, 2009; von Puttkamer, J.: *Ostmitteleuropa*, i. m.

it tekintve, alapvetően hasonló volt a korszak során a civilizációs és modernizációs centrumot jelentő Nyugat-Európához.

Szintén fontos különbség és sajátosság, hogy a 20. század közepéig ezek a viszonylag nyitott társadalmak 1945 után, a szovjet érdekszférába kerülve zárttá váltak, néhány kivételes helyzettől és időszaktól eltekintve – magyar vendégmunkások az NDK-ban a hetvenes években, vietnámiak Csehszlovákiában a nyolcvanas évek elején, kubaiak Magyarországon a nyolcvanas évek közepén – kikerültek a migráció, a munkaerő-áramlás nemzetközi rendszeréből. Az államszocializmus és a tervezdaság teljesen átértelmezte a munka szerepét, és gyökeresen átformálta a különböző munkáscsoportok helyzetét, többek között úgy, hogy a mezőgazdaság kollektivizálása⁹ következtében parasztok millióit kényszerítette nagyon rövid idő alatt arra, hogy ipari munkássá váljanak. 1948–1949 és 1989–1990 között az államszocialista rendszerekben bevezették az általános munkakényszert, és elvileg megvalósították a teljes foglalkoztatottságot.¹⁰ Ez utóbbi azonban a mindennapok gyakorlatában túlfoglalkoztatottságot, rejtett munkanélküliséget jelentett.

Az 1989–1990-es kelet-európai rendszerváltásokat követően viszont ebben a térségben párhuzamosan ment végbe a tervezdaság megszüntetése és a piacgazdaság intézményeinek létrehozása, a multinacionális tőke megjelenése, a globalizáció és a poszt-, illetve a dezindusztrializáció. A radikális politikai, társadalmi, gazdasági átalakulás tömeges munkanélküliséggel járt együtt, a munkanélküliek aránya a régió egyes országaiban az 1990-es évek közepén megközelítette a 20%-ot, a foglalkozási szerkezet gyökeresen átalakult, az államszocialista korszakban kiemelten fejlesztett nehézipari üzemek többsége megszűnt, kisebb részét privatizálták, a bányák nagyobb részét bezárták.¹¹ A korábban létező munkástársadalom, munkáskultúra részben megszűnt. Vagyis látható, hogy a munka világának változásait a 19. század második és a 20. század első felében a modernizációs fáziskésés, a 20. században pedig az ismétlődő rendszerváltások

⁹ Iordachi, Constantin–Bauerkämper, Arndt: *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. CEU Press, Budapest–New York, 2014. 568.

¹⁰ Kornai János: *A szocialista rendszer*. HVG, Budapest, 1994; Tomka B.: *Európa társadalomtörténete*, i. m.

¹¹ A posztszocialista átmenet kérdéseire lásd többek között Eyal, Gil – Szelenyi, Ivan – Townsley, Eleanor: *Making Capitalism Without Capitalists: The new ruling elites in Eastern Europe*. Verso, London, 2008.; *Rendszerváltás és társadalomkritika*. Szerk. Krausz Tamás. Napvilág, Budapest, 1998; *Hatalom és társadalmi változás – a posztszocializmus vége*. Szerk. Kovách Imre. Napvilág, Budapest, 2002.

határozták meg. S tulajdonképpen ez az egyetlen olyan régió, ahol az ellentétes irányú és értelmű – kapitalista–államszocialista–kapitalista – rendszerváltozásoknak a munkára és a munkásságra gyakorolt hatását európai viszonyok között tanulmányozni, elemezni lehet.

A munkával és a munkásokkal kapcsolatos társadalomtudományi, illetve társadalomtörténeti elemzések a 20. század első felében lényegében mentesek voltak a politikai-ideológiai természetű korlátozásoktól. Az 1948–1949-es kommunista hatalomátvételt követően azonban valamennyi államszocialistává vált Kelet- és Közép-Európai országban átideologizálódtak és egysíkúvá váltak a munkássággal – a formális értelemben hatalmon levő uralkodó osztállyal – kapcsolatos történeti, szociológiai kutatások. Elsősorban azért, mert a kommunista pártok, a marxista-leninista ideológia jegyében a munkásságot egyfajta politikai-ideológiai, legitimációs hivatkozási alapnak és – a propaganda szintjén mindenképpen – saját hatalmuk társadalmi bázisának tekintették.¹² Ezekben a rendszerekben a munka és a munkásság kérdése a hivatalos keretek között csakis az ideológiai elvárásoknak megfelelően, a marxista-leninista osztály- és osztályharcos megközelítésben volt értelmezhető. Ennek következtében az 1948/1949–1989/1990 közötti államszocialista rendszerek erősen korlátozott nyilvánosságú tudományos életében – egy-egy ritka kivételtől eltekintve – általában erősen idealizált elemzések, leírások készültek a kérdéskörrel.¹³ Ezeknek a munkáknak a közös jellemvonása az volt, hogy a kommunista hatalomátvételt megelőző időszakban a munka világát kizárólag osztályharcként, a kizsákmányolás és elnyomás elleni küzdelemként, a nyomorgó városi és agrárproletár-tömegek kilátástalan világaként jelenítették meg, amiben az egyetlen reményt/esélyt/lehetőséget a munkások forradalmi szerveződése, valamint az ennek vezetésére hivatott kommunista párt jelentette. Mindez nem felelt meg a társadalmi tapasztalatoknak és a történelmi tényeknek sem. Szintén meghatározóvá vált ebben a diskurzusban a nagyon sajátosan értelmezett munkásmozgalom-történet, amiből lényegében vagy

¹² Fehér Ferenc–Heller Ágnes–Márkus György: *Diktatúra a szükségletek felett*. Cserépfalvi, Budapest, 1991. 434.

¹³ A marxista-leninista osztályszemlélethez lásd Blaskovits János–Illés János: A munkásosztály fogalma. In: *Tanulmányok a munkásosztályról*. Szerk. Halay Tibor. Kossuth, Budapest, 1973. Reálisabb megközelítés volt már a magyar és a lengyel ipari dolgozókról készült összehasonlító vizsgálat eredményeit tartalmazó kötet. *Az ipari dolgozók rétegződése – magyar–lengyel összehasonlítás*. Szerk. Kovács Ferenc. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 1984.

kizárták a nem kommunista – szocialista, szociáldemokrata – szereplőket és történeket, vagy munkásáruként, munkásarisztokratáként, a „forradalmi” munkásság ellenségeiként jelenítették meg őket. A munkásmozgalom története ebben a marxista–leninista keretben egyfajta végcél értelmű történetté vált, aminek a lényege: minden, ami a kommunista hatalomátvétel előtt történt, azért volt szükséges, hogy a proletárok forradalma elhozza a kommunista párt vezetésével éppen most megvalósuló szebb jövőt, az osztály nélküli (előbb a szocialista, majd a kommunista) társadalmat. Ez a fajta történelem- és társadalomszemlélet egy idő után erős hitelvesztéssel járt, és csökkentette a munka világa iránti társadalom- és történettudományi érdeklődést. Meg kell jegyezni azonban azt is, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek lengyel és magyar szociológiai kutatásai¹⁴ – a mobilitás, ingázás, munkaszervezés, szegénység kapcsán, gyakran szembemenve a hivatalos állásponttal, többnyire realisabb képet adtak a munkásság államszocializmusbeli helyzetéről, viszonyairól. Igaz azonban, hogy ezek a munkák gyakran csak korlátozott nyilvánosságot kaptak, vagy eleve szamizdatként jelentek meg.

Mivel a kommunista pártok által ellenőrzött társadalomtudományosságban a munkásság tényleges társadalmi helyzete és problémái nem vagy csak ritkán jelentek meg, a témakör minden tárgyilagos/tárgyszerű vizsgálata egyfajta ellenzéki felhangot kapott. Ennek egyik legismertebb magyar példája Haraszti Miklós *Darabbér. Egy munkás a munkásállamban* című könyve, amiért a hetvenes évek elején perbe is fogták a szerzőt, s a könyv csak külföldön jelenhetett meg.¹⁵ A kommunista hatalom számára kényelmetlenné vált kutatókat emigrációba kényszerítették. Az érme másik oldala viszont az, hogy az államszocialista rendszerek instabilizálódásának időszakában, az 1980-as évek elején-közepén

¹⁴ Lásd többek között Jadwiga Sztankis vagy Kemény István írásait. Sztankis, Jadwiga: *The Dialectics of Socialist Society. Polish Case*. Gendai Sensho, Iwanami Shoten Publishers, Tokyo, 1981.; Sztankis, Jadwiga: *Poland's Self-Limiting Revolution*. Princeton University Press, Princeton–New Jersey, 1984.; Kemény István: *Magyar munkások 1973*. (kézirat); Kemény István: *A magyarországi cigány lakosság*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1976.; Kemény István: *Futószalag a motorkerékpárgyárban*. 1975. In: *Profil nélkül*. Szerk. Kenedi János. (szamizdat); Kemény István: *Egy ipari szövetkezet munkásai* (Törzsök Erikával közösen). Szövetkezeti Kutató Intézet, Budapest, 1977.; Kemény István: *A munkások a tudományos-technikai forradalom korában*. Budapest, 1976. (kézirat). Kemény István munkásságának a bibliográfiáját lásd: <http://www.kemenyistvan.hu/01b.html> (Letöltve: 2017. 04. 30.)

¹⁵ Haraszti Miklós: *A Worker in a Worker's State*. Universe Books, New York, 1978. (*Darabbér. Egy munkás a munkásállamban*. Magyar Füzetek Könyvei, Párizs, 1979.).

már nyugati kutatókat is beengedtek terepmunkára, erre példa többek között Michael Burawoy és Martha Lampland¹⁶ munkássága.

Az 1989–1990-es rendszerváltásokat követően Közép-Kelet-Európa valamennyi országában megváltoztak a munkássággal kapcsolatos társadalomtörténeti kutatások feltételei is, ám ezzel egyidejűleg továbbra is mérsékelt maradt a témakör iránti érdeklődés, és elsősorban az egykori szocialista városokra, ipari központokra, Nowa Hutára, Eisenhüttenstadtra, Sztálinvárosra/Dunaújvárosra, Magnitogorszkra¹⁷ koncentrált. A kutatási tematikákat vizsgálva látható, hogy szinte teljesen eltűnt a munkásmozgalmak történetének a vizsgálata – kivételt ezen a téren lényegében csak a lengyelországi Szolidaritás Szakszervezet, illetve a lengyel kommunista hatalommal szembeni munkáselellenség kérdésköre jelent.¹⁸

Az 1990 óta eltelt időszakban, immár a tabuktól és az ideológiai kötöttségektől mentesen zajló kutatások három kiemelt témára koncentráltak: a) a munka és a munkásság átalakulása a kommunista hatalomátvételt megelőző évtizedekben, valamint üzem- és ipartörténet, b) mi történt a munkássággal az államszocializmus alatt?, c) hogyan változtatta meg a munkásságot a közép-kelet-európai rendszerváltás, a piactudományhoz történő visszatérés? A három kérdéskör közül talán a legutóbbit övezte a legnagyobb figyelem.

Összegezve: a munkástörténet az 1989–1990-es átmenetet követő évtizedekben a régióban mentesült az ideológiai és politikai kötöttségektől, túlsúlyoktól, de – átmeneti időszakoktól, helyzetektől eltekintve – nem vagy csak részlegesen vált a régió társadalomtudományi, történettudományi, társadalomtörténeti kutatásainak részévé, sokkal inkább az egyéni kutatói érdeklődések és az ezekre

¹⁶ Lásd Lampland, Martha: *The Object of Labor. Commodification in Socialist Hungary*. University of Chicago Press, Chicago, 1995.; Burawoy, Michael: *The Politics of Production: Factory Regimes under Capitalism and Socialism*. Verso, London, 1995; Burawoy, Michael: Reflections on the Class Consciousness of Hungarian Steelworkers. *Politics and Society*, 1989/17, 1–34.

¹⁷ Kotkin, Stephen: *Magnetic Mountain: Stalinism as Civilization*. University of California Press, Berkeley, 1995; Horváth Sándor: *A kapu és a határ. A mindennapi Sztálinváros*. MTA TTI, Budapest, 2004; Lebow, Kate: *Unfinished Utopia. Nowa Huta, Stalinism, and Polish Society, 1949–56*. Cornell University Press, Ithaca, N. Y., 2013; Poźniak, Kinga: *Nowa Huta – Generations of Change in a Model Socialist Town*. Pittsburg University Press, Pittsburg, 2014.

¹⁸ Ost, David: *Solidarity and the Politics of Anti-Politics: Opposition and Reform in Poland since 1968*. Temple University Press, Philadelphia, 1991. 250.; Bernhard, Michael H.: *The Origins of Democratization in Poland*. Columbia University Press, New York, 1993. 149.; Garton Ash, Timothy: *The Polish Revolution: Solidarity*. Yale University Press, New Haven, 2002; Poźniak, K.: *Nowa Huta*. i. m. 240.

épülő laza személyes, kutatói kapcsolódások voltak a jellemzők, semmint a nyugati értelemben vett részdiszciplína intézményesülése. „A munkások iránti tudományos érdeklődés hiánya összefügg az intellektuális légkör megváltozásával, ami jelentősen csökkentette a baloldali alternatívák vonzerejét. A »munkásosztály« mint fogalom minden értelmiségit kínosan emlékeztetett a kommunista legitimációs ideológiára, ami az 1980-as évekre már nemcsak az értelmiség, hanem a munkások körében is hitelét veszítette.”¹⁹

A munkássággal kapcsolatos kérdések a legtöbb kelet-közép-európai országban általában a baloldali politikai és kulturális örökség részét képezték, így fokozatosan kiszorultak a többnyire és/vagy tartósan jobboldali kormányzati, politikai diskurzusokból, pontosabban azok hegemónná válása is segítette ennek a háttérbe szorulását.

Ha azt a kérdést vizsgáljuk, van-e valamilyen viszony a global labour history és a kelet-közép-európai munkástörténet között, akkor látható, hogy az 1989–1990 után szabaddá váló kutatások a régióban többnyire megmaradtak a nemzeti keretek között, esetenként lehet példákat találni a regionális összehasonlításra,²⁰ ám a globális megközelítésre csak elvétve. A figyelemre méltó kísérletek közé tartozott az *Arbeiter im Staatssozialismus – Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit* című, 2005-ben megjelentetett, Peter Hübner, Christoph Kleßman és Klaus Tenfelde által szerkesztett gyűjteményes kötet.²¹ Ennek szerzői ugyan többnyire szintén országonkénti esettanulmányokat írtak, ami abból a szempontból hasznos, hogy lehetővé tette a munkáslét kérdéseinek az államszocialista rendszereken belüli összehasonlítását. Ám található benne néhány olyan tanulmány, amely az államszocializmusbeli munka világát tágabb, globális összefüggésekben vizsgálja. Ezek közé tartozott Mary Fulbrook írása a munkások szociális és politikai konfliktushelyzeteiről, vagy Peter Hübner tanulmánya a szovjet modellről mint politikai konstrukcióról. A kötet huszonegy elemzést tartalmaz Kelet-Németországról, Lengyelországról, Csehországról, Magyarországról, Romániáról és Bulgáriáról, ame-

¹⁹ Bartha Eszter: *Egy másik Kelet-Európa*, i. m.

²⁰ Ezek közé tartozik Bartha Eszter magyarul, majd később angolul is kiadott munkája a kelet-német és a magyar munkásság rendszerváltást követő átalakulásáról. Bartha, Eszter: *Alienating Labour – Workers on the road from socialism to capitalism in East Germany and Hungary*. Berghahn, New York–Oxford, 2013.

²¹ *Arbeiter im Staatssozialismus – Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit*. Hrsg. Hübner, Peter – Kleßmann, Christoph – Tenfelde, Klaus. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 2005.

lyeket az államszocializmus, az ideológia és a valóság, valamint a munka és a munkásság viszonyrendszerének sokoldalú elemzése köt össze, egymás mellé állítva a nemzeti és a regionális, globális vizsgálati szinteket. Ez a könyv a nyilvánvaló szakmai értékein túl azért is fontos, mert függelékében több mint kétszáz tételből álló bibliográfiát tartalmaz a 2005 előtt megjelent munkástörténeti, illetve társadalomtörténeti írásokról országonkénti bontásban. A munkásság történetének az államszocialista korszakbeli sajátosságait újabban egy kínai szerző, Toung Vu foglalta össze a kommunizmus történetét feldolgozó, 2013-ban kiadott oxfordi kézikönyvben.²²

Ugyancsak fontos, kisebb volumenű összegzési, összehasonlítási kísérlet volt a Mark Pittaway által szerkesztett *Labour in postwar Central and Eastern Europe* című tematikus blokk az *International Labor and Working-Class History* folyóirat 2005. októberi számában, amely magyar, román, cseh esettanulmányokban vizsgálta az 1945 utáni régiós munkástörténet kérdéseit.²³ Ehhez hasonló tematikus összeállítás jelent meg a bochumi Társadalmi Mozgalmak Intézetének a folyóiratában 2007-ben, amelynek a Szovjetunió bányász- és ipari munkás társadalma volt a témája. Az egyik legfrissebb regionális tematikus összeállítás pedig az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontjának angol nyelvű folyóiratában, az *Intersections. East-European Journal of Society and Politics* 2016/1. számában jelent meg *Towards a New Labour History: Eastern European Perspectives* címmel. A munkásság történetének délkelet-európai kérdéseiről, ezen belül elsősorban az egykori Jugoszláviáról pedig Sabine Rutar, a regensburgi Kelet- és Délkelet-Európai Intézet munkatársa készített figyelemre méltó összefoglalást.²⁴

Felmerül az a kérdés is: miben „más” az új munkástörténet és a global labour history, valamint a kelet-közép-európai munkástörténet-írás? Az új munkástörténet-írás interdiszciplináris, és magába olvasztja a történetírás új

22 Tuong VU: Workers under Communism: Romance and Reality. In: *The Oxford Handbook of the History of Communism*. Ed. Smith, Stephen A. Oxford University Press, Oxford–New York, 2013.

23 Labor in Postwar Central and Eastern Europe. *International Labor and Working-Class History*, Fall 2005.; Moving the Social. *Journal of Social History and the History of Social Movements*, 2007/37; Penter, Tanja: *Sowjetische Bergleute und Industriearbeiter – Neue Forschungen*. Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen. Klartext, Essen, 2008.

24 Rutar, Sabine: Towards a Southeast European History of Labour: Examples from Yugoslavia. In: *Beyond the Balkans. Towards an Inclusive History of Southeastern Europe*. Ed. Rutar, Sabine. LIT, Münster, 2013.

irányzatait: a történeti antropológiát, a mikrotörténelmet, a gender-tanulmányokat vagy a szociológiából megismert esettanulmányt. Ennek az új munkástörténet-írásnak fontos része a munkásság társadalmi környezetének, beágyazottságának, családszerkezetének, mindennapi életének, fogyasztásának, etnicitásának a vizsgálata, ennek jegyében a kutatásoknak valamennyi munkáscsoport a célcsoportja lehet, nemcsak a szervezett, férfi munkások csoportjai. Marcel van der Linden hangsúlyozza, hogy csakis globális perspektívából érdemes tanulmányozni a munkát és a munkásságot, különösen úgy, hogy ma már szinte minden munkavégzés „globalizálódott”.²⁵ Maga a munkásfogalom is újradefiniálást követel, hiszen az ipari munkát jórészt felváltotta a szolgáltató és a kereskedelmi szektor, és a hagyományos, szervezett, nagyipari munkásosztály szinte teljesen eltűnt Nyugatról és némi fáziskéséssel Keletről is. A szakszervezetek szerepe, a szervezett munkásság arányának csökkenésével együtt mérséklődött, bár ezen a téren Európa nyugati, középső és keleti régióiban egészen más okok húzódnak a háttérben.

Hasonlóan fontos az a felismerés is, hogy nincsen egységes munkásosztály; valójában a munkásságnak nagyon eltérő és sokszínű csoportjairól beszélhetünk. S ebben a változásban a klasszikus ipari munka háttérbe szorulása, a fizikai munka technicizálódása, intellektualizálódása egyaránt fontos szerepet játszott éppen úgy, mint a globalizáció és a posztindusztrializáció.

Ha megnézzük az elmúlt években megjelent írásokat, akkor azt láthatjuk, hogy a régióbeli kutatásokban ennek a szemléleti fordulatnak a hatása egyáltalán nem vagy csak részlegesen érzékelhető. Az elmúlt évtizedek kutatásai többnyire megmaradtak nemzeti keretek között, és az interdiszciplinaritás sem igazán jellemző általában, csak egy-egy résztéma elemzése során találkozhatunk ilyen megközelítésekkel, például az urbanizáció és a munkásság történetének vizsgálata során.

Kelet-Közép-Európában napjainkban a kutatói érdeklődés mérsékeltége mellett többek között talán azért sem igazán jelentős az új munkástörténet-írás, illetve a global labour history recepciója, mert egyfelől még mindig túlságosan nyomasztó a közelmúlt terhe, és túlságosan sok a feldolgozásra, elemzésre, értelmezésre váró folyamat a munka és a munkásság története kapcsán. Másfelől

²⁵ Bartha, Eszter: *New Perspectives on Labour History: An Interview with Marcel van der Linden*. *Intersections, East European Journal of Society and Politics*, 2016/1. Forrás: <http://intersections.tk.mta.hu/index.php/intersections/article/view/217> (Letöltve: 2017. 04. 29.)

pedig a nemzeti történeti keretekre koncentráló történetírás dominanciája miatt a globális történetírás mint módszertani és szemléleti megközelítés, a munka és a munkásság világa történeti összefüggéseinek és hatásainak az elemzése sem vált a régió egyes országaiban a történetírás meghatározó elemévé. Nyilván szükség van a nemzeti szintű alap kutatásokra ahhoz, hogy a regionális összehasonlítás eredményes lehessen, s mindaz, ami ebben a régióban a modern kor egyes történeti szakaszaiban a munka világában történt, globálisan is értelmezhető legyen, de szükséges és fontos volna az új elméleti és módszertani megközelítések alkalmazása is.

A global labour history szempontjából nyilván az elmúlt évtizedek egyik releváns kérdése volt/lehetett volna az, hogy miként alakult át a munka szerepe, és hogyan változott meg a munkásság helyzete, társadalmi összetétele az államszocializmusból, a tervgazdaságból a globális kapitalizmusba és a piacgazdaságba történő átmenet során előbb a posztoszocialista szakaszban a kilencvenes években, majd ezt követően a piaci viszonyok konszolidálódásának periódusában. S bár a tranzitológia irodalma könyvtárnyi, néhány figyelemre méltó kivételtől eltekintve ez a kérdés nem került az érdeklődés középpontjába. A kérdéssel foglalkozó szakirodalom jelentős része a foglalkoztatáspolitikai, a munkanélküliség, a foglalkozási viszonyok átalakulásának problémáit állította a középpontba.²⁶ Feltűnő a hosszú időtartamú monografikus elemzések hiánya is. Az 1989 előtti korszak ellenhatásaként lényegében megszűnt, nem szerveződött újjá a munkásmozgalom-történet. S hiányzik a munkás érdekvédelmi küzdelmek – sztrájkok – és intézmények szisztematikus történeti elemzése is. Ezek a kérdések többnyire érintőlegesen, például az államszocializmus szociálpolitikájának a történeti elemzése során kerültek említésre. Miként az is szembeötlő, hogy a munka és a munkásság történetével foglalkozó munkák csak érintőlegesen foglalkoznak a fogalmi kérdésekkel.

²⁶ Kurekova, Lucia: *From job search to skill search: Political economy of labour migration in Central and Eastern Europe*. PhD-értekezés, CEU, 2011; Uunk, Wilfred – Mach, Bogdan W. – Mayer, Karl Ulrich: Job mobility in the former East and West Germany: The effects of state socialism and the labour market composition. *European Sociological Review*, 2005/4. 393–408.; Szalai Erzsébet: Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság. *Kritika*, 2004/9. 2–6. Legújabbban lásd *Labour and Social Transformation in Central and Eastern Europe – Europeanization and beyond*. Eds. Delteil, Violaine – Nikolaev, Vassil. Routledge, New York–London, 2017.

Tudományos intézmények és eredmények napjainkban

1989–1990 nemcsak a politikában, a gazdaságban és a társadalomban okozott változásokat, hanem a tudományban is. Ez egyfelől a tudományos szabadság helyreállítását, másfelől a régi intézményrendszer – vonatkozásában például a kommunista pártok által felügyelt munkásmozgalom-történeti intézetek – teljes vagy részleges felszámolását, ritkábban teljes átalakítását jelentette a kelet-közép-európai országokban. Ez azt is jelentette, hogy lehetővé vált az államszocialista korszak eltitkolt, tabusított történelmének a tudományos kutatása, amibe a munkástörténet is szervesen beletartozott. Mindezzel párhuzamosan tudományos generációváltások is végbementek. A munka világával kapcsolatos kutatások ritkán indukálták új, önálló, szakosított intézmények létrehozását, sokkal inkább a jelenkor, a társadalom- és gazdaságtörténeti, valamint a szociológiai kutatások és az ezzel foglalkozó egyetemi tanszékek, kutatóintézetek részeivé váltak. Ezek közül kiemelkedik a CEU Department of History,²⁷ az ELTE Kelet-Európa Tanszéke,²⁸ a regensburgi IOS,²⁹ a potsdami Jelenkor-történeti Kutatóközpont,³⁰ magyar viszonylatban pedig az utóbbi években az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontjában működő Rework-OTKA kutatócsoport.³¹

Az 1989–1990 óta eltelt több mint két és fél évtized során a régió országiban a tágabban értelmezett munkásságtörténeti kutatások legfontosabb célja és eredményei közül ki kell emelni a következőket:

- a modern kori munkásság kialakulásának és társadalmi tagoltságának a vizsgálata;
- a munkásság társadalmi változásainak elemzése az államszocialista rendszerek kialakulása során;
- a munka, a munkásság és az államszocializmus viszonyrendszere, kölcsönhatásai;
- az államszocialista rendszerekkel szembeni munkáellenállás története;
- az egyes munkáscsoportok, a munka és a társadalmi nemek viszonyrendszerének vizsgálata;
- a munka és a munkásság átalakulása az 1989–1990-es rendszerváltás során.

²⁷ <http://history.ceu.edu/LaborHistory>. (Letöltve: 2017. 05. 30.)

²⁸ <http://keleteuropa.elte.hu/>. (Letöltve: 2017. 05. 30.)

²⁹ <http://www.ios-regensburg.de/> (Letöltve: 2017. 05. 30.)

³⁰ <http://zzf-potsdam.de/> (Letöltve: 2017. 05. 30.)

³¹ <http://rework-otka.hu/> (Letöltve: 2017.05. 30.)

Az 1989–1990 óta eltelt két évtized régiós munkástörténetének historiográfiáját a legteljesebben Peter Heumos dolgozta fel és foglalta össze az *International Review of Social History* folyóirat 2010/1. számában megjelent tanulmányában.³² Heumos arra törekedett, hogy Kelet-Németország, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Románia és Bulgária vonatkozásában áttekintést adjon arról, miként változtak meg a munkásság társadalomtörténetével kapcsolatos megközelítések és értelmezések, illetve összegző és értékelő áttekintést adott az 1989–1990 utáni két évtized releváns szakirodalmáról. A téma iránti tudományos érdeklődés és a tudományos aktivitás szempontjából jelentős különbségeket látott az egyes országok között. A legdinamikusabbnak az egykori NDK társadalom- és munkástörténete iránti érdeklődést tartotta, és azt is hangsúlyozta, hogy a lengyel és a magyar történeti és szociológiai kutatók már 1989 előtt is tudományosan figyelemre méltó teljesítményeket hoztak létre. Ezzel párhuzamosan a cseh és a szlovák kutatói érdeklődést marginalizáltak tartotta, és kritizálta a totalitarizmus-értelmezések túlértékeltségét, a román és a bolgár kutatásokat pedig esetlegesként értékelte.

Nyilvánvaló, hogy az adott keretek között nincs lehetőség arra, hogy teljes szakirodalmi és historiográfiai áttekintést adjak. Így most a teljesség igénye nélkül sorolok fel néhány szerzőt és angol, német nyelven is elérhető munkát az elmúlt időszak terméséből. Cseh és szlovák viszonylatban Peter Heumos írásai emelhetők ki,³³ amelyek elsősorban a kommunista hatalomátvételt kö-

³² Heumos, Peter: Workers under Communist Rule: Research in the Former Socialist Countries of Eastern-Central and South-Eastern Europe and in the Federal Republic of Germany. *International Review of Social History* 2010/1, 83–115.

³³ Heumos, Peter: Aspekte des sozialen Milieus der Industriearbeiterschaft in der Tschechoslowakei vom Ende des Zweiten Weltkrieges bis zur Reformbewegung der sechziger Jahre, *Bohemia*, 2001/1–2. 323–362.; Heumos, Peter: Stalinismus in der Tschechoslowakei. Forschungslage und sozialgeschichtliche Anmerkungen am Beispiel der Industriearbeiterschaft. *Journal of Modern European History*, 2004/1, 2–109.; Heumos, Peter: State Socialism, Egalitarianism, Collectivism: On the Social Context of Socialist Work Movements in Czechoslovak Industrial and Mining Enterprises, 1945–1965. *International Labor and Working-Class History*, 2005/2, 47–74.; Heumos, Peter: „Wenn sie sieben Turbinen schaffen, kommt die Musik.“ Sozialistische Arbeitsinitiativen und egalitaristische Defensive in tschechoslowakischen Industriebetrieben und Bergwerken 1945–1965. In: *Sozialgeschichtliche Kommunismusforschung*. Hrsg. Brenner, Christiane – Heumos, Peter. Oldenbourg Verlag, München, 2005. 133–177.; Heumos, Peter: „Der Himmel ist hoch, und Prag ist weit!“ Sekundäre Machtverhältnisse und organisatorische Entdifferenzierung in tschechoslowakischen Industriebetrieben (1945–1968). In: *Vernetzte Improvisationen. Gesellschaftliche*

vető időszak, a sztálinista rendszer csehszlovákiai kialakulásának és működésének a munkásságra gyakorolt hatásaival, illetve a munkásság összetételének változásaival foglalkoztak. A cseh és a szlovák esetben is, hasonlóan más országokhoz, alapvető probléma, hogy viszonylag kevés a nem csupán szlovák és cseh nyelven elérhető munka. Sajnos a felvidéki magyar ipar és munkásság története sem tartozik a frekventált kutatási témák közé sem Trianon előtt, sem pedig azt követően.

Lengyelország esetében a munkáskutatás kapcsán egyfelől a munkámegmozdulások, sztrájkok, az államszocialista hatalommal szembeni politikai ellenállás kérdései, a Szolidaritás Szakszervezet története, 1956, 1970, 1976, 1980 történeti eseményei, másfelől a munkásság 1950-es évekbeli átalakulása, az urbanizáció és a munkásság, valamint a mindennapi élet kérdései kaptak kiemelt figyelmet. Angol és német nyelven is elérhetőek többek között a munkásellenállás, a munkásság és a mindennapi élet történetét elemző Jędrzej Chumiński,³⁴ a mindennapok, a fogyasztás és a lengyel–keletnémet munkásság összehasonlításával is foglalkozó Małgorzata Mazurek³⁵ írásai. A lengyel munkások és a hatalom viszonyának, a munkásság társadalmi miliójének, tradíciójának kérdéseit elemzi Padriac Kenney alapvető jelentőségű monográfiája,³⁶ a legújabb elemzések közül pedig az emblematikussá lett lengyel szocialista város és mun-

Subsysteme in Ostmitteleuropa und in der DDR. Hrsg. Schuhmann, Annette. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 2008. 21–41.

³⁴ Chumiński, Jędrzej – Ruchniewicz, Krzysztof: Arbeiter und Opposition in Polen 1945–1989. In: *Arbeiter im Staatssozialismus*, i. m. 425–451.; Chumiński, Jędrzej: The Material Situation of Polish Workers between 1945 and 1956. *Studia historiae oeconomicae*, 2014/1. (Vol. 32), 25–48.

³⁵ Mazurek, Małgorzata: From Welfare-State to Self-Welfare: Everyday Opposition among Textile Female Workers, Łódź 1971–1981. In: *Gender Politics and Mass Dictatorship. Global Perspectives*. Eds. Lim, Jie-Hyun – Petrone, Karen. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2011. 278–300.; Mazurek, Małgorzata– Hilton, Matthew: Consumerism, Solidarity and Communism: Consumer Protection and Consumer Movement in Poland. *Journal of Contemporary History*, 2007/2. 315–343.; Mazurek, Małgorzata: Billiger und schneller’ produzieren – ’genauer und mehr’ verarbeiten. Der Alltag in den volkseigenen Betrieben in der Volksrepublik Polen und der DDR Ende der fünfziger bis Anfang der sechziger Jahre. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 2004/4, 525–555.; Mazurek, Małgorzata: Das Alltagsleben des sozialistischen Arbeitsbetriebs am Beispiel der ’Rosa-Luxemburg-Werke’ in Warschau an der Schwelle der ’kleinen Stabilisierung’. In: *Arbeiter im Staatssozialismus*, i. m. 291–318.

³⁶ Kenney, Padriac: *Rebuilding Poland: Workers and Communists, 1945–1950*. Cornell University Press, Ithaca, 1996.

kásságának a történetét különböző, történeti és antropológiai megközelítésben feldolgozó Kate Lebow³⁷ és Kinga Poźniak³⁸ könyvei emelhetők ki.

Románia esetében talán a legesetlegesebb a munkástörténet-írás helyzete más régióbeli országokkal összevetve. A kutatások központi kérdéseivé elsősorban az államszocialista rendszer elleni munkásmegmozdulások – 1977, Zsil-völgy; 1987, Brassó – története³⁹ és a munkásság helyzete a diktatúrában és a poszt-szocializmusban problémakörei váltak. A posztszocialista átalakulás társadalmi és kulturális folyamatait elemezte David Kideckel monográfiája.⁴⁰ Az újabb, az államszocialista korszak romániai munkástörténetével kapcsolatos munkák közül pedig a fiatal generációhoz tartozó Alina-Sandra Cucu⁴¹ és Adrian Grama⁴² kutatásai emelhetők ki. Az erdélyi ipar- és munkástörténet kapcsán a 19. századra, a dualizmusra, illetve a Trianon előtt időszakokra vonatkozóan mindenképpen meg kell említeni Nagy Róbertnek, a kolozsvári Babeş–Bolyai Egyetem Magyar Történeti Intézet kutatójának a munkásságát is.⁴³

Romániával ellentétben az egykori Kelet-Németország vonatkozásában viszont igen kiterjedtek voltak a munkásság történetével kapcsolatos kutatások, részben önmagában, részben pedig kelet- és nyugatnémet összehasonlításban,

³⁷ Lebow, K.: *Unfinished Utopia*, i. m.

³⁸ Poźniak, K.: *Nowa Huta*, i. m.

³⁹ Petrescu, Dragos: Workers and Peasant-Workers in a Working Class ‘Paradise’: Patterns of Working Class Protest in Communist Romania. In: *Arbeiter im Staatssozialismus*, i. m. 119–140.

⁴⁰ Kideckel, David A.: *Getting by in Postsocialist Romania: Labour, the Body and Working-Class Culture*. Indiana University Press, Bloomington, 2008.

⁴¹ Cucu, Alina-Sandra: Producing knowledge in productive spaces: ethnography and planning in early socialist Romania. *Economy and Society*, 2014/2. 211–232.; Alina-Sandra CUCU: *Planning the state: Labour and the making of industrial socialism in Romania, 1944–1955*. PhD-értekezés. Kézirat. 2014

⁴² Lásd Grama, Adrian: *Laboring Along: Industrial Workers and the Making of Postwar Romania (1944–1955)*. PhD-értekezés. Kézirat. 2016.

⁴³ Nagy, Róbert: The Demographic Changes and the Industrial Workers of Cluj between 1890–1948. In: *Demographic Changes in the Time of Industrialization (1750–1918). The Example of the Habsburg Monarchy*. Eds. Bolovan, Ioan – Gräf, Rudolf – Heppner, Harald – Lumperdean, Ioan. (*Transylvanian Review*, 2009. Supplement No. 1.) 2009. 51–58.; Nagy, Róbert: The Ethnic, Religious and Geographical Origin of the Industrial Workforce of Kolozsvár/Cluj between 1896 and 1940. In: *State and Minority in Transylvania, 1918–1989. Studies on the History of the Hungarian Community*. Ed. Hunyadi, Attila Gábor. Columbia University Press, New York, 2012. 114–136.; Nagy Róbert: Iparosodás és migráció: a kolozsvári és a Zsil-völgyi munkásság etnikai és felekezeti összetétele, valamint születési hely szerinti származása (1896–1939). In: *Ablakok a múltba*. Szerk. Nagy Róbert – Rüszt-Fogarasi Enikő. Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2012. 204–231.

illetve össznémet társadalomtörténeti elemzések keretében. A kutatások többek között a terv- és a piacgazdaság eltérő körülményeinek munkásságra gyakorolt hatását, a munkásság társadalmi összetételének, életkörülményeinek, szociális miliójének a kérdéseit elemezték,⁴⁴ s ugyancsak kiterjedt tudományos elemzések vizsgálták az 1953-as munkásfelkelés történetét is.⁴⁵

A magyar munkástörténet-írásban⁴⁶ kétségtelenül némi fordulat látható, amely részben korábbi kutatások sikeres lezárulásának, részben pedig új kutatói pályák kibontakozásának a következménye. A kétezres években folytatott kutatások fontos eredményei közé tartoznak többek között Horváth Sándor,⁴⁷ a fiatalon elhunyt Mark Pittaway⁴⁸ alapművé vált monográfiája és Bartha Eszter⁴⁹ könyvei, továbbá Deáky Zita hiánypótló műve⁵⁰ a gyermekmunkáról. A kutatások a 2010-es években újabb lendületet kaptak, számos fontos elemzés, összegzés⁵¹ készült, fiatal kutatók léptek a színre, és védtek meg doktori disszer-

⁴⁴ *Soziale Milieus in Ostdeutschland. Gesellschaftliche Strukturen zwischen Zerfall und Neubildung.* Hrsg. Vester, Michael – Hofman, Michael – Zierke, Irene. Bund Verlag, Köln, 1995; *Sozialgeschichte der DDR.* i. m.; Lüdtke, Alf – Templer, William: *Polymorphous Synchrony: German Industrial Workers and the Politics of Everyday Life. International Review of Social History,* 1993/S1. (Vol. 38.) 39–84.; Klessmann, Christoph: *Arbeiter im 'Arbeiterstaat' DDR. Deutsche Traditionen, sowjetisches Modell, westdeutsches Magnetfeld 1945–1971.* Dietz Verlag, Bonn, 2007.; *The Workers' and Peasants' State.* Eds. Major, Patrick – Osmond, Jonathan Manchester University Press, Manchester, 2002; Fuller, Linda: *Where was the working class? Revolution in Eastern Germany.* University of Illinois, Urbana, 1999.; Madarász, Jeanette Z.: *Working in East Germany. Normality is socialist dictatorship 1961–1979.* Palgrave-Macmillan, London–New York, 2006.

⁴⁵ *Uprising in East Germany 1953: The Cold War, the German Question, and the First Major Upeaval behind the Iron Curtain.* Ed. Ostermann, Christian. CEU Press, Budapest, 2001.

⁴⁶ A magyar munkássággal kapcsolatos történeti, társadalomtudományi értelmezések historiográfiai áttekintését lásd Valuch Tibor: *Munkás – társadalom – történet. Korall,* 2012/3. 5–17. [Jelen kötetben 206–218.]

⁴⁷ Horváth Sándor: *A kapu és a határ. Mindennapi Sztálinváros.* MTA TTI, Budapest, 2004.

⁴⁸ Pittaway, Mark: *The Worker's State. Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958.* Pittsburgh University Press, Pittsburgh, 2012.

⁴⁹ Bartha Eszter: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában, 1968–1989.* L'Harmattan–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 2009.; Bartha Eszter: *Magányos harcosok: Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon.* L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 2011.

⁵⁰ Deáky Zita: *Gyermekek és serdülők munkája Magyarországon.* Gondolat, Budapest, 2014.

⁵¹ Ezek közül az egyik legújabb: *Munkások '56.* Szerk. Rainer M. János–Valuch Tibor. 1956-os Intézet Alapítvány–OSZK, Budapest, 2017.

tációjukat,⁵² illetve dolgoznak – mint például Alabán Péter, Grexa Izabella és Papp Andrea – a munka világával kapcsolatos társadalomtörténeti kérdéseken. Mindez lehetővé teszi számos fontos kérdés újrágondolását, történeti ismereteink pontosítását, amihez a jelen összeállítás is fontos hozzájárulás lehet.

⁵² A teljesség igénye nélkül lásd Várkonyi-Nickel Réka: *A Rimaiak Salgótarjában. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Salgótarjáni kolóniájának életmódvizsgálata a két világháború közötti időszakban* (2015); Kiss András: *A Csepel Autógyár a tervgazdaság rendszerében (1949–1953)* (2016); Nagy Péter: *Lokális társadalom – gyári társadalom. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig* (2015) című PhD-értekezéseit. Ez utóbbi 2016-ban már könyv formájában is megjelent. Lásd Nagy Péter: *A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig*. Napvilág, Budapest, 2016.

■ Munkásgenerációk nyomában*

*Az anyakönyvek¹ mint a
magyar nagyüzemi munkásság
társadalomtörténetének forrásai*

Közelítések

A hazai történeti-szociológiai, társadalomtörténeti kutatásokban az elmúlt években a szükségesnél és a lehetségesnél is kisebb figyelmet fordítottak az anyakönyvekre mint lehetséges, sokrétű és igen hasznos információkat rejtő forrásokra. Ezen túlmenően talán nem túlzás az az állítás sem, miszerint a családtörténet mint módszer eddig visszafogottan jelent meg a történeti és szociológiai kutatásokban, ami többek között azért is sajnálatos, mert ennek hiányában számos mikrotörténeti és mikroszociológiai megközelítés, értelmezés lehetősége maradt kihasználatlanul. A kevés számú, üdítő kivétel közé tartozik többek között Benda Gyula keszthelyi vizsgálódása,² újabban pedig Kövér György kétezres évekbeli tiszaezlári kutatása,³ amely a vérvád történetének feldolgozása kapcsán többek között azt is kitűnően szemlélteti, milyen lehetőségei vannak a családtörténeti és anyakönyvi forrásokra és módszerekre alapozó, ezeket szerve-

* A tanulmány az NKFIH-116625. számú pályázatának keretében és a CEU IAS Senior Core Fellowship támogatásával készült.

¹ Jelen tanulmányban csak a születési, házassági és halálozási anyakönyveket vizsgálom. Az 1895 előtti egyházi anyakönyvek kapcsán lásd Biszak Sándor – Lakatos Nándor – Vajk Ádám: Az egyházi anyakönyvek digitalizálásának lehetőségei – módszertani tanulmány. [H. n.] 2008. http://archivum.asztrik.hu/sites/default/files/letoltesek/akvi_tanulmany.pdf

² Lásd Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Osiris, Budapest, 2006.; Uő: *Zsellérből polgár. Keszthely társadalma 1740–1848*. L'Harmattan – Zala Megyei Levéltár, Budapest, 2008.

³ Az eredmények összefoglalását lásd Kövér György: *A tiszaezlári dráma*. Osiris, Budapest, 2011.

sen felhasználó elemzéseknek, miként lehetséges ezekre támaszkodva családtörténetek segítségével rekonstruálni egy tizenkilencedik századi lokális társadalom történetét és annak változásait. Bár az adott keretek között nincs lehetőség a kérdéskör teljes körű historiográfiájának áttekintésére, azt meg kell jegyezni, hogy az anyakönyveket a társadalomtörténeti kutatások, főként a családtörténet vagy egy-egy életpálya történetének a feltárására, adatolására, rekonstrukciójára használták, de inkább csak kiegészítő jelleggel. Nem vagy csak elvétve került sor az anyakönyvek segítségével kapcsolati hálók, generációs sajátosságok vizsgálatára, miként a lokális társadalmak vizsgálatában is csak ritkán használták/használgák szisztematikusan, annak ellenére, hogy sokrétű adattartalmuk révén erre is alkalmasak. Az anyakönyvek adatait tömegesen a magyar társadalomtudományosságban is elsősorban a demográfiai, történeti demográfiai kutatásokban – termékenység, demográfiai magatartás –, család- és háztartásszerkezeti vizsgálatokban dolgozták fel⁴ igen sokrétűen és színvonalasan.

A kutatásról röviden

A kollégáimmal⁵ együtt folytatott kutatás célja a magyar nagyüzemi munkásság társadalomtörténetének a vizsgálata a dualizmus időszakától a rendszerváltásig. A kutatás során a hagyományos történeti, társadalomstatisztikai, szociológiai megközelítések mellett kiemelt szerepet szánok/szánunk a többgenerációs – jelen esetben ózdi – munkáscsaládok családtörténeti vizsgálatának, aminek egyik alapvető forrását képezik az anyakönyvek. A kutatás keretében ezek segítségével – is – megpróbálom rekonstruálni a többgenerációs, jelen esetben az ózdi gyárhoz kötődő munkáscsaládok generációinak élettörténetét, amit a

.....
⁴ Ebben a kérdéskörben úttörő kutatásokat folytatott többek között Andorka Rudolf, Faragó Tamás, Benda Gyula, Dányi Dezső, Dávid Zoltán, Faragó Tamás, Fügedi Erik, a fiatalabb generációkhoz tartozók közül Őri Péter és Pakot Levente munkásságát kell kiemelni. A jelenleg folyó történeti demográfiai kutatásokat lásd <http://demografia.hu/hu/torteneti-demografia>. A máig alapvető fontosságú munkák közé tartozik: Andorka Rudolf: *A családrekonstrukció vizsgálat módszerei*. A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetek 4., Budapest, 1988.; Faragó Tamás: *Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-budakörnyéki birtokos paraszti háztartások 1745–1770 között*. KSH Könyvtár, Budapest, 1985.; Faragó Tamás: *Tér és idő – család és történelem: Társadalomtörténeti tanulmányok, 1976–1992*. Bíbor, Miskolc, 1999.

⁵ Az NKFIH-116625. számú projektjének résztvevői: Papp Andrea, Nagy Péter, Alabán Péter, Kisörsi Zsófia, Márton Sándor. A kutatás honlapja: <http://rework-otka.hu>

leszármazottakkal készített életútinterjúk egészítenek ki, másfelől a gyárhoz több generáción keresztül kötődő munkásokkal, alkalmazottakkal készített interjúk életrajzi adatait bővítjük és pontosítjuk az anyakönyvek segítségével. Az anyakönyvi adatok feldolgozásának harmadik metszetét az egyes időmetszetek – például a 19–20. század fordulója – anyakönyvi adatainak teljes körű történeti-demográfiai feldolgozása, illetve az ezen a módon – gyakorlatilag véletlenszerűen – kiválasztott generációk tagjainak nyomon követése, élettörténetének rekonstrukciója jelenti, amihez nyilvánvalóan az elérhető gyári és helyi dokumentumok is szükségesek.

Mindennek kapcsán felmerül az a kérdés, hogyan lehet minél teljesebben rekonstruálni a történeti és általános értelemben véve is „teljesen hétköznapi” családok, emberek életútját, élettörténetét. Miként az is, hogy mindez milyen értelemben segítheti a gyári-lokális társadalom tagoltságának, működésének a megértését. Jelen tanulmányban először az anyakönyvnek mint társadalomtörténeti forrásnak az értelmezési, elemzési lehetőségeit és kérdéseit vizsgálom, egészen pontosan azt, milyen kutatási kérdések megfogalmazását és megválaszolását segítheti ez a dokumentumfajta, majd mindezt egy családtörténeti vázlat segítségével tesztelem és szemléltetem.

Az anyakönyv mint társadalomtörténeti forrás

Ha arra a kérdésre keressük a választ, miként használható az anyakönyv a munkásság társadalomtörténetének a kutatása során, erre nyilvánvalóan összetett válasz adható. Egyrészt magától értetődően a családtörténet alapvető forrása, a legfontosabb személyes és családtörténeti adatok regisztere. Ezen túl lehetőséget biztosít a családtörténeti rekonstrukcióra/rekonstitúcióra, hiszen egy-egy vizsgált időszakban biztosítja az azonos családba tartozók egymáshoz rendelését, összekapcsolását, a nagycsalád szerkezetének felvázolását. Ugyancsak fontos forrása az anyakönyv az élettörténeti események rekonstruálásának, éppen úgy, mint az informális társadalmi kapcsolatok, kapcsolati hálók feltárásának, továbbá az egyes családok településen belüli térbeli elhelyezkedésének és mozgásának is. Az szintén sokat elárul egy-egy lokális társadalom működéséről, szokásrendjéről, a magánéleti, baráti kapcsolatokról, hogy kinek, mikor, ki volt az esküvői tanúja, kit hívtak meg keresztszülőnek: rokonokat, barátokat, szomszédokat.

Nyilván arra is alkalmasak az anyakönyvek, hogy részletesebben elemezzük a történeti demográfiai folyamatokat azokban az esztendőkből is, amikor más

források, például népszámlálások nem teszik ezt lehetővé. A születési, házassági és halálozási anyakönyvek adattartalmai természetesen eltérők, de egy hosszú távú vizsgálat keretében lefolytatott életesemény-történeti megközelítéshez mindhárom regiszter adatai szükségesek.

Az anyakönyvek adattartalma időről időre változott, azt követően is, hogy a 19. század végétől bevezették az egységes állami anyakönyvezést. Ez azt is jelenti, hogy egyes kérdések vizsgálata – a rendszerint adatcsökkentést jelentő változások miatt – csak egyes időszakokra vonatkoztatva lehetséges. Így például a 19–20. század fordulóján a születési és a házassági anyakönyvek még alkalmasak a földrajzi mobilitás, a migráció és a településen belüli helyváltoztatás elemzésére, a házassági mobilitás vagy immobilitás vizsgálatára, hiszen tartalmazták a szülők születési, származási helyét, a házasulók születési helyét is, később már ez kevésbé lehetséges. Az anyakönyvek felhasználhatók a családon belüli generációs mobilitás történeti elemzésére mindaddig, amíg rögzítették a szülők, a menyasszony és a vőlegény foglalkozását. Az intergenerációs mobilitás kapcsán érdekes lehet, miként, milyen arányban váltottak foglalkozást az újabb generáció tagjai szüleikhez képest. Mekkora volt azok aránya, akik a szüleik foglalkozásában maradtak? Milyen intenzitású volt a munkásságba történő beáramlás a paraszti és iparos csoportokból? Miután az anyakönyvi adatok között a foglalkozás és a lakóhely megtalálható, így esetenként az adott település egy része foglalkozási szerkezetének elemzésére is lehetőség van. A migráció kapcsán látható, hogy a századfordulón viszonylag jelentős az Erdélyből, elsősorban Krassó-Szörény vármegyéből Salgótarjánba és Ózdra vándorlók magas aránya. Az anyakönyvek segítségével e tény és a belső vándorlási hullám méretei rögzíthetőek, s vizsgálható az is, milyen volt az idevándorlók felekezet, foglalkozás, szakképzettség szerinti összetétele. A vándorlás motivációi részben a családi kapcsolatok feltárásával és a gyári iratok segítségével fejthetők meg.

Fontos adalékokkal szolgálnak az anyakönyvek a lokális társadalom és egyes rétegei, illetve az adott térségben élők foglalkozási csoport szerinti demográfiai magatartásának, valamint a klasszikus történeti demográfiai kérdéseknek az elemzéséhez is. A házassági anyakönyvek segítségével azokon az alapkérdésen túl, miként alakult a házasságkötések száma az adott év során, és mutat-e valami szezonalitást, milyen napra esett az esküvő, hogyan változott az átlagos házasságkötési életkor, volt-e ebben érdemi eltérés a foglalkozási csoportok szerint, befolyásolta-e a felekezeti kötődés a házasságkötést, s ha igen, miként, vizsgálható a házassági exogámia és endogámia területi vonatkozásban, felekezeti és nemzetiségi megoszlás, valamint az egyes társadalmi réteg-

hez való tartozás szerint is. Ugyancsak érdekes, volt-e eltérés a századfordulós munkáscsaládok és földműves családok demográfiai magatartása között Ózdon, s ha igen, akkor miben nyilvánult meg: a házassági szokásokban, stratégiákban, gyermekvállalásban. A házassági és születési regiszterek segítségével elemezhető a család- és háztartásszerkezet változása vagy éppen változatlan-sága, az átlagos családnagyság és az átlagos gyermekszám alakulása. Mennyire volt általános a magas gyermekszám Ózdon a 19–20. század fordulóján? Volt-e különbség az egyes társadalmi csoportok – munkások, polgárok, parasztok – esetében? Mi volt ennek a magyarázata? Láthatóak-e különbségek az országos és a helyi demográfiai trendek között? Milyen jellegzetességei voltak a településnek és a gyárnak a belső vándorlás folyamatában?⁶ Az anyakönyvek alapján elemezhető, hogy mekkora volt a századfordulón a mobil népesség aránya a településen, ezen belül a munkások között? Itt azokról beszélünk, akiknek a szülei nem Ózdon születtek, ők maguk viszont igen.

A halotti anyakönyv alkalmas a halálteki struktúra, a csecsemő- és gyermekhalandóság vizsgálatára, az élettartam elemzésére, az elhalálozottak korösszetételének a vizsgálatára, a helyi halálozási viszonyok és az országos trendek összehasonlítására, a halálozási ráta változásainak elemzésére, a felnőtt halandóság jellegzetességeinek vizsgálatára. Vizsgálható a gyári balesetek gyakorisága a halálteki bejegyzések alapján. A halotti anyakönyvek a halálteki struktúra mellett szintén alkalmasak egy-egy konkrét esetben egy mikrotörténeti jellegű esemény, például gyári üzemi baleset rekonstrukciójára, az anyaggyűjtés egy-egy ilyen esetben a gyári és az árvaszéki iratokkal, a korabeli sajtóval egészülhet ki.

Az anyakönyv mint történeti forrás megbízhatósága természetesen nem minden esetben száz százalékos, bár ebben az esetben már kétségtelenül nem kell attól tartani, hogy valamilyen demográfiai/családtörténeti alapesemény rögzítése elmaradt volna. A pontatlanság inkább a foglalkozási és a felekezeti bejegyzések esetében figyelhető meg. Az ózdi anyakönyvek tanúsága szerint a foglalkozás esetén gyakran megelégedtek a vasgyári munkás bejegyzéssel, más-kor viszont feltüntették a szakmát. Kétségtelen, azt a kutatás jelenlegi szakaszában még nem lehet pontosan tudni, hogy ez valóban csak pontatlanság, vagy a szakképzett és a szakképzetlen munkások közötti különbségtétel módja volt.

⁶ Az országos trendeket Dányi Dezső dolgozta fel és tette közzé a 2000-es történeti demográfiai évkönyvben. Lásd Dányi Dezső: A XIX. század végi hazai belső vándorlás néhány jellemzője. In: *Történeti Demográfiai Évkönyv, 2000*. Szerk. Faragó Tamás – Öri Péter. Budapest, 2000. 21–121.

Generációs megközelítés – A B. család⁷ generációi

A kutatás során eddig összegyűjtött anyakönyvi⁸ és családtörténeti adatok szerint a B. család öt generációjának élete kötődött a kohászathoz, vasgyártáshoz a 19. század közepétől a 20. század végéig. Az ötből négy generáció tagjainak többsége élete aktív szakaszában a salgótarjáni és az ózdi vasgyár munkása vagy alkalmazottja volt. A harmadik generációval bezárólag a család férfi tagjai valamennyien vasgyári munkások voltak, csak a harmadik generáció egyik tagját, ifj. B. Ignácot érintette a 20. század közepén, a kommunista hatalomátvétel időszakában kibontakozott káderkiemelés, aminek következtében az elismert lakatos szakmunkásból a versenyiroda vezetőjévé, majd újítási megbízottá vált. Az első és a harmadik generáció tagjai között kismértékű intragenerációs és határozottabb intergenerációs mobilitás volt megfigyelhető, ami a szakképzetlen segéd- és betanított munkástól a képzett szakmunkás pozíciójába való elmozdulást, a harmadik generáció egyes tagjai esetében pedig a szakmunkásból alkalmazottá válást jelenti. A negyedik generáció esetében már határozottabb felfelé irányuló mobilitás volt megfigyelhető, a generáció tagjainak egy része kikerült a munkásságból, és kohómérnökkel, lelkésszel, katonatisztté vált, másik része pedig továbbra is képzett gyári munkás maradt. Az ötödik generáció tagjaira már szórta, összetettebb mobilitás jellemző, egyesek értelmiségi pályára kerültek, de volt, aki mérnökcsaládból származó szakmunkássá vált, és éppen akkor kezdte a pályafutását, amikor az ózdi gyárat bezárták a kilencvenes évek közepén. Ő hosszabb munkanélküliség és külföldi munkavállalás után visszatért, és az egyik kohászati utóvállalkozás munkása lett.

A család eredetét vizsgálva az anyakönyvi adatok és összeírások alapján látható, hogy tagjainak többsége a 18. század közepén Felső-Magyarországon, Trencsén és Nyitra vármegyében élt, nemzetiségi szempontból tekintve német, szlovák, magyar etnikai háttérrel rendelkeztek. A család egyik ága ott maradt, a családfők többsége valamilyen iparos foglalkozás (cipész, szabó, esztergályos, kőműves) üzöje volt, főként Verbócz, Kolos és Miava településen a 19. század

⁷ A családnevet személyiségi jogi okok kapcsán anonimizáltam. Jelen tanulmány keretei között csak a családtörténet vázlatos összefoglalására, fontosabb jellegzetességeinek a rövid összegzésére van lehetőség.

⁸ Az adatok összegyűjtéséhez elsősorban a salgótarjáni és ózdi római katolikus egyházi születési, házassági és halálozási anyakönyveket használtam.

második felében, amit az 1891-ben kiadott országos iparosjegyzék és tanúsít.⁹ Ennek az ágnak a tagjai közül többen Észak-Amerikába vándoroltak ki a 19–20. század fordulóján. A másik ág tagjai a 19. század második harmadában Erdély gyorsan iparosodó déli-délnyugati részére, Stájerlak, Anina, Nadrag és Resicabánya¹⁰ vidékére települtek át, és az ottani vaskohászati üzemekben dolgoztak munkásként, ők alkották az első, a legidősebb munkásgenerációt. Ehhez tartozott az 1840-es évek elején született id. B. Mihály, akinek a C. Máriával kötött házasságából két gyermeke származott. Az immár második generációhoz tartozó két testvér közül az 1868-ban született ifj. B. Mihály Stájerlakon maradt, ám ugyanabból a felső-magyarországi Pelsőc községben élő családból nősült, mint a testvére. Az 1872-ben Stájerlakon született, már Dél-Erdélyben gyári munkásként dolgozó, római katolikus vallású, írástudatlan id. B. Ignác települt át feleségével, a felvidéki Pelsőcön 1870-ben született, ágostai hitvallású evangélikus vallású K. Paulinával az 1890-es évek második felében Salgótarjánba, majd onnan 1903-ban költöztek át Ózdra. A család hat gyermeke közül hárman – Rudolf (1900–1928), István (1901–1977), Ignác (1902–1984) – Salgótarjánban, hárman – Antal (1905–1954), József (1908–1988), Ede (1910–1933) – pedig Ózdon születtek. Ők alkották azt a harmadik generációt, amelyiknek minden tagja az RMST Rt. ózdi gyárának¹¹ a munkása lett. Ketten csak rövid ideig, mert Rudolf 28 évesen betegség, illetve Ede 23 évesen gyári balesetben életét veszítette. A Salgótarjánon át Ózdra került nagycsalád harmadik generációhoz tartozó férfi tagjai tehát a Rima alkalmazásába kerültek, és életüket különböző beosztásokban, pozíciókban a kohászatban töltötték. Ebben minden bizonnyal annak is szerepe volt, hogy édesapjuk a második generációhoz tartozó id. B. Ignác 1914 áprilisában gyári balesetben olyan súlyos égési sérüléseket szenvedett, hogy életét veszítette. Ezt követően az RMST Rt. támogatta az özvegyen maradt K. Paulinát az édesapjuk halálakor 3 és 14 év közötti életkorban levő gyermekek felnevelésében, iskoláztatásában, képzésében, majd foglalkoztatásában. Sajátos

⁹ *Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke jegyzéke, 1891.* Szerk. Jekkel-falussy József. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest, 1892.

¹⁰ Aninán 1846-ban alapították a vasgyárat, Nadragon szintén 1846-ban létesítettek vashutákat, 1849-ben hengerművet, 1861-ben pedig lemezgyárat. Resicabányán a 18. század második felében kezdődött a vasgyártás, majd a 19. században a település a történelmi Magyarország egyik igen fontos ipari központjává vált.

¹¹ Az ózdi lokális és gyári társadalomtörténeti elemzését lásd Nagy Péter: *A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig.* Napvilág, Budapest, 2016.

módon a harmadik generáció (ifj. B. Mihály gyermekei) erdélyi tagjai közül többen ideiglenesen az 1920-as évek végétől Ózdra települtek, és ott dolgoztak gyári munkásként időszakosan a negyvenes évek végéig. Közülük volt, aki tartósan Ózdon élt, itt kötött házasságot, és gyermeke is itt született.

Pusztán az anyakönyvi bejegyzések alapján is látható, hogy a harmadik generáció tagjainak iskolázottsága magasabb volt az előzőnél, valamennyien írástudók voltak, többségük szakmunkássá (hengerész, lakatos) vált. Felnőttként az 1920-as évek elejétől családot alapítva szintén gyári (szak)munkáscsaládokból nőültek szinte kivétel nélkül, így meglehetősen erős lokális és társadalmi csoporton belüli házassági endogámia mutatható ki az esetükben. Felekezetiileg a római katolikus férfiak többnyire katolikus családból származó nőkkel házasodtak, de evangélikus és református vegyes házasságok is előfordultak. A házasságkötések ebben a generációban élethosszig tartottak, válás nem fordult elő, újr házasodásra pedig a feleség korai halála esetén került sor. A feleségek többsége háztartásbeli volt és maradt élete végéig. Érdekes adalék, hogy többen is olyan családokból választottak feleséget, amelyek tagjai hasonló migrációs pályát jártak be, Dél-Erdélyből vagy Salgótarjánból kerültek Ózdra. Gyermekvállalási szokásaikban eltértek az előző generációtól, a két-három gyermek vállalása volt az általános. Az adatok alapján az is látható, hogy a házasságkötések révén igen kiterjedt családi, rokonsági kapcsolatrendszer alakult ki, ami a magánélet mellett nyilvánvalóan a munkahelyen is fontos volt. Az anyakönyvekben megjelenő életesemények segítségével többé-kevésbé nyomon követhető a harmadik generáció tagjainak térbeli elhelyezkedése, mozgása is. A hatból négyen csakúgy, mint a házas társaik többsége, a gyári kolóniák lakói voltak, ami arra utal, hogy a megbecsült munkások közé tartoztak életük során a 20. században.

A negyedik generáció tagjai az 1930-as és 1940-es években születtek. Szocializációjukat, neveltetésüket egyértelműen meghatározta a többgenerációs munkáslét. Kolóniás gyermekként nőttek fel, a családi háttérből következően többségük számára magától értetődő volt a pályaválasztás, a szüleiket követve tanoncként kezdtek dolgozni. Ugyanakkor e generáció tagjainak egy része kilépett a munkás státusból, és értelmiségivé lett, de a kilépők között többen kohómérőnként, gépészmérőnként tértek vissza az ózdi, illetve a dunajvárosi gyárba.

Az ötödik generáció tagjai az 1950–1960-as évek fordulójára és a hetvenes évek második harmadáig tartó periódusban születtek, s nyilván a szülői generáció mobilitásának következtében itt is összetett társadalmi helyváltoztatás volt megfigyelhető. Egyik részük gyári munkás vagy más területen tevékenykedő munkás, másik pedig értelmiségi lett. A gyári munkáslét keretei között mara-

dók számára viszont a rendszerváltást követően lehetetlenné vált a korábbi tradicionális mobilitási pálya folytatása, hiszen a gyár bezárásával ennek az alapja szűkült le, majd szűnt meg. Az ezredfordulón már kevesebb mint másfél ezren dolgoztak az egykori R MST/Ózdi Kohászati Üzemek maradványaiban, utóválalkozásaiban. Ezek a változások nemcsak ennek, hanem az ózdi társadalmat évtizedeken keresztül meghatározó valamennyi, többgenerációs munkáscsalád számára radikális életstratégia-váltást kényszerítettek ki.¹²

A munkásdinasztiák fokozatos felszámolódása a térség társadalmi viszonyainak radikális átalakulása mellett egy tradicionális munka és munkáskultúra, illetve társadalmi magatartás megszűnését is jelentette.

* * *

Tanulmányomban az anyakönyvnek mint sajátos társadalomtörténeti forrásnak a felhasználásával kapcsolatos kérdéseket, kutatási lehetőségeket foglaltam össze. Ezt követően egy konkrét családtörténeti összegzés segítségével mutattam be az anyakönyvi adatok hasznosíthatóságának a lehetőségeit. A kutatási kérdések, problémák relevanciáját – vázlatossága ellenére is – jól mutatja a többgenerációs munkáscsalád történetének összefoglalása, és egyben megerősíti azt a hipotézist, miszerint az úgymond teljesen átlagos, „hétköznapi” emberek és családok története is sikeresen rekonstruálható, s ennek az élettörténeti, családtörténeti rekonstrukciónak a kiindulópontját éppen az anyakönyvek jelentik.

¹² A kérdéshez lásd. Alabán Péter: „Siktából” az utcára. Ipari munkások az ózdi kistérség törésvonalain. *Korall* (49) 2012, 82–105.

■ A tanulmányok eredeti megjelenési helye

- **A nemzeti azonosságtudat néhány sajátossága Magyarországon 1945 után**
Regionálna a narodna identita v mađarskeje a slovenskeje historii 18.-20. storočia. – *Regionális es nemzeti identitásformák a 18–20. századi magyar és szlovák történelemben.* Szerk. Szarka, László – Štefan, Šutaj. Universum, Prešov, 2007. 134–142.
- **A piaci szocializmus. Közelítések, értelmezések, értékelések**
Közelítések a kádárizmushoz – Évkönyv XV. 2008. Szerk. Germuska Pál – Rainer M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 2008. 85–108.
- **„Kéz kezét mos...” Szocialista összeköttetések a Kádár-korszakban**
Bárka– Irodalmi, művészeti és Társadalomtudományi folyóirat (16) 2008/6, 76–81.
- **Szigorúan ellenőrzött nyilvánosság. A sajtó és a (tömeg)kommunikáció működésének néhány sajátossága a szocialista korszakban**
A felügyelt (mozgás)tér: Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből. Szerk. Rainer M. János. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011. 27–41.
- **Generációk a történelemben és a társadalomban. Generációs politikai attitűdök és részvételi minták történeti-szociológiai megközelítésben**
(Társszerző: Róbert Péter)
Politikatudományi Szemle (22) 2013/4, 116–139.
- **„Mosdunk, fürdünk, fogat mosunk...” A tisztálkodási és a testápolási szokások változásainak néhány jellegzetessége 1945 után**
Tiszta sorok. Tanulmányok a tisztaságról és a tisztálkodásról. Szerk. Juhász Katalin. L'Harmattan – MTA Néprajzi Kutatóintézet, Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény, Budapest, 2009. 147–181.
- **Nők és társadalom a 20. század második felében Magyarországon**
Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára. Szerk. Kovács Zoltán – Püski Levente. Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen, 2010. 363–382.

- **És nem szégyellik magukat”. Korszakváltó évtizedek a test és szexualitás történetében**
 Online publikáció, Elérhető: http://mindennapoktortenete.blog.hu/2014/12/06/test_szexualitas_szocializmus
- **Csepel bicikli, Caesar konyak, Symphonia, Trapper farmer. A fogyasztás és a fogyasztói magatartás változásai a szocialista korszakban**
Múltunk – Politikátörténeti folyóirat (53) 2008/3, 40–59.
- **Szegény gazdagok. Vagyonosodás és gazdagság a szocialista korszak Magyarországon**
A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére. Szerk. Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla. Századvég Kiadó, Budapest, 2009. 475–482.
- **Enni és lakni is kellene... A nagyüzemi munkásság életkörülményeinek néhány sajátossága Ózdon a második világháborút követő évtizedekben**
Kádárizmus: mélyfúrások. Szerk. Tischler János. 1956-os Intézet, Budapest, 2009. 75–114.
- **Munkás - társadalom - történet. Közelítések és fogalmi kérdések**
Korall – Társadalomtörténeti folyóirat (13) 2012, 5–17.
- **A munkáslét Magyarországon. A második világháborútól az 1960-as évek végéig**
Munkások '56. Szerk. Rainer M. János – Valuch Tibor. 1956-os Intézet, Budapest, 2017. 32–57.
- **A jelenkori munkástörténetírás Kelet-Közép-Európában. Historiográfiai közelítések**
Múltunk – Politikátörténeti folyóirat (28) 2017/2, 4–24.
- **Munkásgenerációk nyomában. Az anyakönyvek mint a magyar nagyüzemi munkásság társadalomtörténetének forrásai**
Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Historiae. Tanulmányok Gebei Sándor 70. születésnapjára. (Nova Series TOM. XLIV.) EKE Líceum Kiadó, Eger, 2017. 603–612.

A Kronosz Kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

A Kronosz Kiadó a Szakkiadók Társulásának tagja,
könyveink elektronikusan elérhetők, olvashatók és kereshetők
az Arcanum Adatbázis Kiadó által létrehozott

www.szaktars.hu

adatbázisban